

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN - TÜRKİYƏ MÜNƏSİBƏTLƏRİNƏ
KONSEPTUAL BAXIŞ

MÜƏLLİF
RAMİLƏ DADAŞOVA



Karabük Üniversitesi Yayınları

Karabük Üniversitesinin Nəşrləri

**HEYDƏR ƏLİYEV:
AZƏRBAYCAN - TÜRKİYƏ
MÜNASİBƏTLƏRİNƏ KONSEPTUAL
BAXIŞ**

MÜƏLLİF
RAMİLƏ DADAŞOVA

REDAKTOR
Prof. Dr. Ali ASKER

QRAFİKA DİZAYNERİ
Deniz TANIR

Əlaqə
Karabük Universiteti
<https://www.karabuk.edu.tr/tr>–<https://www.karabuk.edu.tr/en>
Karabük Universitetinin Əsas Kampusu
444 0 478

Bu əsərin nəşri, satışı və surəti çıxarılması hüquqları Karabük Universitetinə məxsusdur.

Karabük Üniversitesi Yayınları
Karabük Universitetinin Nəşrləri

MÜƏLLİF
RAMİLƏ DADAŞOVA

EDITOR
Prof. Dr. Ali ASKER
ORCID: 0000-0003-0932-5234

Kitabxana Qeydiyyat Kartı

Heydər Əliyev:
Azərbaycan - Türkiyə Münasibətlərinə Konseptual Baxış
DADAŞOVA, Ramilə
184 pages, Bibliography included.

Bütün hüquqlar qorunur.

Naşirin icazəsi olmadan bu əsərin heç bir şəkildə surətinin çıxarılmasına icazə verilmir.

Mənbəyə istinad edilmək şərti ilə surətinin çıxarılmasına icazə verilir.

Bu əsərdə dərc olunmuş yazıların məzmununa görə müəlliflər tam məsuliyyət daşıyırlar.

KARABÜK UNIVERSİTETİNİN NƏŞRLƏRİ – 121

E-ISBN: 978-625-93898-9-9

Dekabr 2025

MÜNDƏRİCAT

TƏQDİM.....	vi
ÖN SÖZ.....	viii
GİRİŞ.....	10
Fəsil I AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TÜRKiYƏ RESPUBLİKASI İLƏ DİPLOMATİK-SİYASİ MÜNASİBƏTLƏRİ	15
1.1. Heydər Əliyev və Süleyman Dəmirəl dostluğunun Azərbaycan və Türkiyə münasibətlərinin möhkəm təməllər üzərində qurulmasında rolu.....	15
1.2. Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında qardaşlıq münasibətlərinin təməlinin qoyulmasında Heydər Əliyevin fəaliyyəti.....	24
1.3. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin diplomatik yolla nizama salınması istiqlamətində Türkiyə Respublikasının Azərbaycan Respublikasına siyasi dəstəyi	54
1.4. Türkiyə-Ermənistan sərhədində Əlican və Akyaka sərhəd qapıları Azərbaycan-Türkiyə qardaşlıq münasibətləri.....	72
Fəsil II TÜRK DÖVLƏTLƏRİ BİRLİYİNƏ APARAN YOL.....	82
2.1. Heydər Əliyevin türk dövlətləri arasında dostluq və qardaşlıq münasibətlərinin yaradılmasında rolu.....	82
2.2. Heydər Əliyev: TÜRKSÖY-un Türk xalqlarının birləşdirilməsi baxımından əhəmiyyəti haqqında.....	88
Fəsil III AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI VƏ TÜRKiYƏ RESPUBLİKASI ARASINDA İQTİSADİ MÜNASİBƏTLƏR.....	93

3.1. Heydər Əliyevin Türkiyə ilə iqtisadi əlaqələrin inkişafı haqqında konseptual baxışı.....	93
3.2.Bakı-Tbilisi-Ceyhan – Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə işbirliyi.....	103
Fəsil IV AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI VƏ TÜRKiYƏ RESPUBLİKASI ARASINDA ELM, TƏHSİL, MƏDƏNİYYƏT SAHƏLƏRİNDƏ ƏLAQƏLƏRİ 111	
4.1. Elm, təhsil, mədəniyyət sahəsində əlaqələr.....	111
4.2. Heydər Əliyev Türkiyədəki Azərbaycan diasporasının inkişafının əhəmiyyəti haqqında.....	125
4.3. Qarşılıqlı təltiflərin, yubileylərin keçirilməsinin Azərbaycan - Türkiyə dostluq, qardaşlıq əlaqələrinin inkişaf etdirilməsində rolu.....	127
Fəsil V BÖLGƏDƏ SÜLH VƏ TƏHLÜKƏSİZLİKDƏ	144
AZƏRBAYCAN-TÜRKiYƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİN ROLU.....	144
5.1.Ordu quruculuğu sahəsində Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığı – Qafqazda sülh və təhlükəsizliyə aparan yol.....	144
NƏTİCƏ	169

TƏQDİM

Beynəlxalq münasibətlər üzrə mütəxəssis, elm insanı, siyasi elmlər doktoru, dosent Ramilə Dadaşovanın elmi fəaliyyəti uzun illərdir Cənubi Qafqaz geosiyasətinin ən mürəkkəb istiqamətlərini – Ermənistan–Azərbaycan münəqişəsini, regional müharibələrin dinamikasını, münəqişə və post-münəqişə mərhələlərində sülh quruculuğu proseslərini, beynəlxalq təşkilatların vasitəçilik mexanizmlərinin effektivliyini və Azərbaycanın çoxvektorlu diplomatiyasını elmi əsaslarla araşdırmağa həsr olunmuşdur. Onun əsərləri, xüsusilə ATƏT Minsk Qrupunun fəaliyyəti, BMT və digər beynəlxalq institutların normativ çərçivəsinin praktiki nəticələri, 2020-ci il Vətən müharibəsindən sonra Cənubi Qafqazda yaranmış yeni təhlükəsizlik arxitekturası kimi mövzular üzrə beynəlxalq münasibətlər, regionşünaslıq və politologiya sahələrində dəyərli mənbələr hesab edilir. Müəllif həmçinin müharibə sosiologiyası, dövlətlərin davranış modeli, diplomatik təmasların transformasiyası və sülh müqavilələrinin institusional dizaynı kimi mövzularda da sahə ədəbiyyatına elmi töhfələr vermişdir.

Bu zəngin və çoxşaxəli elmi yaradıcılıq, onun təqdim olunan bu əsərinin intellektual çərçivəsini formalaşdırır. Kitab Heydər Əliyevin Azərbaycan–Türkiyə münasibətlərinin dövlət ideologiyasına və regional strateji siyasi müstəviyə çevrilməsində oynadığı həlledici rolunu kompleks şəkildə araşdırır. Əsər yalnız iki dövlət arasındakı münasibətləri tarixilik prinsipi ilə təqdim etməklə kifayətlənmir, həm də siyasi liderlik, strateji qərarqəbul etmə və regional geosiyasi balansın qurulması kimi kateqoriyalar vasitəsilə analitik qiymətləndirmə aparır.

Tədqiqatın mərkəzində Heydər Əliyev və Süleyman Dəmirəl dostluğunun formalaşdığı unikal siyasi tandem dayanır. Müəllif göstərir ki, bu dostluq iki dövlət arasında qardaşlıq modelinin emosional deyil, siyasi-strateji bünövrəsini yaratmış, regionun təhlükəsizlik sistemində nəzərəcarpacaq təsir göstərmişdir. Əsərdə həmin münasibətlərin diplomatik müstəvidə necə institusional xarakter aldığını, dövlətlərarası mexanizmlərin hansı mərhələlərlə qurulduğunu və bu prosesin Azərbaycan–Türkiyə əlaqələrinin gələcək inkişaf trayektoriyasını necə müəyyən etdiyini akademik dəqiqliklə izah edir.

Kitab Ermənistan–Azərbaycan münəqişəsinin diplomatik həllində Türkiyənin tutduğu mövqeni, xüsusilə Əlican və Akyaka sərhəd qapılarının Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində bağlanması üçün siyasi mahiyyətini də geniş şəkildə araşdırır. Müəllif bu addımın Türkiyənin beynəlxalq hüquqa, ədalət prinsipinə və qardaşlıq məsuliyyətinə əsaslanan siyasi iradəsinin göstəricisi olduğunu analitik faktlarla əsaslandırır.

Əsərin ikinci böyük istiqaməti türk dövlətləri arasında əməkdaşlığın ideya müstəvisini formalaşdıran Heydər Əliyev irsinin elmi təhlilidir. Müəllif TÜRKSÖY-un yaranması və fəaliyyətinin Azərbaycan diplomatiyası üçün əhəmiyyətini, mədəni inteqrasiyanın siyasi davamlılığa təsirlərini və ümumtürk kimliyinin institusional konturlarını Heydər Əliyevin konseptual baxışları fonunda araşdırır. Bu yanaşma əsərə həm siyasi elmlər, həm də mədəni

diplomatiya sahəsinin kəşşmə nöqtəsində unikallıq verir.

Azərbaycan–Türkiyə iqtisadi əməkdaşlığı kitabda xüsusi bir analitik xətt kimi önə çıxır. Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft boru kəmərinin reallaşdırılması hadisəsi yalnız iqtisadi layihə kimi deyil, həm də Cənubi Qafqazda yeni təhlükəsizlik və əməkdaşlıq modelinin təməli kimi qiymətləndirilir. Müəllif BTC-nin Azərbaycan–Gürcüstan–Türkiyə üçtərəfli tərəfdaşlıq arxitekturasının formalaşmasında oynadığı rolunu elmi arqumentlərlə əsaslandırır.

Əsərdə Elm, təhsil və mədəniyyət sahələrində əlaqələr geniş yer tutur. Heydər Əliyevin bu sahədə Türkiyə ilə əməkdaşlıq fəaliyyətinin sistemli şəkildə qurulması, akademik mübadilələrin təşviqi, mədəni proqramların institusional əsaslarının yaradılması və azərbaycanlı diasporunun Türkiyədə təşkilatlanması kimi məsələlər konkret faktlar əsasında təhlil edilir. Müəllif bu əlaqələrin iki ölkə arasında mədəni yaxınlaşmanın formalaşmasına necə töhfə verdiyini oxuyucuların diqqətinə çatdırır.

Əsərdə gəlinən nəticəyə görə Azərbaycan–Türkiyə münasibətləri yalnız tarixi və etnik bağlılıqdan doğan təbii qardaşlıq deyil, ölkə liderinin rəşional, uzaqgörən və siyasi baxımdan hesablanmış dövlətçilik konsepsiyasının məhsuludur. Müəllif bu münasibətlərin Qafqaz regionunun sülhü, təhlükəsizliyi, enerji təchizatı və geosiyasi sabitliyi üçün nə qədər mühüm olduğunu elmi arqumentlərlə nümayiş etdirir.

Bu monoqrafiya beynəlxalq münasibətlər, siyasi elmlər, Qafqaz araşdırmaları, dövlət siyasəti və diplomatiya sahəsində çalışan alimlər, doktorantlar, magistrantlar və regionun geosiyasi proseslərinə maraq göstərən geniş oxucu kütləsi üçün vacib əhəmiyyətə malik elmi əsərdir.

Ali Asker
Karabük Universiteti İqtisadi və İdarəetmə Fakültəsi
Beynəlxalq Münasibətlər Bölümü Professoru
Dekabr 2025

ÖN SÖZ

Uluslararası ilişkiler uzmanı, bilim insanı, siyaset bilimcisi, Doç.Dr. Ramile Dadaşova'nın akademik çalışmaları uzun yıllardır Güney Kafkasya jeopolitiğinin en karmaşık alanlarını konu edinmiştir. Yazar, Ermenistan–Azerbaycan ihtilafı, bölgesel savaşların seyri, çatışma ve çatışma sonrası dönemlerde barış inşası, uluslararası örgütlerin arabuluculuk mekanizmalarının etkinliği ve Azerbaycan'ın çok yönlü dış politikası gibi konuları bilimsel yöntemlerle inceleyen değerli araştırmalar ortaya koymuştur. Özellikle ATƏT Minsk Grubu'nun faaliyetleri, Birleşmiş Milletler ve diğer uluslararası kurumların normatif çerçevelerinin pratik sonuçları ile 2020 savaşının ardından Güney Kafkasya'da oluşan yeni güvenlik mimarisi üzerine çalışmaları, uluslararası ilişkiler ve bölge çalışmaları literatüründe önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Ramile Dadaşova ayrıca savaş sosyolojisi, devlet davranışı modelleri, diplomatik temasların dönüşümü ve barış anlaşmalarının kurumsal tasarımı gibi alanlarda da bilimsel katkılar sunmuştur.

Bu geniş ve çok yönlü akademik birikim, elinizdeki eserin entelektüel temelini oluşturmaktadır. Kitap, Heydar Aliyev'in Azerbaycan–Türkiye ilişkilerini bir devlet ideolojisi ve bölgesel stratejik çizgi hâline getirmedeki belirleyici rolünü kapsamlı bir biçimde analiz etmektedir. Eser, iki ülke ilişkilerini yalnızca tarihsel gelişimi içinde ele almakla yetinmemekte; aynı zamanda siyasi liderlik, stratejik karar alma süreçleri ve bölgesel jeopolitik dengelerin oluşumu gibi kavramlar üzerinden derinlikli bir değerlendirme sunmaktadır.

Araştırmanın merkezinde, Haydar Aliyev ile Süleyman Demirel arasında oluşan ve iki ülke ilişkilerinin stratejik yönünü belirleyen eşsiz siyasi dostluk bulunmaktadır. Yazar, bu dostluğun Türkiye–Azerbaycan kardeşliğinin duygusal değil, rasyonel ve stratejik temelini oluşturduğunu; bölgenin güvenlik yapısında önemli sonuçlar doğurduğunu bilimsel kanıtlarla ortaya koymaktadır. Eserde, bu ilişkilerin diplomatik alanda nasıl kurumsallaştığı, devletlerarası mekanizmaların hangi aşamalarla geliştiği ve bu sürecin Türkiye–Azerbaycan ilişkilerinin geleceğini nasıl şekillendirdiği ayrıntılı biçimde açıklanmaktadır.

Kitap ayrıca Türkiye'nin Ermenistan–Azerbaycan ihtilafındaki tutumunu ve özellikle Alican ve Akyaka sınır kapılarının Ermenistan'ın askeri saldırıları üzerine kapatılmasının siyasi anlamını ayrıntılı biçimde incelemektedir. Yazar, bu kararın Türkiye'nin uluslararası hukuka, adalet ilkesine ve kardeşlik sorumluluğuna dayanan siyasi iradesinin bir göstergesi olduğunu açık verilerle temellendirmektedir.

Eserin ikinci ana bölümü, Türk devletleri arasındaki iş birliğinin düşünsel temellerini oluşturan Haydar Aliyev mirasının bilimsel analizine

ayrılmıştır. Yazar, TÜRKSOY'un kuruluşunun ve faaliyetlerinin Azerbaycan diplomasisi açısından taşıdığı önemi, kültürel entegrasyonun siyasi istikrara katkılarını ve ortak Türk kimliğinin kurumsal çerçevesini Aliyev'in vizyonu doğrultusunda değerlendirmektedir. Bu yaklaşım, esere hem siyasi bilimler hem de kültürel diplomasi alanında özgün bir nitelik kazandırmaktadır.

Türkiye-Azerbaycan ekonomik iş birliği kitapta ayrı bir analitik hat olarak ele alınmaktadır. Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı'nın hayata geçirilmesi yalnızca bir ekonomik proje olarak değil, aynı zamanda Güney Kafkasya'da yeni bir güvenlik ve iş birliği modelinin inşası olarak değerlendirilmektedir. Yazar, BTC'nin Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye üçlü ortaklık yapısını nasıl şekillendirdiğini bilimsel argümanlarla açıklamaktadır.

Kitapta eğitim, bilim ve kültür alanındaki ilişkiler de geniş biçimde ele alınmaktadır. Heydar Aliyev'in Türkiye ile bu alanlardaki iş birliğini sistemli şekilde geliştirmesi, akademik değişimlerin teşvik edilmesi, kültürel programların kurumsal temellerinin oluşturulması ve Azerbaycan diasporasının Türkiye'de örgütlenmesi gibi konular somut verilerle analiz edilmektedir. Yazar, bu ilişkilerin iki ülke arasında kahçı bir kültürel yakınlaşma oluşturduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır.

Eserin ulaştığı sonuç, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin yalnızca tarihsel ve etnik bağların yarattığı doğal bir kardeşlik değil; aynı zamanda rasyonel, öngörülü ve siyasi açıdan iyi hesaplanmış bir devletçilik anlayışının ürünü olduğudur. Yazar, bu ilişkilerin Kafkasya'nın barışı, güvenliği ve jeopolitik istikrarı için taşıdığı stratejik önemi bilimsel verilerle ortaya koymaktadır.

Bu monografi, uluslararası ilişkiler, siyaset bilimi, Kafkasya çalışmaları, kamu politikası ve diplomasi alanlarında uzmanlaşan akademisyenler ile lisansüstü düzeyde araştırma yürütenler için, ayrıca bölgenin jeopolitik dönüşümlerini takip eden geniş okur kitlesi için güvenilir ve kapsamlı bir başvuru eseridir.

Ali Asker

Karabük Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Uluslararası İlişkiler Bölümü Profesörü

Aralık 2025

GİRİŞ

Soykökü, adət və ənənələrin ortaqlığı, dil birliyi türk xalqlarını ayırmaz tellərlə bir-birinə bağlayır. Ortaq tarixə, ortaq mədəniyyətə, ortaq dillə, dinə, dəyərlərə mənsub Azərbaycan və Türkiyənin dostluğu, qardaşlığı qədimdən olmuşdur və möhkəmlənməkdə davam edir. I Dünya müharibəsi zamanı Çanaqqala döyüşlərində Azərbaycan türkləri Osmanlı türkləri ilə çiyin-çiyinə vuruşmuşlar. 1918-ci il sentyabrın 15-də Nuru Paşanın başçılıq etdiyi Qafqaz İslam Ordusu Bakını işğalçılardan azad etmişdir. Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzünə, Kəlbəcəri işğal etməsinə etiraz olaraq 1993-cü ildə Türkiyə Ermənistanla sərhədini bağladı. Əhalisi təxminən 400 min nəfər olan Naxçıvan Ermənistan tərəfindən blokada vəziyyətində qalanda Türkiyənin yardımı və Türkiyə ilə Naxçıvan arasında Araz çayı üzərində “Ümid” körpüsünün inşa olunması Naxçıvanı blokadadan çıxardı. Hələ XX əsrin 70-ci illərində Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik edərkən Türkiyə ilə əlaqələr qurmağa çalışırdı. 1992-ci ildə açılan “Həsərət körpüsü”nün, “Ümid körpüsü”nün əsası o zaman qoyulsa da, Sovetlər İttifaqının rəhbərləri, ermənilər buna imkan vermirdilər. Sovetlər İttifaqının böyük bir ölkə olduğunu və bir tərəfdən Gürcüstandan, o biri tərəfdən Ermənistandan Türkiyəyə yolları olduğunu, belə bir körpüyə xərc qoyulmasının lazım olmadığını bildirirdilər¹. 1992-ci ildə Türkiyə ilə Azərbaycan arasında tikilmiş körpünün “Ümid körpüsü”, “Həsərət körpüsü” adlandırılması təsadüfi deyil. Xalq tərəfindən “Ümid” körpüsü adlandırılan “Sədərək-Dilucu” körpüsü sözün əsl mənasında ilk növbədə Azərbaycanı, ölkəmizin ayrılmaz parçası olan Naxçıvanı ümitsizlikdən, inamsızlıqdan xilas etmişdir. Azərbaycan xalqının böyük oğlu Heydər Əliyev Türkiyə ilə Azərbaycan arasında əsrlər boyu həsrətində olunan körpünün tikilməsində iştirak etmiş, o körpünün inşasını aparmış və Türkiyənin böyük oğlu Süleyman Dəmirəl, Türkiyənin millət vəkilləri və nazirləri ilə birlikdə “Həsərət”, “Ümid” körpüsünü bir yerdə açmışdır².

Sədərək-Dilucu körpüsü Naxçıvanın üstünü alan qara buludları dağıtdı, işğalçı Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkar siyasətinin ifşa edilməsi üçün yeni şərait və zəmin yaratdı³. 70 il ərzində azərbaycanlılar Türkiyədə olan qardaşları ilə əlaqələrdən məhrum olmuşdular və Türkiyəyə

¹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 6-cı kitab, Bakı: Azərnaşr, 1998, s.464-465.

² Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 2-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 1997, s.481-482.

³ Süleyman Dəmirəl-Heydər Əliyev qardaşlıq münasibətləri türk dünyasının həmrəylik rəmzidir. 17.06.2022.

https://azertag.az/xeber/Suleyman_Demirel_Heyder_Aliyev_qardasliq_munasibetleri_turk_dunyasinin_hemreylik_rempzidir-2181920

həmişə böyük həsrətlə, böyük ümidlə baxırdılar. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra bu imkanlar yarandı. Ürəkdən-ürəyə olan körpülər daha da möhkəmləndi və ölkələrimiz arasında körpü salındı. Bu körpü həqiqətən ümid körpüsü, həsrət körpüsü kimi tarixə daxil oldu⁴. Akademik İsa Həbibbəyli yazır ki, Sədərək-Dilucu Ümid körpüsü yalnız Azərbaycanla deyil, bütün türk dünyası ilə Türkiyəyə əhəmiyyətli bir qapının açılması demək idi. Vaxtilə Mustafa Kamal Atatürkün qızıl pula aldığı Aralıq Dilucundakı 11 kilometrlik quru sərhəd ərazisi təxminən 70 ildən sonra həm Türkiyə və türk dünyası, həm də Azərbaycan-Naxçıvan üçün mühüm strateji əhəmiyyətə malik bir amilə çevrilmişdi⁵.

1992-ci ildə Türkiyə tərəfindən Naxçıvanda Heydər Əliyevin müraciəti ilə bir məscid də tikildi. Məscidə Kazım Qarabəkir paşanın adı verildi. Heydər Əliyev deyirdi: "Türkiyənin iş adamları dünyanın çox ölkələrinə yatırımlar qoyurlar. Amma onlar ən çox yatırımı Azərbaycana qoymalıdır. Çünki Türkiyəyə Azərbaycan qədər yaxın bir ölkə yoxdur"⁶.

Qars vilayəti valisinin vəkili İsmet Bahadırın başçılıq etdiyi nümayəndə heyətinin Araz çayı üzərində salınmış müvəqqəti körpü vasitəsilə Türkiyənin Qızıl Ay Cəmiyyətinin xətti ilə Naxçıvana 126 ton ərzaq gətirməsi, Konya ziyalılarının nümayəndələrinin ərzaq dolu ilk yardım karvanı, İğdır bələdiyyə rəisi Ali Ağrının başçılıq etdiyi nümayəndə heyətinin İğdır şəhəri əhalisinin və valiliyinin göndərdikləri 19 yük maşınından ibarət ərzaq yardımını gətirməsi, ayrı-ayrı ticarət şirkətlərinin, Türkiyənin "Firudin Dinkər Kifayət" tikinti, turizm, sənaye və ticarət şirkətinin, "Madsan" xarici ticarət şirkətinin yardımları⁷, eləcə də 1999-cu ilin avqust ayında Türkiyədə İstanbul və Ankara arasında olan zəlzələnin nəticələrinin aradan qaldırılmasında Azərbaycan xalqının Türkiyə xalqı yanında olması və s. Türkiyə-Azərbaycan qardaşlığının göstəricisidir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin "Bir millət, iki dövlət" ifadəsi bu gün bütün dünyada məşhurdur, hər iki dövlətin Azərbaycanın və Türkiyənin xarici siyasətində məna kəsb edir, türk xalqlarının həmrəyliyinə yönəlmişdir. Qazi Mustafa Kamal Atatürkün "Azərbaycanın kədəri kədərimiz, sevinci sevincimizdir" ifadəsi 44 günlük Vətən müharibəsində Türkiyənin Azərbaycanı dəstəkləməsi, sonadək yanında olması ilə bir daha təsdiqini

⁴ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 1-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 1997, s.363-364.

⁵ Həbibbəyli İsa. Heydər Əliyev və türk dünyası. Respublika qəzeti. 2023, 10 may, № 96, s. 13.

⁶ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 22-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 2007, s.294-295.

⁷ Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri və Heydər Əliyev. Bakı: Qafqaz Universiteti Nəşri, 2002, s.27-31.

tapdı. Müharibənin ilk saatlarından Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın "Azərbaycan tək deyil, Türkiyə onun yanındadır" deməsi Azərbaycan xalqına ruh yüksəkliyi, qələbəyə inam verdi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Ümummilli Lider Heydər Əliyevin siyasətini davam etdirərək Türkiyə ilə münasibətlərə xüsusi önəm verir və bu qardaşlıq münasibətləri son dərəcə möhkəmlənməkdədir. 2014-cü ilin aprelində Praqada keçirilən "Şərq tərəfdaşlığı" sammitində Türkiyənin təmsil edilməməsindən sui-istifadə edən Ermənistan prezidenti Sarkisyan Türkiyəni "erməni soyqırımını" tanınamamaqda, Ermənistanla sərhədləri açmamaqda ittiham etdikdə sammitdə iştirak edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev onun sözünü kəsərək "Türkiyə burada yoxdur, amma mən varam" dedi və Türkiyə həqiqətlərindən danışdı. Azad və məğrur bir məmləkət olan, dünyanın siyasi durumunda nüfuzlu təsir qüvvəsinə malik Türkiyə Respublikası həmişə ədalətin tərəfindədir. Ümummilli Lider Heydər Əliyev Türkiyə Respublikasının ümumbəşəri dəyərlərə əməl etməsini yüksək qiymətləndirmişdir: "Atatürkün məşhur "Yurdda sülh, cahanda sülh" ideyasından doğan işığa doğru irəliləyən müasir Türkiyə dövlətinin yeritdiyi daxili və xarici siyasətin, sosial-iqtisadi və mədəni tərəqqi təcrübəsinin elmi-nəzəri tədqiqat obyektinə çevrilməsi, öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir"⁸.

Vətən müharibəsində Qələbəyə həsr olunmuş Zəfər paradında Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan iştirak etməklə Azərbaycanın sevincinə şərik oldu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Zəfər paradında Türkiyənin dəstəyini belə dəyərləndirdi: "Vətən müharibəsinin ilk günlərindən, daha doğrusu, ilk saatlarından biz Türkiyənin dəstəyini hiss edirdik. Türkiyənin Cümhurbaşqanı Rəcəb Tayyib Ərdoğan ilk saatlardan Azərbaycanın haqq işinə öz dəstəyini verdi. Onun açıq, birmənalı və sərt açıqlamaları Azərbaycan xalqını çox sevindirdi. Mənim qardaşım demişdir ki, bu müharibədə Azərbaycan haqlıdır, demişdir ki, Azərbaycan tək deyil və Türkiyə hər zaman Azərbaycanın yanındadır. Bu, birliyimizin, qardaşlığımızın təzahürüdür. Türkiyənin Azərbaycana verdiyi siyasi və mənəvi dəstək hər bir Azərbaycan vətəndaşını qürurlandırır, sevindirir. Bu gün biz birlikdə Zəfər paradında iştirak edərkən, bir daha bizim birliyimizi həm xalqlarımıza, eyni zamanda, bütün dünyaya göstəririk"⁹. Rəcəb Tayyib Ərdoğan nitqində qeyd etdi ki, "Türkiyə Azərbaycanın apardığı mübarizəyə ilk günlərdən bütün qurum və təşkilatları ilə dəstək vermiş, bütün imkanları ilə azərbaycanlı qardaşlarının yanında olmuşdur. Türkiyə olaraq

⁸Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 1-ci kitab, Bakı: Azərnəşr, 1997, s.220.

⁹ İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Vətən müharibəsində Qələbəyə həsr olunmuş Zəfər paradında iştirak ediblər. 11 Dekabr, 2020.

Azərbaycan ilə münasibətlərimizdə özümüzə hər zaman böyük lider Heydər Əliyevin “Bir millət, iki dövlət” şüarını rəhbər tutduq. Qazi Mustafa Kamal Atatürkün dəqiq ifadəsi ilə Azərbaycanın kədərini kədərimiz, sevincini sevincimiz bildik. Bu anlayışla Qarabağı otuz il boyunca sinəmizdə yara etdik. Bu gün də bu yaranın sağalmasının sevincini paylaşmaq, bu şanlı zəfəri birlikdə qeyd etmək üçün aranızdayıq”¹⁰. Şuşada keçirilən “Xaribülbül” festivalında, eləcə də Füzuli Hava limanının açılışında Türkiyə Prezidentinin iştirakı bir daha göstərdi ki, Türkiyə sevincli günlərində də Azərbaycanın yanındadır. 2021-ci il iyunun 15-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın Qars müqaviləsi qədər əhəmiyyətli olan Müttəfiqlik haqqında Şuşa Bəyannaməsini imzalamaları türk dünyasında yeni eranın başlangıcı oldu. Ümummilli Lider Heydər Əliyev Türkiyənin həmişə Azərbaycanın yanında olduğunu, Qars müqaviləsinin, Moskva müqaviləsinin əhəmiyyətini belə ifadə edirdi: “...Vaxtilə məhz Türkiyənin iştirakı ilə məşhur “Qars müqaviləsi” əsasında, məşhur “Moskva müqaviləsi” əsasında Naxçıvan Muxtar Respublikasına xüsusi status verilmişdir və bu statusa görə Naxçıvanın statusunda bir dəyişiklik Türkiyənin icazəsi olmadan ola bilməz. O vaxt, məhz Naxçıvan təhlükə altında olduğu zaman, Ermənistan Azərbaycana təcavüzünü şiddətli həyata keçirdiyi zaman, Naxçıvan da təhlükə altında olduğu zaman biz hörmətli Süleyman Dəmirəllə birlikdə Ankarada “Qars müqaviləsi”nin nə qədər böyük əhəmiyyətli olduğunu bütün dünyaya bəyan etdik. Həmiyə xəbərdarlıq olundu ki, Naxçıvanı qoruyanlar var, Naxçıvandan əllərini çəkməlidirlər. Bütün bunların hamısı tariximizin səhifələridir...”¹¹.

Ümummilli Lider çox gözəl bilirdi ki, bir çox ölkələr Türkiyə ilə Azərbaycanın çox yaxın olmasını istəyirlər¹². Çünki Türkiyə dünyanın ən böyük, iqtisadi, hərbi cəhətdən inkişaf etmiş güclü dövlətlərindən biridir. Türkiyənin Qafqazda böyük strateji mövqe tutan, Xəzərdəki yataqlardan neftin, qazın dünya bazarına çıxarılmasında mühüm rol oynayan Azərbaycanla qardaşlıq əlaqələri Rusiya, ABŞ, Fransa, İran kimi dövlətlərin maraqlarına uyğun deyildir.

İşğaldan azad edilmiş torpaqlarda bu gün Azərbaycan Bayrağı ilə yanaşı Türkiyə Bayrağının dalğalanması Vətəninə sevən hər bir vətəndaş üçün qürurverici haldır.

2023-cü ilin fevral ayında Türkiyədə kütləvi insan ölümünə səbəb olan zəlzələ zamanı Azərbaycan xalqı Türkiyənin yanında oldu. “Bir millət,

¹⁰ Yenə orada.

¹¹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 5-ci kitab, Bakı: Azərənəşr, 1998, s.173-174.

¹² Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 19-cu kitab, Bakı: Azərənəşr, 2006, s.62-63.

iki dövlət” ifadəsi bir daha təsdiqini tapdı.

Azərbaycan-Türkiyə qardaşlıq bağları heç bir dövlətlər arasında münasibətlərlə müqayisə edilə bilməz. Akademik İsa Həbibbəyli yazır ki, Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin qardaş Türkiyə ilə əlaqələri türk dünyası və ümumən dünya üçün önəmli ola biləcək əsl birlik və həmrəylik nümunəsidir¹³.

İğdır-Azərbaycan Dil, tarix və mədəniyyət birliyini yaşatma və dəstəkləmə dərnəyinin sədri Ziya Zakir Acar yazır ki, Heydər Əliyev düşüncəsinin ən layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin Türkiyəyə, Türklüyə sevgisi sadəcə türk bağlılığı deyildir, həm də ulu babalarımızdan bizə miras qalan və göz bəbəyi kimi qorunaraq gələcək nəsillərə əmanət verilməli bir Azərbaycançılıq, Türkcülük əxlaqıdır¹⁴.

2023-cü il aprelin 29-da **İstanbulda keçirilən "TEKNOFEST" aerokosmik və texnologiya festivalındakı çıxışında** Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Ümummilli Lider Heydər Əliyevin “Bir millət iki dövlət” ifadəsinə Türkiyə və Azərbaycanın həmişə birlikdə olmasına işarə edən “Bir yumruq ” ifadəsinə əlavə etdi: “Heydər Əliyev demişdir: “Türkiyə və Azərbaycan bir millət, iki dövlətdir”. Bu gün biz bunu sübut edirik. Bu gün bütün atalarımızın, əcdadlarımızın ruhu şaddır. Çünki Türkiyə və Azərbaycan bir yerdədir. Atam demişkən, “Bir millət, iki dövlət”, əlavə də etmək istəyirəm, “Bir yumruq!””¹⁵.

¹³ Bir millet iki devlet. (Ulu Önder Haydar Aliyevin Azərbaycan-Türkiye İlişkileri Hakkında Nutukları ve Konuşmaları) Bakü: “Elm” Yayın Evi, 2023, s.15

¹⁴Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde “Haydar Aliyev”. 15.01.2020. <https://yesiligidir.com/yazar/yazi/7547#>

¹⁵ İlham Əliyev və Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğan İstanbulda “TEKNOFEST” festivalında iştirak ediblər. 29.04.2023. <https://president.az/az/articles/view/59541>

Fəsil I

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TÜRKİYƏ RES- PUBLİKASI İLƏ DİPLOMATİK-SİYASİ MÜNASİBƏTLƏRİ

1.1. Heydər Əliyev və Süleyman Dəmirəl dostluğunun Azərbaycan və Türkiyə münasibətlərinin möhkəm təməllər üzərində qurulmasında rolu

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Süleyman Dəmirəl arasında möhkəm, vəfalı dostluq əlaqələrinin olması Azərbaycan və Türkiyə münasibətlərinin möhkəm təməllər üzərində qurulmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Süleyman Dəmirəl 1968-ci ildə Azərbaycana gəldiyi zaman Ümummilli Lider Heydər Əliyev onunla tanış olmuş və onlar arasında şəxsi dostluq münasibətləri yaranmışdır. Heydər Əliyev bu haqda deyirdi: "Mən onunla ilk dəfə 30 il bundan öncə görüşmüşəm və o vaxtdan bizim dostluğumuz davam edir. Amma o səfərin qiyməti çox böyükdür. Çünki əgər o vaxt tarixdə ilk dəfə Türkiyənin Baş naziri Sovetlər İttifaqını ziyarətə gəlmişdisə və ziyarət proqramında Azərbaycana gəlmək arzusu olmuşdusa, demək, onun Azərbaycana nə qədər qayğısı, diqqəti vardır, nə qədər gözəl münasibəti vardır. Biz bu münasibəti o vaxt gördük...Ancaq Azərbaycan müstəqilliyini əldə edən zaman da hörmətli Süleyman Dəmirəl ölkəmizə çox qayğı, diqqət göstərmiş və Azərbaycanın müstəqilliyini dünya dövlətləri içərisində ilk dəfə Türkiyə tanıyıbdır. Bunun da təşəbbüskarı hörmətli Süleyman Dəmirəldir."¹⁶

Süleyman Dəmirəlin ən böyük xidmətlərindən biri Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ermənistan tərəfindən blokadası zamanı əhalinin yaşamasını təmin etməsi olmuşdur. Sovet dövründə (1920-1921-ci illərdə) Azərbaycanın Göyçə, Dərələyəz, Zəngəzur mahallarının Ermənistanə verilməsi nəticəsində Naxçıvan Muxtar Respublikası anklav əraziyə çevrilmişdi. Naxçıvan Muxtar Respublikasını Azərbaycanla birləşdirən yeganə nəqliyyat yolu olan Mehri dəmiryolunu Ermənistanın dağıtması nəticəsində Naxçıvan blokadada qalmışdı¹⁷. Naxçıvan blokada vəziyyətində olduğuna görə

¹⁶ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 19-cu kitab, Bakı: Azərnaşr, 2006, s.193-194.

¹⁷ Письмо представителя Азербайджана от 14 мая 1993 года на имя Председателя Совета Безопасности, Совет Безопасности. Официальное отчеты сорок восьмой год дополнение за апрель, май, июнь 1993 года, Организация Объединенных Наций, Нью-Йорк, 1996 год, s.229-230.

Türkiyənin Naxçıvana kömək etməsi barədə razılıq əldə edildi¹⁸. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Soveti Məclisinin Sədri, uzaqgörən siyasətçi Heydər Əliyevin gərgin diplomatik fəaliyyəti nəticəsində Türkiyə və İranla nəqliyyat, elektrik sahələrində əlaqələr yaradıldıqdan sonra Naxçıvan blokadan xilas oldu.

Türkiyə Respublikasının səyi ilə Türkiyəni Azərbaycana bağlayan, Türkiyə ilə Naxçıvan arasında körpü tikilərkən bütün Azərbaycan, xüsusən Naxçıvan Muxtar Respublikasının əhalisi, Arazın o tayındakı azərbaycanlılar ona həsrətlə, ümidlə baxırdılar. Ona görə də o körpünün adı "Həsərat körpüsü", "Ümid körpüsü" oldu. 1992-ci il mayın 28-də körpünün açılışı üçün Süleyman Dəmirəl, onunla bərabər çoxsaylı nümayəndə heyəti, Türkiyənin nazirləri, millət vəkilləri, mətbuat nümayəndələri təyyarə ilə Naxçıvanın hava limanına endilər. 1995-ci ildə Türkiyə Prezidenti Süleyman Dəmirəl Bakıda rəsmi səfərdə olarkən Azərbaycan ictimaiyyəti nümayəndələri ilə görüşdə Prezident Heydər Əliyev körpünün açılışı zamanı xalqın Türkiyə nümayəndələrini necə səmimi qarşıladığını xatırlatdı: "Xatırlayıram, Naxçıvan Muxtar Respublikasının bütün əhalisi ayağa qalxmışdı. Hava meydanından körpüyə qədər, Arazın qırağına qədər – Türkiyəni Azərbaycana bağlayan körpüyə qədər 75 kilometrlik yolun o tərəfində də, bu tərəfində də insanlar çəpər qurmuşdular – insan çəpəri. Naxçıvan Muxtar Respublikasının bütün əhalisi o gün oraya toplaşmışdı. Bu körpünü böyük təntənə ilə açdıq. O körpü uzun illər, on illərlə Türkiyənin də, Azərbaycanın da arzusu olmuşdur. Nəhayət, bu arzu həyata keçirildi. İndi bu körpü vasitəsilə Azərbaycanla Türkiyə arasında, ərazilərimiz arasında əlaqələr yaranıbdir. İnsanlar bundan istifadə edir və çox böyük fayda götürürlər..."¹⁹. "“Həsərat körpüsü” açılarkən Naxçıvandan o körpüyə qədər 75 kilometrlik yolda xalq Süleyman Dəmirəli qarşılayarkən hər bir kilometrdən bir qurbanlar kəsiliirdi. Çünki insanlar Süleyman Dəmirələ öz sevgilərini, göstərilən yardımlara görə minnətdarlıqlarını bildirmək istəyirdilər”.

Heydər Əliyev Türkiyənin Azərbaycana həmişə dəstək olduğunu bildirdi: "Ermənistan Azərbaycana təcavüzünü şiddətli həyata keçirdiyi zaman, Naxçıvan da təhlükə altında olduğu zaman biz hörmətli Süleyman Dəmirəllə birlikdə Ankarada "Qars müqaviləsi"nin nə qədər böyük əhəmiyyətli olduğunu bütün dünyaya bəyan etdik. Hamıya xəbərdarlıq olundu ki, Naxçıvanı qoruyanlar var, Naxçıvandan əllərini çəkməlidirlər. Bütün bunların hamısı tariximizin səhifələridir. Bütün bu proseslərdə Türkiyə Cümhuriyyətinin, xalqının və bizim əziz dostumuz, qardaşımız Süleyman Dəmirəlin

¹⁸ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 4-cü kitab, Bakı: Azərneşr, 1997, s.93-94.

¹⁹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 5-ci kitab, Bakı: Azərneşr, 1998, s.172-173.

xüsusi rolunu mən bu gün burada qeyd etməyi özümə borc bilirəm. Azərbaycan ilə Türkiyə arasında olan əlaqələrdə biz həmişə Türkiyənin dayağını, dəstəyini hiss etmişik. O vaxt türk qardaşlarımız yenə də bizim köməyimizə gəldilər. Türkiyə ordusunun Qafqaz korpusu gəlib həm Naxçıvanda, həm də Azərbaycanın başqa bölgələrində Azərbaycan xalqına öz torpağını, öz hüquqlarını, öz evini, obasını müdafiə etməkdə yardım göstərdi. Biz bunu heç vaxt unutmarıq. Naxçıvanda heç kəs Kazım Qarabəkir bəyi unutmur və unuda bilməz. O cümlədən Azərbaycanda da Ənvər Paşanı, Nuru Paşanı heç kəs heç vaxt unutmur və unuda bilməz. Onların simasında o dövrdə, o çətin dövrdə Azərbaycana gəlib kömək edən türk qardaşlarımızı biz heç vaxt unutmamışıq və unuda bilmərik..."²⁰.

Blokadada olan Naxçıvanda elektrik enerjisi yox idi. Naxçıvanı ağır şəraitdən çıxarmaq üçün qısa bir müddətdə Naxçıvan Muxtar Respublikasına Türkiyədən elektrik xətti çəkildi. Bu haqda Ümummillə Lider deyirdi: "Xatirimdədir, qış günlərində türkiyəli qardaşlarımız həmin elektrik xəttini çəkərkən şaxta o qədər şiddətli idi ki, onların əlləri məftillərə yapışırdı. Ancaq onlar işləyirdilər, çalışırdılar ki, üzərlərinə qoyulmuş bu vəzifəni layiqincə yerinə yetirsinlər... O qışın 40 dərəcə şaxtasında Türkiyədən Naxçıvana elektrik xətti çəkildi, başqa yardımlar edildi. Mən orada yaşadığım dövrdə bunları öz gözlərimlə görmüşəm"²¹.

Heydər Əliyev və Süleyman Dəmirəl dostluğu, bir amal uğrunda mübarizə Naxçıvanı erməni işğalından xilas etdi. Heydər Əliyev bu haqda deyirdi: "1992-ci ildə Naxçıvan Ermənistan tərəfindən hücumə məruz qaldı. O vaxt biz səsimizi bütün dünyaya qaldırdıq. Hörmətli Süleyman Dəmirəl oradan uca səsi ilə "Naxçıvandan əlinizi çəkin" dedi. Beynəlxalq aləm bu məsələyə qarışdı. Bundan sonra bizim sıx əlaqələrimiz oldu və Naxçıvana Türkiyədən hər cür yardımlar gəldi"²².

1997-ci ildə Heydər Əliyev Süleyman Dəmirəl ilə birlikdə Türkiyə-Azərbaycan vəqfinin sədri seçildilər. Türkiyənin Bilkənd Universitetində çıxışı zamanı Heydər Əliyev Süleyman Dəmirəlin təşəbbüsü ilə türkmən diyarında məktəblər açılmasını, uşaqları öz dillərində təhsilə cəlb edilməsini çox qiymətləndirdi, dünyanın başqa bölgələrində çoxsaylı, on milyonlarla azərbaycanlıların yaşadıkları yerlərdə isə hələ öz dilində təhsil almaq imkanının olmadığını vurğuladı²³.

²⁰Yenə orada, s.173-174.

²¹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 22-ci kitab, Bakı: Azər nəşr, 2007, s.438-439.

²² Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 5-ci kitab, Bakı: Azər nəşr, 1998, s.172-173.

²³ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 9-cu kitab, Bakı: Azər nəşr, 2000, s.307-308

Süleyman Dəmirəl Heydər Əliyevin səhhəti ilə də yaxından maraqlanırdı. Heydər Əliyevin səhhəti barədə məlumat alan Türkiyə Respublikasının Prezidenti Süleyman Dəmirəl bir neçə dəfə təkidlə Prezident Heydər Əliyevi müayinə və müalicə olunmaq üçün Türkiyəyə dəvət etmişdi. Heydər Əliyev ABŞ-a səfəri zamanı Klivlend şəhərindəki klinikada müayinədən keçmiş, soyuqdəymədən müalicə olunmuşdu. Bu müddətdə Rusiyanın bəzi kütləvi informasiya vasitələri naməlum qaynaqlara istinad edərək, Azərbaycan Prezidentinin səhhəti haqqında xoşagəlməz və təxribat xarakterli məlumatlar yayırdılar²⁴. Heydər Əliyev Süleyman Dəmirəlin Ankarada olduğu kimi, Kvilend xəstəxanasında da onun səhhəti ilə maraqlandığını bildirirdi: "Sizin insanpərvərliyinizi mən heç vaxt unuda bilmərəm... Məni unutmadınız, mənə mənəvi qardaş oldunuz, mənəvi yardım etdiniz. ...bunlara görə də deyirəm ki, siz böyük insansınız. Siz böyük dövlət xadimisiniz. Siz dövlət başçısısiniz. Siz böyük siyasi xadimsiniz. Siz böyük ictimai xadimsiniz. Siz həm də böyük insansınız. Böyük insan olmaq bunların hamısından üstündür. Bütün bu işləri görmək olar. Amma böyük insan olmaq hər kəsə nəsib olmur. Allah sizi belə yaradıbdır. Siz də belə həyat fəaliyyəti keçirmisiniz..."²⁵.

Heydər Əliyev 1999-cu il yanvar ayında Ankarada Gülhanə Hərbi Tibb Akademiyasında müalicə olunarkən Süleyman Dəmirəl hər gün ora gəlmiş, Heydər Əliyevin səhhəti ilə maraqlanmışdır. Bu görüşlərin hər birində Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığının ardıcıl surətdə inkişaf etdirilməsi, beynəlxalq vəziyyət, bir sıra regional problemlər haqqında fikir mübadiləsi də aparılmışdır²⁶.

2003-cü ildə Ümummilli Lider Gülhanə Hərbi Tibb Akademiyasında müalicə olunarkən 10 may doğum günündə Süleyman Dəmirəl onu ziyarət etdi. Türkiyə Respublikasının Prezidenti Əhməd Necdət Sezər, Türkiyənin Baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğan, Baş nazirin müavini, xarici işlər naziri Abdullah Gül, Türkiyə Silahlı Qüvvələri Baş Qərargahının rəisi, ordu generalı Hilmi Özkök də həmin gün Heydər Əliyevi Gülhanə Hərbi Tibb Akademiyasında ziyarət etdilər²⁷.

²⁴ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 30-cu kitab, Bakı: Azər nəşr, 2010, s.109.

²⁵ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 22-ci kitab, Bakı: Azər nəşr, 2007, s.439-440.

²⁶ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 19-cu kitab, Bakı: Azər nəşr, 2006, s.42-43.

²⁷ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 45-ci kitab, Bakı: Azər nəşr, 2013, s.9-12.

“Mən həyatımı, bütün sağlamlığımı Türkiyəyə etibar edirəm”²⁸ – deyən Heydər Əliyevin Türkiyəyə, Türk xalqına sevgisini sözlə ifadə etmək çətinidir. Türkiyənin səhiyyə naziri Osman Durmuş: “Cənab prezident, Siz həm Amerikada, həm də Türkiyədə müalicə olunmusunuz. Sizin türk həkimlərinə müraciət etməyiniz əziz Atatürkün “Məni türk həkimlərinə əmanət edin” sözlərinə uyğun bir davranışdır. Biz bunu çox böyük hörmətlə qəbul edirik” – demişdir²⁹.

Heydər Əliyev xəstəxanada olanda Süleyman Dəmirəl hər gün onun səhhəti haqqında məlumat alırdı. Sonra isə dostunu Türkiyəyə istirahətə dəvət etmişdi. Heydər Əliyev dəvəti qəbul edərək, 3 gün Ankarada, sonra Antaliyada qalmışdı. Heydər Əliyev Antalyadan Azərbaycana qayıdarkən Süleyman Dəmirələ məktub göndərdi. Məktub mətbuatda dərc edildi. Məktubda yazılmışdır: “Prezident Süleyman Dəmirəlin mən o əməliyyata gedən andan Türkiyəyə gələnədək nə qədər qayğı, diqqət, nə qədər insənpərvərlik göstərdiyini mən ağla sığışdıra bilmirəm. İnsan nə qədər qayğıkeş olar, diqqətli olar! İnsan nə qədər mehriban olar, dostpərvər, insənpərvər olar!”³⁰. Heydər Əliyev yazırdı ki, Ankarada olduğum zaman biz dəfələrlə görüşdük, oğlumla birlikdə bizi iqamətgahına dəvət etdi: “Camlı köşk cənab Dəmirəlin qonaq iqamətgahıdır. O, prezident köşkü ilə yan-yanadır. Ona görə mən orada olanda prezidentin köşkünün ətrafında gəzirdim – orada bağ var, ağaclar var, orada gəzirdim. Bəzən də axşam vaxtı Prezident Süleyman Dəmirəl öz iqamətgahından çıxıb mən olduğum yerə gəlirdi, bir yerdə otururduq”³¹.

Süleyman Dəmirəlin məsləhəti ilə Antaliyaya getdikdən sonra, Süleyman Dəmirəl sabahı gün həyat yoldaşı Nəzmiyyə xanım ilə birlikdə Heydər Əliyevə baş çəkmişdi. Heydər Əliyev Türkiyə Prezidentinin böyük zəhmət çəkdiyini qiymətləndirirdi: “Bilirsiniz, işin böyük olduğu halda özünə bir belə əziyyət verməsi unudulmazdır... Hər gün, bəzən gündə iki dəfə telefon edibdir”. Heydər Əliyev Süleyman Dəmirəlin bu qədər əziyyət çəkməsindən sıxıldığını bildirdikdə Süleyman Dəmirəl Heydər Əliyevə demişdi: “Sənin sağlamlığın mənim üçün və təkcə Azərbaycan üçün yox, Türkiyə üçün də lazımdır. Ona görə də sənin sağlamlığın yolunda nə edirəmsə, hamısını ürəkdən edirəm”³².

²⁸ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 20-ci kitab, Bakı: Azərənşr, 2007, s.252.

²⁹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 26-cı kitab, Bakı: Azərənşr, 2009, s.152.

³⁰ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 20-ci kitab, Bakı: Azərənşr, 2007, s.338-339.

³¹ Yenə orada.

³² Yenə orada.

1999-cu il avqustun 25-də Türkiyədə İstanbul ilə Ankara arasında baş vermiş zəlzələ zamanı Heydər Əliyev həkimlərin, qazma və başqa işlərdə iştirak edə bilən insanların, mütəxəssislərin, həmçinin böyük bir qatar neftin göndərilməsi haqqında göstəriş verdi. İnsanlar Türkiyədə əziyyət çəkənlərə qan, pul verdilər³³. Bu haqda Türkiyənin Azərbaycandakı səfiri Qədri Ecvet Tezcan Prezident Heydər Əliyev ilə görüşdə demişdir: “Bizə ən çox təsir göstərən o oldu ki, bəzi insanlar dedilər ki, bizim pulumuz yoxdur, amma icazə verirsinizsə, biz fəhlə kimi gedib Türkiyədə zəlzələnin dağıntıları altında qalmış insanları xilas etmək, çıxarmaq istəyirik. Balaca qızlar, oğlanlar gəldilər. Onlar yaxın günlərdə məktəbin açılışı ilə əlaqədar özlərinə aldıkları geyimləri, dəftər-qələmləri, məktəb ləvazimatlarını Türkiyədə zərər çəkən kiçik uşaqlara ərməğan etmək üçün gətirib bizə verdilər. Bəzi uşaqlar içərisinə pul yığıqları qutuları “Türkiyəyə göndərin” deyə bizə bağışladılar. Belə halların sayı-hesabı yoxdur. Mən bunları təsvir etməkdə acizəm. Bu, bir məhəbbətin göstəricisidir”³⁴.

Bakı Şəhər İcra Hakimiyyətinin təşəbbüsü ilə dərmanlar, paltarlar və digər əşyalardan ibarət yardım təyyarə ilə Türkiyəyə göndərildi. Müdafiə Nazirliyinin, Dövlət Yol Polisinin, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının əməkdaşları, Bakı Dövlət Universitetinin professorları, respublika Prokurorluğunun, Dövlət Geodeziya və Xəritəçəkmə Komitəsinin bütün işçiləri, eləcə də ayrı-ayrı adamlar müxtəlif banklarda açılan hesablara öz əmək haqlarından zərər çəkmiş insanlara yardım üçün pul köçürdülər³⁵. Azərbaycandan gedən yanğınsöndürənlər Neftayırma zavodunda baş verən böyük yanğını söndürdülər³⁶.

Bundan başqa, Azərbaycanın görkəmli şairi Bəxtiyar Vahabzadə Türkiyədə baş vermiş zəlzələ ilə əlaqədar “Rekviyem” yazmış, bəstəkar Faiq Sücəddinov ona musiqi bəstələmişdir³⁷.

Zəlzələdən bir müddət sonra Türkiyəyə gedən Heydər Əliyev zəlzələ baş vermiş yerləri Süleyman Dəmirəl ilə bərabər gəzmış, zərər çəkmiş insanlarla görüşmüş və Azərbaycanın onlarla bir yerdə olduğunu bildirmiş, oraya yenə müəyyən yardımlar aparmışdı³⁸.

³³ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 21-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 2007, s.191.

³⁴ Yenə orada, s.214-215.

³⁵ Yenə orada, s.216-217.

³⁶ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 30-cu kitab, Bakı: Azərnaşr, 2010, s.161.

³⁷ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 22-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 2007, s.333-334.

³⁸ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 30-cu kitab, Bakı: Azərnaşr, 2010, s.162.

Heydər Əliyev Qazi Mustafa Kamal Atatürkün sadıq tələbəsi, sadıq davamçısı kimi dəyərləndirdiyi Süleyman Dəmirəlin türk dövlətləri birliyinin yaradılmasında böyük xidmətləri olduğunu bildirdirdi: “.. Bu birlik bu gün davam edir, türkdilli dövlətləri bir-birinə daha da yaxınlaşdırır, əməkdaşlığı daha da inkişaf etdirir, bizim müstəqil tarixi köklərimizin birlikdə araşdırılmasına və onların aşkara çıxarılmasına, dünyaya göstərilməsinə çox kömək edir”³⁹. “Bəlkə də siz bunları bilmirsiniz, amma bilməlisiniz. Biz, türkdilli dövlətlərin dövlət başçıları, prezidentləri həmişə görüşürük, danışırıq. Bizim üçün Süleyman Dəmirəl Azərbaycanda ağsaqqal deyirlər, siz babadeyirsiniz. O babadan da babadır, mən ona babadan da yüksək ad arayıram. Ola bilər ki, həmin dövlətlər arasında hansısa bir məsələ bir-birinə xoş gəlməsin. Amma hörmətli Süleyman Dəmirəl olan yerdə türkdilli ölkələrin dövlət başçılarından hamısı onun ətrafındadır, onların hamısı onunla birdir... Əziz dostum Süleyman Dəmirəl Türkiyə Cümhuriyyətinin ağırlığını öz çiyərində daşıyır və daşıyacaqdır”⁴⁰.

Heydər Əliyev Süleyman Dəmirəlin Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsini öz nəzarəti altında saxladığını bildirdi: “Nə qədər biz bu məsələ ilə məşğuluqsa, o qədər də bizim dostumuz hörmətli Süleyman Dəmirəl bu məsələ ilə məşğul olur”⁴¹. “Süleyman Dəmirəl bu məsələni öz ölkəsinin, öz xalqının, şəxsən özünün doğma işi hesab edir və bu məsələnin həlli üçün əlindən gələni etməyə çalışır”⁴². Heydər Əliyev beynəlxalq konfranslarda, xüsusən də ATƏT-in Lissabon sammitində beynəlxalq əhəmiyyətli bir sənədin qəbul edilməsində Türkiyə Prezidentinin rolunu qiymətləndirirdi. Lissabon sammitində əldə edilmiş siyasi üstünlük beynəlxalq miqyasda Qarabağ istiqamətində qazanılmış mühüm uğurlardan biri olmuş, dünya ictimaiyyətində Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün tanınmasında və ədalətli mübarizə aparmasının qəbul edilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır⁴³.

Heydər Əliyev Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli məsələsində Süleyman Dəmirəl ilə böyük toplantılarda həmişə birlikdə olduğunu vurğulayırdı: “...Ancaq bir gün mən son mərasimə getmədim. Dərhal narahat olmuşdu. Sonra mənə söyləyirdi ki, baxdım, nahar yeməyində Heydər

³⁹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 22-ci kitab, Bakı: Azərənəşr, 2007, s.328-329.

⁴⁰ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 23-cü kitab, Bakı: Azərənəşr, 2008, s.266-267.

⁴¹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 22-ci kitab, Bakı: Azərənəşr, 2007, s.329-330.

⁴² Yenə orada, s.330-331.

⁴³ Həbibbəyli İsa. Heydər Əliyev dühasının işıqları. Azərbaycan. – 2023, 12 dekabr, № 271, s.12. <https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/articles/he1443.pdf>

Əliyev yoxdur. Fikirləşdim ki, Heydər Əliyev protokola çox hörmət edən adamdır, necə ola bilər ki, gəlməsin? Dərhal maraqlandım, dərhal da məlumat aldım ki, Heydər Əliyev xəstələnib və sonra da xəstəxanaya gedibdir⁴⁴.

Heydər Əliyev Süleyman Dəmirəlin Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsinin həyata keçirilməsi üçün cəhdlərini çox qiymətləndirirdi: "...Türkiyə tərəfindən bu işdə onun qədər çalışan ikinci bir adam olmayıbdir. Layihənin lap başlanğıcından o bu işlə məşğul olub, daim onunla maraqlanıbdır. O, cümhur başkanlığından gedəndən sonra da yenə Bakı-Ceyhan layihəsi ilə maraqlanır. Çünki bu onun doğma işidir, bu yolda neçə illər zəhmət çəkibdir"⁴⁵.

Heydər Əliyev Süleyman Dəmirəlin Türkiyəyə, eləcə də türk dünyası ölkələrinə gərəkli olduğunu vurğulayırdı: "...Süleyman Dəmirəli qoruyun, gözünüz, canınız kimi qoruyun. Çünki o, sizə, Türkiyə Cümhuriyyətinə, türk dünyasına lazımdır"⁴⁶.

1918-ci ildə şəhid olmuş türk əsgərlərinin abidəsinin açılışında Süleyman Dəmirəl iştirak etdi. Heydər Əliyev bu abidənin də Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin qədimliyini və Türkiyənin vaxtilə Azərbaycana erməni qırğınından xilas etməsini xatırlatdığını bildirdi: "Ümumiyyətlə, 1918-ci ildə Azərbaycana dağıdırdılar, parçalayırdılar. Əgər bu olmasaydı, Azərbaycan ayaq üstə durmasaydı, bəlkə də bu gün Azərbaycan yox idi. Başa düşürsünüz, o vaxtlar Azərbaycana dağıtmaq istəyirdilər"⁴⁷.

Azərbaycan tədqiqatçısı Xəlid Niyazov yazır ki, heç şübhəsiz, ortaq tarixi kökləri olan Azərbaycan-Türkiyə dostluğunun, iki eyni kökənli, soylu millətin qardaşlığında Heydər Əliyev və Süleyman Dəmirəl kimi epoxal miqyaslı şəxsiyyətlərin müstəsna əməyi olmuşdur. "Bir millət - iki dövlət" fəlsəfəsinin "ayaq açıb" gündəlik həyatın, davranışın, münasibətlərin obyektiv gerçəkliyinə, faktına, təzahürünə çevrilməsi bu gün iki ölkənin qarşılıqlı əlaqələrinin müsbət ovqatını, hərarətini təyin edir... Heydər Əliyev Süleyman Dəmirələ - dostum, qardaşım, - deyər müraciət edirdi. Həmin müraciətdəki hərarət, doğmaqlıq azərbaycanlı-türklü milyonlarla insanı rıqqətə gətirirdi. Bu müraciət səmimilik etalonuna, rəğbət meyarına çevrilərək bütövlükdə iki qardaş xalq arasındakı çoxşaxəli münasibətlərin fəlsə-

⁴⁴ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 22-ci kitab, Bakı: Azərənşr, 2007, s.331-332.

⁴⁵ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 27-ci kitab, Bakı: Azərənşr, 2009, s.170.

⁴⁶ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 23-cü kitab, Bakı: Azərənşr, 2008, s.267-268.

⁴⁷ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 26-cı kitab, Bakı: Azərənşr, 2009, s.101.

fəsinə ehtiva edirdi⁴⁸.

Heydər Əliyev Süleyman Dəmirəl ilə dostluğunun dövlətlərarası, xalqlararası münasibətlərə müsbət təsirini vurğulayırdı: “Təbiidir ki, Azərbaycan üçün Türkiyə dost, qardaş ölkədir. Ancaq dövlətlərarası, xalqlararası, millətlərarası əlaqələr elədir ki, bunu gərək daim və daim inkişaf etdirə-sən. Əgər az müddət fasilə versən, nə isə unudula bilər. Yəni bu, elə bir işdir ki, daim inkişafda olmalıdır. Təbiidir ki, bu da bir yolla, iki yolla olmur, çox yollar var. Məsələn, Türkiyə Cümhuriyyətinin prezidenti, mənim əziz dostum, qardaşım Süleyman Dəmirəllə şəxsi əlaqələrim, - bir var ki, rəsmi olaraq iki prezidentin əlaqəsi var, bir də var ki, şəxsi dostluq əlaqələri, - bax, bu şəxsi dostluq əlaqələri prezidentlər kimi bizim əlaqələrimizin çox səmimi olmasına, eyni zamanda cümhuriyyətlərimizin, xalqlarımızın daha da səmimi olmasına çox böyük imkanlar yaradır⁴⁹. Əminliklə demək olar ki, yeni tarixi dövrdə Azərbaycan ilə Türkiyə arasında münasibətlərin ən möhkəm və etibarlı əsasları Heydər Əliyev və Süleyman Dəmirəl tərəfindən qoyulmuşdur. Heydər Əliyev və Süleyman Dəmirəl Zirvə toplantılarında türk dövlətlərinin vahid mövqeyi ilə türk dünyası ilə əlaqələrin qurulmasına mühüm töhfələr verdilər⁵⁰. Heydər Əliyev - Süleyman Dəmirəl münasibətləri bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın siyasi iradələri ilə özünün ən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdırılmış Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin etibarlı təməllərini təşkil edir⁵¹.

Beləliklə, Heydər Əliyev – Süleyman Dəmirəl dostluğunun Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin inkişafında çox böyük rolu olmuşdur. Böyük siyasi xadimlər arasında şəxsi dostluğun nəticəsi olaraq Naxçıvan düşmən işğalından xilas edildi, Ümummilli Lider Heydər Əliyev Naxçıvanı blokadadan çıxardı, ərzaqla, enerji ilə təmin etdi, Türkiyəni Azərbaycana bağlayan, Türkiyə ilə Naxçıvan arasında körpü tikildi. Heydər Əliyev və Süleyman Dəmirəl dostluğu Türkiyə və Azərbaycan xalqlarının qarşılıqlı olaraq bir-birinə sevgilərini artırırdı. Naxçıvan Ermənistan tərəfindən hücumə məruz qaldıqda Süleyman Dəmirəl “Naxçıvandan əlinizi çəkin” dedi və Qars müqaviləsinin mahiyyətini bütün dünyaya bəyan etdi. Şəxsi görüşlərin hər

⁴⁸ Xalid Niyazov. Süleyman Dəmirəl - Türkiyənin 9-cu Cümhurbaşkanı. “Azərbaycan” qəzeti. 2011, 2 noyabr, s.6.

⁴⁹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 26-cı kitab, Bakı: Azər nəşr, 2009, s.102.

⁵⁰ Bir millət iki dövlət. (Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan-Türkiyə İlişkileri Hakkında Nutukları və Konuşmaları) Bakı: “Elm” Yayın Evi, 2023, s.17.

⁵¹ Həbibbəyli İsa. Heydər Əliyev dühasının işıqları. “Azərbaycan” qəzeti. 2023, 12 dekabr, № 271, s.12.

<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/articles/he1443.pdf>

birində Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığının ardıcıl surətdə inkişaf etdirilməsi, beynəlxalq vəziyyət, bir sıra regional problemlər haqqında fikir mübadiləsi aparılması, Prezident Heydər Əliyev ilə yanaşı Süleyman Dəmirəlin də Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsini öz nəzarəti altında saxlaması, beynəlxalq konfranslarda, mühüm sənədlərin qəbul edilməsində həmişə Azərbaycanın yanında olması, Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum layihələrinin həyata keçirilməsi Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin qardaşlıq zəminində qurulmasında iki liderin şəxsi dostluqlarının nə qədər əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir.

1.2. Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında qardaşlıq münasibətlərinin təməlinin qoyulmasında Heydər Əliyevin fəaliyyəti

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini dünya ölkələri arasında ilk dəfə Türkiyə tanımışdır. Türkiyə Respublikası 1991-ci il noyabrın 9-da Azərbaycanın müstəqilliyini tanıdı, 1992-ci il yanvarın 14-dən Türkiyənin Azərbaycanda, həmin ilin avqustundan isə Azərbaycanın Türkiyədə diplomatik nümayəndəliyi fəaliyyətə başladı. Türkiyə ilə Azərbaycan arasında əlaqələr sürətlə inkişaf etmiş, Türkiyənin böyük şəxsiyyətləri Azərbaycanı ziyarət etmiş, yollar açılmışdır. İnsanlar Azərbaycandan böyük axınla Türkiyəyə getmişlər, onun şəhərləri, vilayətləri, onların nailiyyətləri ilə tanış olmuşlar⁵². Azərbaycan Respublikası ilk səfirlik binasını da Ankarada tikdi.

Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra Azərbaycan Respublikası birtərəfli deyil, balanslaşdırılmış xarici siyasət yürütdü. 1993-cü ilin mayında Rusiya sərhəd qüvvələrinin Azərbaycandan çıxarılması, Azərbaycanın MDB-yə daxil olmaması Rusiyanı qıcıqlandırır.

Azərbaycan Rusiya ilə həm qonşu dövlət, həm də BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü kimi münasibətləri müsbət istiqamətə yönəltməyə çalışırdı. Rusiyada rəsmi qeydiyyatda olan 600 mindən çox azərbaycanlının, Azərbaycanda isə 140 mindən çox rusun yaşaması, Rusiya Federasiyası ərazisində, həmçinin müvəqqəti yaşayıb-ışləyən bir milyondan çox Azərbaycan vətəndaşının olması da münasibətlərin yaxşılaşdırılmasını tələb edən amillərdən idi. Heydər Əliyev 1993-cü il iyun ayında Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etməyə başladıqdan sonra ilk addımlardan biri MDB-yə daxil olmaq oldu. Ümummilli Lider Respublikada MDB-yə daxil olmaq üçün psixoloji mühit yaratmaq məqsədi ilə bir neçə ay çalışdı. Çünki ölkədə MDB-yə qarşı münasibət çox mənfi idi. Bunun da səbəbləri var idi. MDB-də aparıcı dövlət olan Rusiya Ermənistanın işğalçılıq siyasətini müdafiə edirdi, 1990-cı ildə Rusiya qoşunlarının Bakıya yeridilməsi, əhalinin yanvarın 20-də və fevralın sonlarına qədər qətlə məruz qalması, 1992-ci il fevralın

⁵² Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 6-cı kitab, Bakı: Azər nəşr, 1998, s.118-119.

25-dən 26-na keçən gecə Ermənistanın həyata keçirdiyi insanlığa sığmayan Xocalı soyqırımının Rusiyanın 366-cı alayının iştirakı ilə törədilməsi və s. insanlarda belə fikir yaratmışdı ki, Rusiya ilə münasibətlər yaradılmamalı və onun yaratdığı təşkilatla əməkdaşlığın heç bir əhəmiyyəti olmayacaqdır. Lakin balanslaşdırılmış siyasətin əhəmiyyətini çox gözəl bilən Prezident Heydər Əliyev qonşu dövlətlərlə, o cümlədən Rusiya ilə münasibətlərin düzəldilməsinə önəm verirdi. Eyni zamanda, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Rusiya BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvüdür və orada müzakirə edilən qətnamələrin qəbul edilməsində və ya edilməməsində digər veto hüquqlu daimi üzvlər kimi onun da səs verməsi vacibdir. Başqa sözlə, Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü kimi Rusiyanın “veto” hüququ var. Bu və ya digər məsələlər ictimaiyyət, əmək kollektivləri, politoloqlar, ziyalılar tərəfindən müzakirə edildi və belə qərara gəldilər ki, Azərbaycanın MDB tərkibində olması zərurətdir. 1993-cü il sentyabrın 24-də Heydər Əliyev Moskvada Azərbaycanın MDB-yə daxil olması haqqında sənədləri imzaladı. Lakin Rusiya Müdafiə Nazirliyinin ayrı-ayrı vəzifəli şəxsləri 1993-1995-ci illər ərzində Ermənistanı qanunsuz olaraq ümumi dəyəri 1 milyard dollar olan silah və döyüş sursatı göndərirdi⁵³. Münasibətlərin düzəldilməsi üçün Azərbaycanın addım atmasına baxmayaraq Rusiya qəsbkar Ermənistanı silahlandırmaqda davam etdi. Minsk qrupunun həmsədrələrindən biri olan Rusiyanın belə hərəkəti münaqişənin nizama salınmasında onun ədalətli mövqə tutmayacağını göstərirdi. Bu məsələ ilə bağlı 1997-ci ilin mart ayında Prezident Heydər Əliyev Rusiyanın Prezidenti Boris Yeltsinə məktub göndərirdi, Rusiyaya rəsmi səfəri zamanı bu barədə danışdı. B.Yeltsin təqsirkarların aşkar edilməsinə bildirdikdə, Heydər Əliyev təkcə təqsirkarların aşkar edilməsi deyil, həm də bu silahların aşkar edilərək, Ermənistandan alınıb Rusiyaya qaytarılmasının lazım olduğunu vurğuladı⁵⁴.

Bununla belə balanslaşdırılmış siyasət vacib idi. Rusiya Ermənistanı köməyini açıq edə bilmirdi. Beynəlxalq təşkilatlarda da Ermənistanı açıq müdafiə edə bilmir, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıdığını bildirirdi. 2001-ci il yanvarın 9-11-də Rusiyanın Prezidenti Vladimir Putin Azərbaycana rəsmi səfəri zamanı “Dağlıq Qarabağ” münaqişəsi ilə bağlı bildirdi ki, münaqişə Rusiyanın Cənubi Qafqaz ölkələri ilə sıx əməkdaşlığına mane olur və onun həlli vacibdir. İki ölkə arasında ticarət-iqtisadi, maliyyə-bank, enerji, sərhəd, hərbi və hərbi-texniki əməkdaşlıq, Azərbaycandakı rus icması, Rusiyadakı azərbaycanlı diasporası ilə əlaqədar məsələlər müzakirə edil-

⁵³ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 20-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 2007, s.87.

⁵⁴ Azərbaycan beynəlxalq aləmdə: 5 cildə, II c., Bakı: Götürk, 1997, s.43.

di⁵⁵.

2002-ci il yanvarın 24-26-da isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Rusiyaya rəsmi səfər etdi. Səfər zamanı 18 bənddən ibarət birgə bəyanat, 2010-cu ilə qədər uzunmüddətli iqtisadi əməkdaşlıq haqqında dövlətlərarası müqavilə, iqtisadi əməkdaşlığın əsas prinsipləri və istiqamətləri haqqında saziş, həmçinin Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycan Respublikası arasında ballistik raketlərin izlənməsi sisteminin tərkib hissələrindən olan Qəbələ radiolokasiya stansiyasının statusu, istifadə prinsipləri və şərtləri haqqında saziş imzalandı⁵⁶. 2003-cü il fevralın 26-27-də Rusiyanın müdafiə naziri Sergey İvanovun Azərbaycana rəsmi səfəri zamanı Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə Rusiya Federasiyası hökuməti arasında hərbi-texniki əməkdaşlıq haqqında 10 maddədən ibarət saziş imzalandı. Saziş əsasən tərəflər dövlətlərin müdafiə ehtiyacları və təhlükəsizliyi üçün hərbi təyinatlı məhsulların və maddi-texniki vəsaitlərin qarşılıqlı təchizatının həyata keçirilməsi, hərbi-texniki xidmətlərin təqdim edilməsi, hərbi təyinatlı məhsulların yaradılması və istehsalı zamanı mövcud kooperasiya əlaqələrinin saxlanılması və inkişafı istiqamətində əməkdaşlıq edəcəkdilər⁵⁷.

Ümummilli Lider hakimiyyətə gələn kimi ilk rəsmi səfərlərini BMT-nin daimi üzvlərindən başladı. 1993-cü il sentyabrın 24-də Heydər Əliyev Moskvada oldu və Azərbaycanın MDB-yə daxil olması haqqında sənədləri imzaladı. Oktyabrın 21-də Moskvada MDB ölkələri dövlət başçılarının görüşündə Boris Yeltsin ilə danışıqlarında qərara gəldilər ki, müəyyən bir vaxtdan sonra xüsusi görüş keçirsinlər. Bundan sonra 1994-cü il noyabrın 17-də Heydər Əliyev Rusiyaya rəsmi səfər etdi⁵⁸. 1993-cü il 19-22 dekabr tarixlərində Fransaya səfər edən Prezident Heydər Əliyev Fransa Prezidenti Fransua Mitteran ilə görüşdü⁵⁹. Böyük Britaniyanın Baş naziri Con Meycorun dəvəti ilə 1994-cü il 22-24 fevral tarixlərində İngiltərədə rəsmi səfərdə oldu⁶⁰. Çin Xalq Respublikasının sədri Tszyan Tszeminin dəvətinə əsasən 1994-cü il 7-9 mart tarixlərində Azərbaycan nümayəndələrinin böyük bir qrupu ilə Çində oldu⁶¹. 1994-cü il sentyabrın 25-də ABŞ-a rəsmi sə-

⁵⁵ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 32-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 2010, s.35-40.

⁵⁶ Qasımlı M. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003): 2 hissədə. 1 hissə. Bakı: Mütərcim, 2015, s.555-556.

⁵⁷ Yenə orada, s.561-562.

⁵⁸ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 2-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 1997, s.512-513.

⁵⁹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 1-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 1997, s.292-297.

⁶⁰ Yenə orada, s.414-415.

⁶¹ Yenə orada, s.458-464.

fər etdi, sentyabrın 26-da ABŞ Prezidenti Bill Klintonla görüşdü⁶².

Rusiya, Fransa, Böyük Britaniya, Çin, ABŞ – bu rəsmi səfərlərdə Prezident Heydər Əliyev Azərbaycanın haqq işini, ədalətli mübarizəsini təfəsilatı ilə izah etdi, sözün əsl mənasında Azərbaycanı dünya dövlətlərinə tanıtdı.

Heydər Əliyev qonşu dövlət kimi Rusiya, həmçinin digər dövlətlərlə münasibətləri müsbət istiqamətə yönəltdi. Lakin Heydər Əliyev bildirdi ki, Azərbaycanın regionda və dünyada dayağı dili bir, qanı bir qardaş Türkiyə dövləti ola bilər.

Türkiyənin Azərbaycanın siyasi, iqtisadi həyatında böyük rolu var idi. Hələ Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Sovetinin sədri olarkən 1992-ci ilin martında Türkiyə Respublikasının Prezidenti Turqut Özal və Baş naziri Süleyman Dəmirəl Ümummilli Lideri Türkiyəyə dəvət etmişdilər. Martın 22-dən 24-nə qədər Türkiyədə rəsmi səfərdə olan Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyev Türkiyə Respublikası tərəfindən Naxçıvan Muxtar Respublikasına maliyyə, iqtisadi və texniki yardım göstərilməsi barədə, o cümlədən Naxçıvana 100 milyon dollar məbləğində kredit ayrılması və hər il 100 tələbənin Türkiyədə təhsil almasını nəzərdə tutan birgə əməkdaşlıq protokolunu imzalamışdır⁶³. Bu ziyarət zamanı təşkil edilmiş görüşlərdə, Türkiyə Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında mövcud dostluq, əməkdaşlıq və yaxşı qonşuluq müqaviləsi, iki ölkə xarici işlər nazirlikləri arasındakı protokol və Türkiyə ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasındakı tarixi və mədəni qardaşlıq əlaqələri göz önünə alınaraq hər sahədə daha yaxşı əməkdaşlıq təşkil edilməsi məqsədi ilə aşağıdakı məzmununda razılığa gəlinmiş, Ankara əməkdaşlıq protokolu imzalanmışdır: 1. Türkiyə Cümhuriyyəti hökuməti Naxçıvan Muxtar Respublikasının kənd təsərrüfatı, sənaye, qida və istehlak malları, nəqliyyat, telekommunikasiya, tikinti və turizm kimi sahələrdəki zəruri ehtiyaclarını təmin etmək üçün bütünlükdə 100 milyon dollarlıq bir kredit təsis edəcək. 2. Naxçıvan Muxtar Respublikası bu kreditin həyata keçirilməsi üçün ehtiyac zərurətlərinə görə hazırlayacağı və kredit hissələrinin istifadə edilmə proqramını təsbit edən layihələrini Türkiyə tərəfinə təqdim əsasında lazım olan maliyyə məsələlərinin həlli iki tərəfin texniki məsul şəxsləri ilə müəyyən ediləcək. 3. Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasındakı enerji xətləri ən qısa vaxtda yaradılacaq, Naxçıvan Muxtar Respublikası Türkiyənin elektrik sisteminə daxil ediləcək. 4. Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında birbaşa dəmir yo-

⁶² Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 2-ci kitab, Bakı: Azərneşr, 1997, s.324-325.

⁶³ Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri və Heydər Əliyev. Bakı: Qafqaz Universiteti Nəşri, 2002, s.31.

lu və avtomaşın yolu şəbəkəsinin təsis edilməsi üçün davam edən işlər sürətləndiriləcək və körpü tikintisi ən qısa vaxtda bitiriləcək. 5. TRT İdarəsinin televiziya verilişlərinin Naxçıvan Muxtar Respublikasında rahatca seyr edilə biləcək vəziyyətə gətirilməsi üçün Türkiyə tərəfi lazımi tədbirləri sürətlə həyata keçirəcəkdir. Ayrıca Naxçıvan tərəfindən tələb edildikdə TRT İdarəsi xüsusi proqramlar verəcək. 6. Türkiyə Cümhuriyyəti Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə avtomaşın və dəmir yollarına əlavə olaraq hava xəttini ən qısa vaxtda həyata keçirəcək. 7. Telekommunikasiya sahəsində Naxçıvan Muxtar Respublikasının zəruri ehtiyaclarının təmin edilməsi, telefon, faks, teleks kimi xəbər sistemlərinin ən qısa vaxtda işlək vəziyyətə gətirilməsi üçün iki tərəfin səlahiyyətli şəxsləri tərəfindən sürətlə tətbiq edilə biləcək bir proqram hazırlayacaqlar. 8. Türkiyə Cümhuriyyəti Naxçıvan Muxtar Respublikasının kənd təsərrüfatı sahələrində ehtiyac olan toxum, avadanlıq və digər vasitələri və lazım olan mütəxəssislərin əkin mövsümünə çatdırıla biləcək şəkildə sürətlə təmini üçün üzərinə düşən işləri və hazırlıqları qısa müddətdə həyata keçirəcək. 9. Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında bank işi sahəsində geniş əməkdaşlıq əlaqələri yaradılması imkanları sürətlə təsdiq ediləcək və Türkiyə Cümhuriyyəti Ziraat Bankının Naxçıvanda bir şöbəsinin açılmasının ilkin hazırlıq işlərinə başlanacaq. 10. Turizm sahəsində Naxçıvan Muxtar Respublikasının imkanlarının dəyərləndirilməsi üçün təsis edilən kredit çərçivəsində mehmanxana inşası daxil olmaqla gərəkli kömək və texniki kömək Türkiyə Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən yerinə yetiriləcək. 11. Naxçıvan Muxtar Respublikasındakı mədəni həyatın inkişafına kömək etmək üçün Türkiyə Cümhuriyyəti, mətbəə təmini də daxil olmaqla mətbuat avadanlıqlarının ehtiyaca görə təmini həyata keçirəcək. 12. Naxçıvan Muxtar Respublikasından 100 tələbənin təhsili Türkiyə Cümhuriyyəti tərəfindən təmin ediləcək. 13. Bütün əməkdaşlıq layihələrinin koordinasiyası və icra edilməsindən Türkiyə Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyi ilə iqtisadi, mədəni, maarif və texniki əməkdaşlıq idarəsi sədrliyi məsul olacaq⁶⁴.

Türkiyə Respublikasının istiqlaliyyət qazanmasının 71-ci ildönümü münasibətilə Türkiyənin Azərbaycandakı səfirliyinin təşkil etdiyi mərasimdə çıxış edərkən Prezident Heydər Əliyev Türkiyə Respublikasının beynəlxalq aləmdə həmişə Azərbaycanın yanında olduğunu qeyd etdi: "... Dünya dövlətlərindən Azərbaycanın müstəqilliyini birinci olaraq Türkiyə Respublikası tanıyıbdır. Türkiyə Respublikası Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyaraq, eyni zamanda dünyada öz nüfuzundan, təsirindən istifadə edərək respublikamızın mövqeyinin müdafiə olunmasında mühüm rol oynamışdır. İki qardaş ölkənin dostluq, qardaşlıq əlaqələri bizi daha da yaxınlaşdırmış, daha da birləşdirmişdir. Respublikamızın bu ağır şəraitində, Azərbaycanın müharibə içərisində olduğu, iqtisadi-siyasi böhran keçirdiyi bir

⁶⁴ Yenə orada, 2002, s.31-33.

dövrə də şübhəsiz ki, Dünya Birliyinin köməyinə, həmrəyliyinə ehtiyacımız var. Bizim səsəmə səs verənlər arasında Türkiyə Respublikasının səsi həmişə daha yüksəklərə qalxır, daha güclü olur və bunlar hamısı bizim dostluğumuzun, qardaşlığımızın rəmzidir, əlamətidir. Bunların hamısına görə də bugünkü bayramı biz öz bayramımız hesab edirik. Bu həm Türkiyə Respublikasının bayramıdır, həm də Azərbaycan Respublikasının bayramıdır...”⁶⁵.

Azərbaycanın Avropa Şurasına daxil olmasında Türkiyə Respublikası, onun hökuməti, Xarici İşlər Nazirliyi və Türkiyənin Avropa Şurasındakı təmsilçiləri yardımçı oldular⁶⁶.

Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində Bakıda xarici ölkələrin səfirlikləri yox idi. Bəzi xarici ölkələrin Ankaradakı səfirləri eyni zamanda Azərbaycan Respublikasına səfir təyin olunmuşdular. Bu haqda Heydər Əliyev Ankarada "Hilton" mehmanxanasındakı iqamətgahda Türkiyə və Azərbaycandakı xarici ölkə səfirlərini qəbulu zamanı demişdir: "...Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı dostluq və qardaşlıq əlaqələri o qədər sıxdır ki, siz elə Ankarada oturanda hesab edin ki, Bakıdasınız. Ancaq bununla bərabər, mən istərdim ki, siz Bakıya tez-tez gəlsiniz. Azərbaycanın vəziyyəti ilə daha yaxından tanış olasınız və Azərbaycan ilə sizin təmsil etdiyiniz ölkələr arasında əlaqələrin inkişaf etməsinə daha ciddi say göstərəsiniz. ..."67.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanın dünya birliyi tərəfindən, eləcə də Türkiyənin Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi tanımasını Heydər Əliyevlə şəxsi dostluq münasibətləri olan Süleyman Dəmirəlin xüsusi xidmətləri olmuşdur. Heydər Əliyev bu haqda deyirdi: "Azərbaycanın Ermənistanla olan münaqişəsində problemlərin həlmləsi ilə əlaqədar Türkiyə Cümhuriyyəti, onun hökuməti, Türkiyə xalqı və xüsusən hörmətli Süleyman Dəmirəl həmişə bizimlə olmuşdur. O, beynəlxalq görüşlərdə, toplantılarda həmişə Azərbaycanın mövqeyini müdafiə etmişdir"⁶⁸. Süleyman Dəmirəl ABŞ konqresinin qəbul etdiyi 907-ci düzəlişə etiraz edərək, onun aradan qaldırılması üçün dəfələrlə ABŞ Prezidentinə müraciət etmişdi⁶⁹. Türkiyə Prezidenti Süleyman Dəmirəlin doğum günü münasibətilə "Çankaya" köşkündə keçirilən görüşdə Heydər Əliyev Süleyman Dəmirəlin yal-

⁶⁵ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 2-ci kitab, Bakı: Azərənəşr, 1997, s.433-434.

⁶⁶ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 32-ci kitab, Bakı: Azərənəşr, 2010, s.58.

⁶⁷ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 2-ci kitab, Bakı: Azərənəşr, 1997, s. 454-455.

⁶⁸ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 19-cu kitab, Bakı: Azərənəşr, 2006, s.193-194.

⁶⁹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 20-ci kitab, Bakı: Azərənəşr, 2007, s.247-248.

nız Türkiyədə deyil, bütün türk dünyasının bir-birinə yaxın olması üçün böyük işlər görəcəyini vurğuladı: "...Şübhə etmirik ki, Azərbaycan Respublikasına, xalqına indiyədək göstərdiyiniz qayğı və diqqət bundan sonra da davam edəcəkdir. Siz həmişə Azərbaycan ilə bir yerdə olmusunuz, bundan sonra da bir yerdə olacağınıza biz tam əminik..."⁷⁰. Azərbaycanın Dünya Birliyi tərəfindən tanınmasında, Türkiyənin Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi tanımasında Süleyman Dəmirəlin xüsusi xidmətlərini qiymətləndirən Heydər Əliyev rəssam Kamil Əliyevin xalıda əks etdirdiyi Süleyman Dəmirəlin portretini Türkiyə Prezidentinə hədiyyə etdi⁷¹.

Azərbaycan müstəqilliyini əldə edəndən sonra bir çox ölkələrdə nümayəndəliyi yox idi. Türkiyə Respublikasının nümayəndələri, elçiləri, səfirləri Azərbaycan nümayəndələrinə kömək edir və beynəlxalq təşkilatlarda respublikamıza aid bütün məsələlərin həll olunmasında Türkiyə çox prinsipial mövqe tutur, Azərbaycanı dəstəkləyirdi. Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü barədə də Türkiyə həmişə çox prinsipial, çox ardıcıl mövqe tutub, respublikamızı həmişə dəstəkləmişdir⁷². Yuxarı Qarabağ münaqişəsinin aradan qaldırılması məqsədilə Türkiyə Prezidenti "Yurdda sülh, dünyada sülh" prinsipinin tələbinə uyğun olaraq səfir Əli Hikmət Alpı xüsusi nümayəndə təyin etmişdi⁷³. Prezident Heydər Əliyev Azərbaycanın xarici ölkələrdə səfirlilər yaratmasında Türkiyənin rolunu qiymətləndirirdi: "İndi Türkiyənin imkanları var NATO-da xüsusi bir səfir saxlasın, səfir orada fəaliyyət göstərsin. Türkiyə həm də NATO-nun tam üzvüdür. Biz isə "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramında iştirak edirik. Ancaq təcrübədə belə olubdur: Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini alandan sonra hansı ölkədə bir diplomatik nümayəndəlik yaratmağa çalışırsa, səfirlik açmaq istəyirsə, birinci növbədə Türkiyənin səfirliyinə gedibdir, Türkiyənin səfirliyində yerləşibdir. Ondən sonra özünə bir yer tapıbdir, ondan sonra öz işini qura bilibdir"⁷⁴. Türkiyənin xarici ölkələrdəki, həmçinin beynəlxalq təşkilatlardakı nümayəndələrinin Azərbaycanın haqq işini dünya birliyinə çatdırmaqda böyük rolları olmuşdur. Türkiyənin NATO-da daimi nümayəndəsi səfir Onur Öymən Azərbaycanda çox böyük qaçqın problemi olduğunu qeyd edərək deyirdi ki, "başqa bir ölkədə bu qədər qaçqın olsa, bütün dünya -

⁷⁰ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 2-ci kitab, Bakı: Azərənəşr, 1997, s.484-485.

⁷¹ Yenə orada, s.485-486.

⁷² Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 3-cü kitab, Bakı: Azərənəşr, 1997, s.330-331.

⁷³ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 14-cü kitab, Bakı: Azərənəşr, 2005, s.278-279.

⁷⁴ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 26-cü kitab, Bakı: Azərənəşr, 2009, s.168.

dünya mətbuatı, siyasətçilər, qəzetlər ayağa qalxar. Azərbaycandakı bu böyük faciəni də dünyanın hər gün xatırlaması lazımdır. Yəni xalqın hər səkkiz nəfərindən biri qaçqın olan başqa ölkə yoxdur. Bu davamlı olaraq dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılmalıdır. Dünyanın bütün dövlətlərinin, millətlərarası təşkilatların Azərbaycana yardımçı olması lazımdır. Necə ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, digər təşkilatlar başqa ölkələrə yardımçı olurlar. Onlar burada da olurlar, amma bəlkə daha çox işlər görmələri lazımdır. Əsas məsələ qaçqınların öz evlərinə qayıtmasıdır”⁷⁵.

1994-cü il fevralın 8-də Türkiyə Respublikasının Prezidenti Süleyman Dəmirəlin dəvətilə Türkiyədə olan Heydər Əliyev Azərbaycan Prezidentinin şərəfinə verilən ziyafətdə Süleyman Dəmirəlin Azərbaycan Respublikasının istiqlalının əldə olunduğu vaxt böyük fəaliyyət göstərdiyini, Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini bütün dünyada tanıtmmaq üçün çox xidmətləri olduğunu bildirmişdir: “...Azərbaycan xalqı bunu heç vaxt unutmayacaq və bu, Azərbaycanın tarixinə, müstəqil Azərbaycan dövlətinin tarixinə artıq həkk olunmuşdur”⁷⁶. Süleyman Dəmirəl də Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı münasibətlərin, qardaşlıq, dostluq əlaqələrinin heç bir ölkə ilə müqayisə edilməyəcək qədər gözəl olduğunu vurğulamışdır⁷⁷.

Səfərinin ilk günlərində Prezident Heydər Əliyev Türkiyə Böyük Millət Məclisində çıxışı zamanı Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı əlaqələrin böyük tarixi olduğunu, eyni köklü xalq olduqlarını, eyni tarixə, dilə, dinə, oxşar, yaxud az fərqlənən adət və ənənələrə malik olduqlarını bildirərək vurğuladı: “...Əsrlər boyu tarixin bütün mərhələlərində bizi bir-birimizdən ayırmağa çox çalışsalar da, buna müvəffəq olmamışlar. Odur ki, bundan sonra da heç bir qüvvə bizi bir-birimizdən ayıra bilməyəcəkdir”⁷⁸.

Prezident Heydər Əliyev millət vəkilləri qarşısında çıxışında Qazi Mustafa Kamal Atatürkün Türkiyə Respublikasının 10-cu ildönümü münasibətilə çıxışında dəyərli bir fikrini xatırlatmaqla Türkiyənin üzərinə düşən vəzifələrin çox böyük olduğunu nəzərə çatdırdı: “Bu gün Sovet İttifaqı bizim dostumuz, qonşumuz və müttəfiqimizdir. Bu dostluğa ehtiyacımız var. Lakin sabah nə olacağını bu gün heç kim müəyyən edə bilməz. Nəinki Osmanlı kimi, Avstriya-Macaristan kimi parçalana bilər, kiçilə bilər. Bu gün əlində bərk-bərk tutduğu millətlər qonşularından qaça bilərlər. Dünya yeni bir müvazinətə keçə bilər. O zaman Türkiyə nə edəcəyini bilməlidir. Bizim bu

⁷⁵ Yenə orada.

⁷⁶ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 1-ci kitab, Bakı: Azər nəşr, 1997, s. 362-363.

⁷⁷ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 5-ci kitab, Bakı: Azər nəşr, 1998, s.165-166.

⁷⁸ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 1-ci kitab, Bakı: Azər nəşr, 1997, s. 366-367.

dostumuzun idarəçiliyi altında dili bir, dini bir, mahiyyəti bir qardaşlarımız vardır. Onlara sahib çıxmağa hazır olmalıyıq. Susaraq o günü gözləmək deyil, hazır olmaq lazımdır. Millətlər buna necə hazırlaşılar, mənəvi körpüləri möhkəm saxlayırlarmı? Biz bir körpüyük. İnam bir körpüdür, xaric bir körpüdür. Köklərimizə qayıtmalı və hadisələri bölən tariximizin içində bütövlənməliyik. Onların, tarixi köklərin bizə yaxınlaşmasını gözləyə bilmərik. Bizim onlara yaxınlaşmağımız lazımdır”⁷⁹.

Heydər Əliyev Mustafa Kamal Atatürkün vəsiyyətinin yerinə yetirilməsi zamanının gəldiyini və həmçinin Azərbaycanın da mövqeyini açıqladı: “... Türkiyə ilə Azərbaycan arasında iqtisadi, ticarət, elm, mədəniyyət, təhsil sahəsində, bütün başqa sahələrdə əlaqələr xüsusi xarakter daşıyacaq, başqa dövlətlərlə olan əlaqələrdən dostluq, qardaşlıq əlaqələri kimi fərqlənəcəkdir. Bizim mövqeyimiz belədir. Biz bu yolla gedəcəyik və əmin olun ki, bugünkü Azərbaycan dövləti bu yola sadıqdır və sadıq qalacaqdır...”⁸⁰. Heydər Əliyev Türkiyə Böyük Millət Məclisində çıxışında həmçinin bildirdi ki, Mustafa Kamal Atatürkün yaratdığı Türkiyə təkcə Türkiyə Cümhuriyyəti üçün deyil, bütün türk dünyası üçündür, Azərbaycan üçündür⁸¹.

Qonşu dövlətlərlə daha sıx əlaqələr yaratmağa önəm verən Ümummilli Lider birgə tarixi keçmişi, xalqları bir kökdən olan, mədəniyyəti, tarixi, ənənələri, dili, dini də bir olan Türkiyə ilə əlaqələrə xüsusi yer verirdi. Akademik Gövhər Baxşəliyeva yazır ki, Azərbaycan xalqının böyük oğlu Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıtması ilə Respublikanın milli maraqlarını əks etdirən bir çox sahələrdə olduğu kimi, Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin inkişafına yeni təkan verən mərhələnin əsası qoyuldu. Bu hər iki ölkənin daxili durumlarını, beynəlxalq şəraiti, Azərbaycan və Türkiyənin maraqlarını çevik və realistsinə əks etdirən bir mərhələ idi. Heydər Əliyevin hazırladığı və yön verdiyi xarici siyasət kursu, sözün həqiqi mənasında, həssaslığı və çevikliyi ilə fərqlənirdi. Məhz bu səbəbdən, Heydər Əliyev tərəfindən ifadə edilən “Bir millət, iki dövlət” şüarı iki qardaş ölkə arasında hərtərəfli inkişafın rəmzinə çevrildi⁸².

Heydər Əliyev deyirdi ki, “Türkiyə ilə Azərbaycanın birgə tarixi keçmişi var. Xalqlarımız bir kökdəndir. Bizim mədəniyyətimiz də, tariximiz də, ənənələrimiz də birdir, dilimiz, dinimiz də birdir. Bütün bunlar əsrlər boyu bizi birləşdirmişdir. Hətta son dövrdə ayrı düşməyimiz də bu birliyi-mizi əlimizdən almamışdır. İndi biz bu birliyi davam etdirmək üçün bütün

⁷⁹ Yenə orada, s. 370-371.

⁸⁰ Yenə orada, s. 372-373.

⁸¹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 33-cü kitab, Bakı: Azərnaşr, 2011, s.57.

⁸² Baxşəliyeva Gövhər. Heydər Əliyevin xarici Şərq siyasəti konsepsiyasında türk dövlətləri. Türkologiya jurnalı. 2023, № 1, s.3.

imkanlara maliklik və Azərbaycan ilə Türkiyə arasında əlaqələr dostluq, qardaşlıq əlaqələri olmaqla yanaşı, həm də iş əlaqələridir. Biz bu əlaqələri də sürətlə davam etdirəcəyik”⁸³.

Heydər Əliyevin Azərbaycanın Türkiyə ilə əlaqələrinin başqa dövlətlərlə əlaqələrdən fərqli olduğunu təbliğ etməsi Türkiyə ictimaiyyətində də müsbət fikirlər yaradı. 2000-ci ilin noyabr ayında Türkiyə Böyük Millət Məclisinin deputatı, Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı Parlament Assambleyasının üzvü Necati Çetinkayanın rəhbərliyi ilə Azərbaycanda Milli Məclisə seçkiləri müşahidə etmək üçün Bakıya gəlmiş nümayəndə heyəti ilə Heydər Əliyevin görüşündə Necati Çetinkaya öz təəssüratlarını belə bildirdi: “...Sizin söylədiyiniz kimi, həqiqətən, biz bir millət, iki dövlətlik... Biz ətlə dımaq kimiyik, bir-birimizdən ayrılmamız mümkün deyildir. Buna heç kim inanmaz. Onun üçün sizin məsələləriniz, Azərbaycanın problemi bizim məsələmizdir, problemimizdir”⁸⁴. Necati Çetinkaya iki qardaş ölkənin bir-birinə dəstək verməsinin Azərbaycan ilə Türkiyənin qısa zamanda daha da inkişafına səbəb olacağını vurğuladı: “...Qardaş ölkənin hörmətli cümhur başkanı Heydər Əliyevin adı Türkiyədə hər kəsin ürəyində sevinc yaradır və öz ölkəsinin prezidenti kimi sevgi bəsləyirlər. Sizin məsələnin bizim məsələmizdir. Sizin inkişafınız bizi məmnun edir”⁸⁵.

Ermənistanın hərbi təcavüzünün qarşısını almaq, Azərbaycan ərazilərinin işğaldan azad edilməsində Ümummilli Lider Heydər Əliyev və Azərbaycan xalqı Türkiyəyə böyük ümid bəsləyirdi. Azərbaycanın mübarizəsinin ədalətli olmasından bəhs edən Heydər Əliyev “Biz hücum etmirik, bizə hücum edən erməni silahlı qüvvələrini torpaqlarımızdan qovub çıxarmağa çalışırıq. Biz işğal olunmuş torpaqlarımızı azad etmək istəyirik. Bu, ədalətli işdir və biz onu davam etdirəcəyik. Bu sahədə Türkiyə dövlətinin, türk xalqının bizə mənəvi dayaq olması, bizimlə birlikdə olması bizə daha böyük qüvvət verir” – deyərək vurğulamışdır⁸⁶.

Türkiyənin Ermənistana münasibəti haqqında Heydər Əliyev Türkiyə Respublikasının Baş naziri Tansu Çillərlə Azərbaycan ictimaiyyəti nümayəndələrinin görüşündə nitqində demişdir: “Türkiyənin Ermənistana münasibəti Ermənistanın Azərbaycana olan münasibəti əsasında müəyyənləşdirilmişdir. Xatirimdədir, Parisdə beynəlxalq toplantı olarkən keçirilmiş mətbuat konfransında bir erməni müxbiri Türkiyə Prezidenti hörmətli Sü-

⁸³ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 1-ci kitab, Bakı: Azərneşr, 1997, s.377-378.

⁸⁴ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 30-cu kitab, Bakı: Azərneşr, 2010, s.200.

⁸⁵ Yenə orada, s.201.

⁸⁶ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 1-ci kitab, Bakı: Azərneşr, 1997, s.378-379.

leyman Dəmirələ sual verdi: "Siz nə üçün Ermənistanla münasibətləri yaxşılaşdırmırsınız, axı biz qonşu ölkələrlik". Süleyman Dəmirəl ona çox dəyərli cavab verərək dedi ki, "Siz nə vaxt Azərbaycan ilə münasibətləri normallaşdıracaqsınızsa, Türkiyə də o vaxt Ermənistan ilə öz münasibətlərini normallaşdıracaqdır"⁸⁷.

Türkiyə Respublikasının Prezidenti Süleyman Dəmirəl 1995-ci il dekabr ayının 7-dən 9-dək Azərbaycan Respublikasında rəsmi səfərdə olarkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Süleyman Dəmirəl birgə bəyanat imzaladılar. Bu bəyanat müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan və Türkiyə arasında yaradılan əlaqələrin yekunu idi⁸⁸. Tərəflər, xüsusi olaraq beynəlxalq münasibətlərin dərin transformasiyaya məruz qaldığı bir dövrdə dünyada müsbət dəyişikliklərin, möhkəm sabitliyin mühüm təminatı kimi geniş və çoxtərəfli əməkdaşlığın əhəmiyyətinin obyektiv olaraq artdığını, regional münaqişələrin aradan qaldırılmasında, qlobal problemlərin həlli yollarının axtarılmasında BMT-nin fəal iştirakının vacibliyini qeyd etmişlər. Tərəflərin fikrinə görə, BMT öz inkişafının yeni mərhələsində, nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə müvafiq olaraq, beynəlxalq sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq sisteminin möhkəmlənməsində aparıcı rol oynamalıdır və xüsusən Təhlükəsizlik Şurasının strukturu günümüzün tələblərinə cavab verməlidir. Tərəflər, ATƏT-in Yekun Aktının və Paris Xartiyasının müddəalarına tərəfdar olduqlarını ifadə etmişlər. Onlar öz aralarında və Helsinki prosesinin iştirakçısı olan digər dövlətlərlə bu prosesin inkişafı üçün əməkdaşlıq etmək əzmində olduqlarını, beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmış sərhədlərin pozulmazlığı və dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsiplərini əsas tutaraq, Qarabağın Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz hissəsi olmasını təsdiq etməklə, erməni qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərindən təcili və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını, Qarabağ münaqişəsinə dair BMT-nin və ATƏT-in müvafiq qətnamələrinin icrasını, habelə qaçqınların öz doğma torpaqlarına qaytarılmasını nəzərdə tutan bir ümumi nəticəyə gəlmək tələbini bir daha təsdiq etmişlər. Türkiyə tərəfi silah gücü ilə işğal edilmiş torpaqların azad edilməsi istiqamətində faydalı addımlar atılmasının sülhə, sabitliyə və bölgədə əməkdaşlığa mühüm təsir göstərəcəyini bildirmiş və bu baxımdan Ermənistan Respublikasının regionda sülhün və təhlükəsizliyin bərqərar edilməsində xüsusi məsuliyyətini qeyd etmişdir. Tərəflər, ayrıca olaraq, ATƏT-in Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllinə dair

⁸⁷ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 4-cü kitab, Bakı: Azərneşr, 1997, s.100-101.

⁸⁸ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 5-ci kitab, Bakı: Azərneşr, 1998, s.157-162.

sülh prosesi çərçivəsində Minsk qrupunun bütün üzvlərinin bu sülh prosesinin bütün mərhələlərində birgə iştirak etməsinin vacibliyini qeyd etmişlər. Azərbaycan tərəfi, ATƏT-in Minsk sülh prosesində qəbul ediləcək qərarlarının həyata keçirilməsində Türkiyənin fəal rol oynamaq istəyini məmnuniyyətlə qəbul etmişdir. Türkiyə tərəfi, Minsk qrupunun digər üzvləri ilə sıx təmaslarını daha da artıracağını bildirmişdir. Tərəflər, Azərbaycanın işğal edilmiş torpaqlarının azad edilməsi, qaçqın və köçkünlərin öz torpaqlarına qayıtmalarının təmin edilməsi, bölgədə ədalətli və möhkəm sülhün yaradılması üçün lazımi regional və beynəlxalq səylərin artırılmasının vacibliyini qeyd etmişlər. Türkiyənin beynəlxalq səviyyələrdə Azərbaycana haqlı mübarizəsində lazımi dəstək verməkdə davam edəcəyi bir daha vurğulanmışdır. Tərəflər, ayrıca olaraq, Azərbaycanla Ermənistan arasında olan hərbi münaqişədə 19 aydan bəri atəşkəs rejiminin davam etməsini məmnuniyyətlə qarşılamışlar və bölgədəki problemlərinin sülh yolu ilə sürətli həlli üçün beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən göstərilən səylərin dəstəklənməsinin bölgədə əməkdaşlığın genişlənməsinə və sabitliyə xidmət edəcəyinə əmin olduqlarını bildirmişlər. Tərəflər Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda, Azərbaycan ilə beynəlxalq neft konsorsiumu tərəfindən imzalanan neft müqaviləsinin həyata keçirilməsinin bölgədə iqtisadi və siyasi sabitliyin bərpası üçün müstəsna əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmişlər və Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi sistem ilə bütünləşməsinə onun zəmin yaradacağı barədə fikir birliyini bir daha təsdiqləmişlər. Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundan çıxarılaçaq ilkin neftin iki istiqamətdə dünya bazarına çıxarılması haqqında Azərbaycan Respublikasının və neft konsorsiumunun qərarından məmnun olduqlarını qeyd etmiş və ayrıca olaraq, əsas neft kəmərinin Türkiyənin Ceyhan terminalına yönəldilməsi barədə istəklərini təsdiq etmişlər. İki ölkə arasında siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni əlaqələrin dönmədən inkişafını təmin edən müqavilə və sazişlərin həyata keçirilməsi mexanizmlərini inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək barədə tədbirlər görülməsinin əhəmiyyətini qeyd etmişlər. Bu məqsədlə tərəflər, xüsusən iqtisadi əlaqələrin daha yüksək səviyyəyə qaldırılması üçün imkanlar olduğunu qeyd edərək müvafiq nazirlərin rəhbərliyi ilə Türkiyə-Azərbaycan birgə iqtisadi komissiyasının ən qısa bir vaxtda Bakıda toplanması və Türkiyə-Azərbaycan və Azərbaycan-Türkiyə işgüzar adamlar şuralarının daha da təsirli fəaliyyəti üçün lazımi şəraitin yaradılması haqqında razılaşmışlar. İki ölkə arasında ticarətin inkişafını təmin etmək və investisiyaları təşviq etmək məqsədi ilə lazımi tədbirlərin görülməsi və iki ölkənin firma və təşkilatları tərəfindən imzalanan müqavilə və protokolların işgüzar hala gətirilməsi haqqında eyni fikirlərə sahib olduqlarını məmnuniyyətlə qeyd etmişlər. Tərəflər, Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı nəqliyyat və rabitə sahəsində mövcud çətinliklərin tez bir zamanda aradan qaldırılması üçün birgə tədbirlər görülməsinin lüzumunu qeyd edərək, Türkiyə və Azərbaycan arasında 1 noyabr 1992-ci il tarixində Ankarada imzalanmış beynəlxalq quru yol nəqliyyatı haqqındakı müqavilənin təsdiq sə-

nədlərinin iki ölkə tərəfindən təkmilləşdirilməsini və bu səfər əsnasında həyata keçirilməsini məmnuniyyətlə qeyd etmişlər. İki ölkə arasındakı hava nəqliyyatı sahəsində əməkdaşlığın inkişafı məqsədi ilə, Türkiyə və Azərbaycanın mülki aviasiya təşkilatlarının bu mövzuda imkanlarını qiymətləndirmək üçün qısa müddət ərzində bir görüş keçirmək arzusunda olduqlarını qeyd etmişlər. Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı dəmir yolu nəqliyyatı sahəsində imkanları qeyd edərək, 1991-ci ilin mart ayında imzalanmış protokola əsasən Naxçıvan Muxtar Respublikasının Sədərək məntəqəsində Araz çayı üzərindən dəmir yolu körpüsünün tikilməsinin, qısa bir vaxtda Türkiyə ərazisindən dəmiryolu xəttinin çəkilməsinin və gələcəkdə Türkiyə Respublikasının dəmir yollarını istər Azərbaycan ərazisi ilə, istərsə də Orta Asiya respublikaları ilə birləşdirmək imkanlarının əhəmiyyətini vurğulamışlar. Bununla əlaqədar, Bakı sərnixin vaqonları deposunun modernizə edilməsi layihəsinin həyata keçirilməsinin vacibliyini də qeyd etmişlər. Azərbaycan tərəfi Naxçıvan Muxtar Respublikasının blokada şəraitində olmasını nəzərə alaraq, Naxçıvan Muxtar Respublikası üçün Türkiyədən alman elektrik enerjisinin gücünün və keyfiyyətinin artırılmasını istəmişdir. Bununla əlaqədar 14 iyul 1995-ci il tarixində Antalyada imzalanmış protokolu qeyd etmişlər və bu protokolda göstəriləyi kimi Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə enerji sistemlərinin bir-birinə bağlanması layihələrini hazırlamaq üçün tezliklə işçi qrupu yaradılmasının vacibliyini vurğulamışlar. Tərəflər, ənənəvi dostluq və qardaşlıq münasibətlərini genişləndirmək əzmində olduqlarını bir daha təsdiq edərək, Türkiyə Radio-Televiziya Təşkilatının TRT-1 televiziya proqramının Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində yayılmasını təmin etmək məqsədi ilə iki ölkə arasında bu səfər zamanı imzalanan sazişin hər iki ölkə və bu ölkələrin xalqları arasındakı anlaşma və əlaqələrin möhkəmlənməsi yolunda daha faydalı olacağını qeyd etmişlər. Tərəflər, iki ölkə arasında 28 fevral 1992-ci il tarixli viza haqqındakı sazişi əsas tutaraq 28 noyabr 1995-ci il tarixində məktublar mübadiləsi nəticəsində viza məsələlərinin asanlaşdırılmasını məmnuniyyətlə qeyd etmiş və bu razılaşmanın iki ölkə vətəndaşlarının gediş-gəlişinin asanlaşdırılacağına ümid etdiklərini bildirmişlər. Azərbaycan tərəfi Azərbaycan Respublikasının Ankaradakı səfirliyinə diplomatik şəhərcikdə müvafiq yer ayrılmasını razılıqla qeyd edərək, bunun müqabilində Türkiyə Respublikasının Bakıdakı səfirliyi üçün şəhərin münasib yerində yetərli sahə ayrılmasını qəbul etmişdir.

1996-cı il aprelin 14-də Türkiyənin Baş naziri Məsud Yılmaz Bakıda olarkən Türkiyə ilə Azərbaycan arasında iqtisadi əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsi və genişləndirilməsi haqqında müzakirələrin aparılması ilə yanaşı Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi də müzakirə edildi. Azərbaycan-Türkiyə birgə bəyanatı imzalandı. İki dövlət arasında hərbi, texniki və elm sahələrində əməkdaşlığa dair bir sıra sənədlər imzalandı. Məsud Yılmaz bildirdi ki, həm Türkiyə tərəfi, həm də Azərbaycan tərəfi sülh danışıqlarının Minsk qrupu çərçivəsində və ayrı-ayrı böyük dövlətlərin – ABŞ-ın, Rusiya-

nın, Türkiyənin vasitəçiliyi ilə davam etdirilməsində eyni fikirdədir. Bu məsələ sülh yolu ilə həll olunmalıdır⁸⁹. Məsud Yılmaz: “Bizim bu ixtilafdakı yerimiz Azərbaycanın yanındadır. Biz hər baxımdan Azərbaycanın yanında olmağa məcburuq. Əvvəla, Azərbaycan zərərçəkən, torpaqları işğal edilən, təcavüzə məruz qalan ölkə olduğu üçün biz onun yanındayıq. Azərbaycanla aramızda olan qardaşlıq əlaqələri tələb etdiyi üçün də biz Azərbaycanın yanındayıq. Lakin bu mövqeyimizə baxmayaraq, bu münaqişənin həllinə, bu işğalın qurtarılmasına necə kömək edə bilərik – biz bu barədə düşünürük. Bu sahədə Ermənistanla təsir edə biləcək bütün vasitələrdən istifadə etməyə hazırıq”⁹⁰ - dedi. Mətbuat konfransında müxbirin “Azərbaycan və Türkiyə qardaş olmaları barədə dəfələrlə bəyanat vermişlər. Türkiyə ötən il Ermənistanla hava sərhədlərini açdı və ümid edirdi ki, Ermənistan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində əməli addımlar atacaqdır. Ermənistan heç bir addım atmadı. Məndə olan məlumata görə, Azərbaycanla Ermənistan arasında protokol imzalandıqdan sonra Türkiyə Ermənistanla sərhədləri açmağa hazırdır. Belə bir şəraitdə Türkiyə Ermənistanla sərhədləri açarsa, bu, qardaşlıq haqqında bəyanatlara zidd deyilmi?” sualına Məsud Yılmaz: “Türkiyə Ermənistan üçün hava dəhlizi açandan sonra Ermənistanın sülh istiqamətində Türkiyənin gözlədiyi addımları atmadığı barədəki fikirlər doğrudur. Biz də bunu müəyyən etmişik. Ermənistanla bizim aramızda olan sərhəd keçid məntəqəsinin – Əlican qapısının açılması ilə əlaqədar bəyanatımızın şərtləri məlumdur. Ermənistan Azərbaycanla apardığı ikitərəfli danışıqlarda razılığa gəlməzsə və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanımasa və hazırda işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarından geri çəkilməzsə, Türkiyənin bu sərhəd qapısını açmasından bəhs edilə bilməz. Türkiyə bu addımı atarkən qardaş Azərbaycanın mənafeyini öz mənafeyi hesab edir, bunu Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan işğalından azad edilməsinə bir töhfə kimi qiymətləndirir. Türkiyədən bunun əksi olan başqa bir hərəkət gözləmək olmaz və bu günə kimi Azərbaycanla birlikdə göstərdiyimiz nümunəvi həmrəylik bizə başqa cür hərəkət etməyə izn verməz” - dedi⁹¹.

Məsud Yılmaz Sabunçu rayonundakı 6 saylı texniki peşə məktəbinin yataqxanasında yaşayan Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan qaçqınları ilə də görüş keçirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyənin Baş naziri Məsud Yılmaz Bakıya səfərindən əvvəl Prezident Heydər Əliyevin xüsusi nümayəndəsi Vəfa Quluzadə, sonra isə Levon Ter-Petrosyanın nümayəndəsi Libaridyanla görüşmüş, iki ölkə arasındakı müzakirələrin gedişi ilə əlaqədar danışıqlar ol-

⁸⁹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 6-cı kitab, Bakı: Azərneşr, 1998, s.113-114.

⁹⁰ Yenə orada, s.114-115.

⁹¹ Yenə orada, s.113-115.

muşdur. Baş nazirə bir daha aydın oldu ki, iki ölkə arasında razılıq əldə edil-məməsinin əsas səbəbi Ermənistanın “Dağlıq Qarabağ”a əslində muxtariy-yəti aşan, müstəqilliyi nəzərdə tutan status verilməsində ısrar etməsidir. Türkiyə Azərbaycanın bu barədəki şərtlərinin daha doğru olduğunu və Er-mənistanın bu məsələdə irəli sürdüyü şərtlərin qəbul edilməyəcəyini Libar-diyana bildirmişdi.

Bundan başqa, Türkiyənin bir çox şəhərlərində böyük xalq mitinq-ləri keçirilmiş, Türkiyə xalqının, vətəndaşlarının Azərbaycanla həmrəy ol-duğu bütün dünyaya bəyan edilmişdir⁹².

Azərbaycan da Türkiyəni beynəlxalq aləmdə həmişə müdafiə et-mişdir. 1992-ci ildə ABŞ konqresi Azərbaycana qarşı ayrı-seçkilik qərarı olan 907-ci düzəlişi qəbul etdi və həmin düzəlişin müəllifi, konqresmen Smit sonra da “erməni soyqırımı” haqqında layihəni ABŞ konqresinin mü-zakirəsinə çıxardı. Bu layihə ABŞ konqresində müzakirədən çıxarılsa da, Fransa parlamenti “erməni soyqırımı”-nı müzakirəyə qoydu. Heydər Əliyev ədalətin dəstəklənmədiyini və buna görə də Azərbaycan və Türkiyənin əda-lətsizliyə qarşı birləşməsinin vacibliyini bildirirdi: “Ermənilər, görürsünüz, orada alınmadı, burada etmək istəyirlər, burada alınmadı, orada etmək istə-yirlər. İndi bunları hər yerdə dəstəkləyirlər. Demək, ədaləti dəstəkləməirlər. Bilirsiniz, ədaləti dəstəkləməirlər. Ona görə də Azərbaycan və Türkiyə bu ba-rədə eyni vəziyyətdədir. Ona görə də bizim bir yerdə olmağımız həm Tür-kiyə üçün, həm Azərbaycan üçün ən əsas məsələdir. Biz bir yerdəyik, bir yer-də də olacağıq”⁹³.

Fransanın bu hərəkətinə qarşı Türkiyə çox ciddi reaksiya verdi və Prezident Əhməd Nəcdət Sezar bu haqda bəyanat verdi. ABŞ-da, Fransada və bəzi ölkələrdə bu məsələnin gündəmə gətirilməsi ermənilərin Türkiyəyə təsir etmək məqsədi ilə izah edilir. Azərbaycan Respublikası bu dövlətlərin ədalətsiz mövqelərinə həmişə qəti etiraz etmişdir. Bildiyimiz kimi “erməni soyqırımı” məsələsinin müəllifləri və gündəmə gətirilməsinin səbəbkarları ABŞ və Fransa, Böyük Britaniya, Almaniya kimi bəzi Avropa dövlətləridir. ABŞ-ın Türkiyədəki səfiri olmuş Henri Morqentaunun, İngiltərənin Xarici işlər Nazirliyi tərəfindən qurulan Müharibə Təbliğatı Bürosunun (Wellin-gton House), ingilis hüquqşünas və diplomat Lord Ceyms Brausun, ingilis tarixçi və beynəlxalq münasibətlər üzrə mütəxəssis Arnold Taynbinin, al-man şərqşünas Johannes Lepsiusun, alman publisist, şair Armin Teofil Veqnerin, avstriyalı Frans Verfelin, estoniyalı Anna Hedviq Büllün missio-nerlik fəaliyyətlərinin “erməni soyqırımı” ideyasının ortaya atılmasında çox

⁹² Yenə orada, s.120-121.

⁹³ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 30-cu kitab, Bakı: Azər nəşr, 2010, s.203.

böyük rolu olmuşdur⁹⁴.

Fransanın Prezidenti Jak Şirak ilə görüşündə Prezident Heydər Əliyev Fransa parlamentinin “erməni soyqırımı” barədə qəbul etdiyi sənədlərə mənfi münasibətini bildirdi. Heydər Əliyev qeyd etdi ki, Azərbaycan dövləti belə bir qərarın qəbul olunmasına etiraz edir. Azərbaycanda xalq bundan çox narahatdır. Jak Şirak cavab verdi ki, bu məndən də, Baş nazirdən də asılı deyildir. O daha sonra əlavə etdi ki, Fransada yaxın vaxtlarda seçkilər keçiriləcək, ona görə də siyasətçilər səs toplamaq üçün bunu ediblər, lakin mən senatda və Milli Məclisdə qəbul olunmuş bu sənədləri dəstəkləmirəm. Jak Şirak Türkiyənin ən yaxın dostu olduğunu, hələ 20 il bundan əvvəl Fransa ilə Türkiyə arasında dostluq münasibətlərinin yaradılmasında çox işlər gördüyünü bildirdi⁹⁵. Fransa Prezidenti həmçinin Fransada 600-700 min erməni yaşadığını, onların siyasətə, seçkilərə təsiri olduğunu, hətta seçkilər zamanı erməni diasporunun böyük bir qrupunun Fransa senatının binası qarşısında çadır qurduqlarını, gələn deputatlarla danışıqlar apardıklarını, lakin türklərin Fransada çox olmasına baxmayaraq belə etmədiklərini bildirdi⁹⁶.

Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasına qəbul olunandan sonra, 1996-cı il yanvarın 25-də Strasburqda böyük bir mətbuat konfransı keçirildi. Konfransda yenə “erməni soyqırımı” məsələsi ortaya atıldı. Heydər Əliyev bildirdi ki, ““erməni soyqırımı” uydurma bir şeydir, yalandır, heç bir əsası yoxdur. Fransa və Türkiyə böyük dövlətlərdir. Amma Fransanın Türkiyənin daxili işinə qarışmağa haqqı yoxdur”. Köçəryanın cavab olaraq “ind bizim hamımız vahid Avropadayıq, demokratiya var, ona görə də məsələni belə qoymaq olmaz” deməsinə qarşı Ümummilli Lider “əgər sizin dediyinizə görə bu hadisə 85 il öncə olubsa da, onda nə demokratiya vardı, nə də Avropa Şurası. Bu məsələyə o vaxtın qanunları ilə baxmaq lazımdır, indiki qanunlarla yox” - demişdir⁹⁷.

Ermənilərin dedikləri yalanlar həmişə özləri tərəfindən ifşa olunub. Ermənistanın sonrakı prezidenti Xocalı soyqırımını törədənəldən biri Sarkisyanın uydurma erməni soyqırımının 1915-1923-cü illərdə olduğunu deməsi də erməni hiyləsi idi. Halbuki yaşadıkları dövlətə qarşı xəyanətlərinə

⁹⁴ Mustafa Nazim. Uydurma erməni soyqırımının ideya müəllifləri və onların “aksiom”a çevrilən kitabları haqqında. ““Erməni soyqırımı” real tarix, yaxud tarixin yalانی” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyası, 2018, s.20-24.

⁹⁵ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 32-ci kitab, Bakı: Azərənşr, 2010, s.75.

⁹⁶ Yenə orada, s.138.

⁹⁷ Yenə orada.

görə 1915 və 1916-cı illərdə ermənilər kütləvi şəkildə əmlakları və mal-qaraları ilə birlikdə türk jandarmlarının müşayiəti ilə cəbhədən uzaq yerlərə - Hələb və Diyarbəkir rayonlarına köçürüldülər⁹⁸.

1923-cü il Lozanna müqaviləsinə əsasən Osmanlı vətəndaşlarına geri qayıtdıqları təqdirdə mallarını almağa icazə verilirdi. Sarkisyan bildirdi ki, 1915-1916-cı illərdə qurulmamış Türkiyə Respublikasını günahlandırmaq qanuna uyğun deyil və 1915-1923-cü illəri “soyqırım dövrü” adlandırdı. Belə bir ittihamın dövlət başçısı tərəfindən qəbul edilməsi təkcə tarixi faktlara zidd deyil, təkcə Türkiyəyə qarşı deyil, həm də prezidentin rəsmi mövqeyinin təsdiqidir.⁹⁹

“Erməni soyqırımı” məsələsi ABŞ, Fransa, İtaliyada müzakirəyə qoyuldu, Rusiya parlamentinə də çıxarıldı, amma Rusiya bunu qəbul etmədi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, bunların hamısına etirazını bildirmişdir. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi bu barədə bəyanatlar vermişdir. Bu məsələdə həmrəyliyə görə Türkiyənin Bakıdakı səfiri Qədri Ecvet Tezcan Heydər Əliyev ilə görüşdə Türkiyə Prezidenti Əhməd Necdət Sezərin adından, Türkiyə hökuməti adından minnətdarlığını bildirdi: “... son vaxtlar ermənilərin yenidən qaldırdıqları uydurma “soyqırımı” məsələsinə Siz həmişə kəskin münasibətinizi bildirirsiniz. Son dəfə Parisdə olarkən, orada Jak Şirakla görüşərkən bu məsələni tam kəskinliyi ilə qaldırdığınızı bilirik. Təbiidir ki, təkcə bu deyildir. Bu barədə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi qərar qəbul edib, Xarici İşlər Nazirliyi, siyasi partiyalar, buradakı cəmiyyətlər – istər Qadınlar Cəmiyyəti olsun – münasibətlərini bildiriblər. Azərbaycanın şəhərlərindən, kəndlərindən, qəsəbələrindən səfirliyimizə hər gün müxtəlif məktublar, Azərbaycan xalqının həmişə türk xalqının yanında olduğunu bildirən bəyanatlar gəlir”¹⁰⁰.

Qədri Ecvet Tezcan “erməni soyqırımı”nın təkzib edilməsində tarixçilərin üzərinə məsuliyyət düşdüyünü də bildirdi: “...tarixçilər həqiqi mənada bu məsələyə münasibətlərini bildirməlidir. Mən güman edirəm ki, Azərbaycanda da kifayət qədər tarixçi var, Türkiyədə də. Lakin bu məsələyə yalnız Azərbaycan və Türkiyə tarixçilərinin öz münasibətlərini bildirməsi kifayət deyildir. Biz Gürcüstandan da, Rusiyadan da, İrandan da, başqa yerlərdən də tarixçiləri dəvət etməliyik. Qarşıdakı aylarda onları İstanbulda, yaxud da başqa bir yerdə cəm edib, bu barədəki fikirlərini, mülahizələrini öy-

⁹⁸Dadaşova Ramile. Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Anadolu və Kafkasya'da Ermeni Silahlı Örgütlerinin Faaliyetleri. Tarih İncelemeleri Dergisi. Cilt 35 - Sayı 1 - 23 Temmuz 2020, s. 53.

⁹⁹Lütem Ömer Engin. Olaylar ve yorumlar. Ermeni Araştırmaları, 2011, Sayı 39, s.49.

¹⁰⁰Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 32-ci kitab, Bakı: Azərneşr, 2010, s.136.

rənmək vacibdir, bu günə qədər apardıqları araşdırmaları, əsərləri çap edərək həqiqətləri bütün dünyaya yaymalıdırlar. Tarixçi alimlər öz üzərlərinə düşən vəzifələri layiqincə yerinə yetirməlidirlər. Mən bunu Ankara ilə də razılaşdırıram. Əgər məsləhət bilsəniz, bu barədə bir iş görmək olar”¹⁰¹. Prezident Heydər Əliyev səfirin fikri ilə razılaşdı: “Ermənilər həm Türkiyəyə, həm də Azərbaycana qarşı soyqırımı ediblər. Bir də ki, indi türk dünyası böyükdür, amma türk dünyasında Türkiyə ilə Azərbaycan qədər bir-birinə yaxın, bir-birinə dost və taleyi bir-birinə bağlı başqa bir ölkə yoxdur. Bunların hamısına görə mən bir dəfə dedim ki, Türkiyəyə dəyən daş bizə dəyən daşdır. Bizə dəyən daş Türkiyəyə dəyən daşdır”¹⁰². “... Tarixçilərin əməkdaşlığı yaxşı fikirdir. Bu işlə məşğul olan Azərbaycan tarixçiləri var. Mən mütləq göstəriş verərəm, bizim tarixçiləri toplayarlar, onların içərisindən görək bu işi yaxşı bilən adamları tapsınlar. Gürcüstan tarixçilərini də cəlb etmək lazımdır. Çünki Gürcüstan tarixçiləri Qafqazı daha yaxşı bilirlər. Ola bilər Rusiyadan da bəzi tarixçilər cəlb olunsun. Ancaq bilirsinizmi, bəzən onlarda da obyektiv münasibət olmur... Amma Gürcüstanda bu barədə həm yaxşı arxiv sənədləri var və eyni zamanda yaxşı tarixçilər də vardır. Ona görə də mən bu barədə Prezident Şevardnadze ilə də danışaram, bizim tarixçilərə göstəriş verərəm, sizin tarixçilərlə də siz danışarsınız, bir qrup hazırlayarıq ki, oturub bu barədə bir fikrə gəlsinlər. Biri var danışmaq, söz demək, fikrə gəlmək – bunlar öz yerində. Amma ortaya tarixi sənədlər qoymaq lazımdır. Parlamentlərarası komissiyaların əlaqələrini yaratmaq düzgün məsələdir”¹⁰³.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev Türkiyənin xarici siyasət sahəsində Azərbaycana kömək edəcəyinə, beynəlxalq təşkilatlarla, böyük dövlətlərlə əlaqələrdə Türkiyənin dünyadakı nüfuzundan və təsirindən istifadə edə biləcəyinə inanırdı: “Azərbaycan müstəqillik yoluna çıxmış gənc dövlətdir, biz xarici siyasətdə ilk addımlarımızı atırıq. Ona görə də bütün sahələrdə məsləhətlərə ehtiyacımız var və danışıklarda bu barədə də razılığa gəlməli”¹⁰⁴. “Azərbaycana Ermənistan tərəfindən hərbi təcavüz başlandıqdan indiyədək, bütün mərhələlərdə, bütün dövrdə Türkiyə həmişə Azərbaycanla bərabər olub, Azərbaycanı dəstəkləyibdir, beynəlxalq təşkilatlarda məsələlərin müzakirəsi zamanı Azərbaycana çox yardımlar edibdir. Nəhayət, keçən il Lissabon Zirvə görüşündə dediyim həmin prinsiplərin qəbul olunmasında Türkiyə Cümhuriyyətinin və onun Prezidenti Süleyman Dəmirəlin xüsusi xidmətləri olmuşdur”. Heydər Əliyev Lissabonda Süleyman Dəmirəl

¹⁰¹ Yenə orada.

¹⁰² Yenə orada, s.138.

¹⁰³ Yenə orada, s.139.

¹⁰⁴ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, I-ci kitab, Bakı: Azərneşr, 1997, s. 400-401.

ilə görüşüb danışmış, bu məsələləri müzakirə etmişdi. Bunların nəticəsində Lissabon bəyanatı əldə olunmuşdur¹⁰⁵. Azərbaycan şairi Bəxtiyar Vahabzadə Türkiyədə müalicə olunarkən Süleyman Dəmirəl tərəfindən qəbul edildi. Bəxtiyar Vahabzadə "Respublika" qəzetində bu barədə yazmışdı: "...Onda Lissabonda olan hadisələrin çoxundan xəbərim yox idi. Süleyman Dəmirəldən bu barədə soruşdum. O, Heydər Əliyevin Lissabonda gördüyü işlərdən, çevikliklə diplomatik gedişlər edərək 53 dövlətin dəstəyini almağa necə nail olmasından danışaraq dedi ki, "Heydər Əliyevin qədrini bilin"¹⁰⁶. 1996-cı il yanvar ayında keçirilən ATƏT-in Lissabon zirvə toplantısında ATƏT-in 54 üzvündən 53-ü Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün tanınması, Azərbaycan Respublikasının tərkibində "Dağlıq Qarabağ" a yüksək özünüidarə statusu verilməsi, "Dağlıq Qarabağ"ın bütün əhalisinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi prinsiplərini müəyyənləşdirən sənəd qəbul etdi¹⁰⁷. Görüş ərafəsində Ermənistan prezidentinin müşaviri Jerard Libardiyan heç bir sənədin qəbul olunmayacağı barədə bir neçə bəyanat verdi¹⁰⁸. ATƏT-in Lissabon sammitində beynəlxalq hüquq prinsiplərini təsdiq edən bir sənədi tanımaqla Ermənistan beynəlxalq müqaviləni pozdu. Hətta Ermənistanın prezidenti Levon Ter-Petrosyan 1988-1991-ci illərdə Azərbaycanda ermənilərə qarşı soyqırım olduğunu və belə soyqırımın davam edə biləcəyini bildirdi. Prezident Heydər Əliyev ona etiraz etdikdə, L.T.Petrosyan bildirdi ki, Azərbaycan Prezidentinin Ermənistanı təcavüzkar elan etməsi onu belə cavab verməyə məcbur etmişdir¹⁰⁹. Lissabon zirvə toplantısından sonra Rusiya, ABŞ, Fransa Minsk qrupunda həmsədr oldular. Heydər Əliyev dünya dövlətlərinin BMT yanında akkreditə olunmuş nümayəndələri ilə görüşərək Azərbaycanın xəritəsini təfəsilatı ilə izah etdi. Baxmayaraq ki, hələ 70-ci illərdə Azərbaycana rəhbərlik edən Heydər Əliyev Xankəndindən Ermənistanla gedən dəmiryolu çəkdirmişdi və bu dəmiryolu Qarabağın dağlıq ərazisini həm Azərbaycanın digər ərazilərilə, həm Rusiya ilə, həm də Ermənistanla birləşdirirdi, Prezident Heydər Əliyev Böyük sülh sazişinə nail olmaq üçün bildirdi ki, erməni tərəfi Qarabağın dağlıq ərazisi ilə Ermənistan arasında nəqliyyat-kommunikasiya əlaqəsinin olması baxımından Laçın rayo-

¹⁰⁵ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 9-cu kitab, Bakı: Azərneşr, 2000, s.389-390.

¹⁰⁶ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin M.Qədirli adına Mərkəzi Hövzə xəstəxanasında müalicə olunan xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə ilə görüşdə söhbətindən. 19 yanvar 1997-ci il. <https://lib.aliyevheritage.org/az/3351594.html>

¹⁰⁷ Сборник документов ООН по армяно-азербайджанскому нагорно-карабахскому конфликту, Баку, Министерство Иностранных Дел, 2009, s.36.

¹⁰⁸ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 8-ci kitab, Bakı: Azərneşr, 1998, s.126.

¹⁰⁹ Yəni orada, s.127.

nunu özü üçün vacib dəhliz hesab etdiyinə görə bu dəhliz beynəlxalq sülhməramlı qüvvələrin nəzarəti altına verilə bilər və dəhlizin parametrləri barədə Azərbaycanın konkret müzakirələri də vardır¹¹⁰. Lakin həmsədr dövlətlər ədalətli fəaliyyət göstərmədilər, ikili standart siyasəti yürütdülər. 1999-cu il noyabrın 18-də ATƏT-in İstanbul zirvə görüşündə Heydər Əliyev Lisabon prinsiplərinin Ermənistan tərəfindən qəbul edilməsi üçün lazımı fəaliyyət aparmamaqda Minsk qrupu həmsədrələrini günahlandırırdı¹¹¹.

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin ilk illərində Türkiyədə bəzi dairələr ticarəti hər şeydən üstün tutaraq Ermənistanla Türkiyə arasındakı sərhədlərin açılması, sərhəd rejiminin yumşaldılması və başqa bu kimi hərəkətlərə yol verirdilər. 1997-ci ilin may ayında Türkiyəyə səfəri zamanı Heydər Əliyev Türkiyə Böyük Millət Məclisində Ermənistanda Rusiyanın hərbi bazasının olmasının, Rusiya ilə Ermənistan arasında hərbi iş birliyi barədə anlaşmanın, Rusiyanın Ermənistana bir milyard dollar dəyərində ağır silahlar verməsinin təkcə Azərbaycan üçün yox, bütün bölgə, o cümlədən Türkiyə üçün çox təhlükəli olduğunu¹¹² bildirdi: “Bölgədə sülh təkcə bizim üçün deyil, hamı üçün lazımdır. Türkiyə üçün də lazımdır. Mən bunu Türkiyənin bütün ictimai rəyinə çatdırıram, – qoy Türkiyədə fikirləşməsinlər ki, bütün bu hadisələr Türkiyəyə toxuna bilməz. Əgər Ermənistanda o qədər silah toplanırsa, Türkiyə də düşünməlidir, fikirləşməlidir. Ona görə də bu bölgədə, Qara dəniz, Xəzər dənizi bölgəsində sülhü təmin etmək üçün bütün vasitələrdən istifadə etmək lazımdır”¹¹³. Rusiyanın Ermənistan və Gürcüstan ərazilərində hərbi baza yerləşdirməsi, eləcə də Ermənistana çoxlu miqdarda silah verməsi haqqında fikir bildirən Heydər Əliyev Qafqazda, o cümlədən Türkiyənin mənsub olduğu bölgədə yaranmış hərbi vəziyyətin təhlükəli olduğunu və Türkiyənin bölgəni qorumaqda üzərinə məsuliyyət düşdüyünü vurğuladı: “Bizim sülh siyasətimiz, Türkiyənin sülh yolunda mübarizəsi və Azərbaycana bundan sonra göstərəcəyi dəstək daha güclü, daha yetərli olmalıdır. Bu baxımdan mən hesab edirəm ki, Türkiyə Azərbaycanın ən yaxın dostu, qardaşıdır və eyni zamanda böyük qüdrətli dövlət kimi hər cür yardımını Azərbaycandan əsirgəməməlidir”¹¹⁴. Həmin zaman Rusiyanın Ermənistana dəstəyi bəlli olsa da, NATO üzvü olan Türkiyənin açıq şəkildə müharibəyə müdaxiləsi gözlənilmirdi. Amma gizlin olaraq

¹¹⁰ Azərbaycan beynəlxalq aləmdə: 5 cildə, II c., Bakı: Göytürk, 1997, s.755.

¹¹¹ Heydər Əliyev: “Biz Azərbaycan ərazisində ikinci bir erməni dövlətinin yaranacağına yol vermərik”. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2006, s.90.

¹¹² Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 9-cu kitab, Bakı: Azərənəşr, 2000, s.343-344.

¹¹³ Yenə orada, s.378-379.

¹¹⁴ Yenə orada, s.391-392.

müxtəlif vasitələrlə hərbi dəstək vermək mümkün idi¹¹⁵. Halbuki Rusiyanın Ermənistanda hərbi bazalar, əsgəri hissələr saxlamasına Azərbaycan etiraz etdikdə Rusiya dövlət başçıları bunların Azərbaycana qarşı deyil, NATO-ya qarşı olduğunu, yəni Türkiyənin NATO-da olduğunu və onun Cənubi Qafqaza gəlməsinin qarşısını almaq üçün bunu etdiklərini bildirirdilər. Beləliklə, Rusiyanın Ermənistanla müttəfiqliyi birbaşa Türkiyəyə qarşı idi¹¹⁶.

Prezident Heydər Əliyev 1997-ci il mayın 5-8-də Türkiyədə rəsmi səfərdə olarkən Azərbaycan Respublikası hökuməti və Türkiyə Respublikası hökuməti arasında strateji əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi haqqında bəyannamə, iki ölkə arasında müxtəlif sahələrdə 9 sənəd imzalandı. Bəyannamədə yazılmışdır ki, Türkiyə-Azərbaycan əlaqələri dostluq, qardaşlıq və strateji tərəfdaşlıq əlaqələridir. Avropa-Qafqaz-Asiya Transqafqaz nəqliyyat dəhlizi (TRASEKA) proqramının dəstəyi ilə 1998-ci il sentyabrın 7-8-də 32 dövlətin və 13 beynəlxalq təşkilatın iştirakı ilə tarixi Böyük İpək Yolu-nun bərpa-sına dair Bakıda beynəlxalq konfransın keçirilməsi, 1999-cu il noyabrın 18-də İstanbul zirvə toplantısında Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəməri vasitəsilə Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə ərazilərindən xam neftin nəql edilməsinə dair sazişin imzalanması Azərbaycan-Türkiyə strateji əməkdaşlığının inkişafına stimül verdi. Zirvə toplantısında həmçinin "Qafqaz paktı" yaradılması ideyası irəli sürüldü. 2002-ci il aprelın 29-30-da bu ideyanın həyata keçirilməsi üçün Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə Trabzon-da görüş keçirdi (Bu haqda bəhs ediləcək). Terrorizm, mütəşəkkil cinayətkarlıq, qanunsuz narkotik, psixotrop maddələrin qaçaqmalçılıq, silah, insan alveri və digər mühüm cinayətlərlə mübarizə haqqında müqavilə imzalandı.

Süleyman Dəmirəldən sonra Türkiyə Respublikasının Prezidenti olan Əhməd Necdət Sezər də Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərindəki ənənələri davam etdirdi. Heydər Əliyev və Əhməd Necdət Sezər 2001-ci ildə Türkiyə ilə Azərbaycan arasında strateji əməkdaşlığa əsaslanan ikitərəfli münasibətlərin daha da inkişaf etdirilməsi haqqında birgə bəyanat imzalandılar. Tərəflər Qazaxıstan neftinin nəqli ilə əlaqədar həyata keçirilən işlərin müsbət inkişafını məmnuniyyətlə qeyd etmiş, Qazaxıstan neftinin Aktay-Bakı-Tbilisi-Ceyhan marşrutu ilə nəqlinin təmin edilməsi məqsədi ilə Qazaxıstan və Gürcüstan hökumətləri ilə birlikdə çalışaraq, müvafiq hüquqi zə-

¹¹⁵ Amurİbrahim Ethem. 100. yilinda Türkiye - Azerbaycan ilişkileri: mukayeseli bir analiz. AMEA Qafqazşünashq İnstitutu, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunmuş "Qafqazda dövlətlərarası münasibətlər: 100 il əvvəl və müasir dövr" mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans. Elmi Məruzələr. 2 cildə. II cild, Bakı, 23-24 may 2018, s.20.

¹¹⁶ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 33-cü kitab, Bakı: Azər nəşr, 2010, s.66.

minin tezliklə başa çatdırılması niyyətlərində olduqlarını təsdiq etmişlər. Tərəflər "Avropa-Qafqaz-Asiya" nəqliyyat dəhlizi ilə beynəlxalq daşımaların inkişafı haqqında çoxtərəfli əsas saziş çərçivəsində həyata keçirilən fəaliyyətlərin və Qara dəniz - Rinq koridoru layihəsinin reallaşmasının sürətlənməsi məqsədi ilə əlaqələndirilmənin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd etdilər. Tərəflər bu çərçivədə ikitərəfli iqtisadi və ticarət əlaqələrində mövcud olan problemlərin müzakirə edilməsi üçün müştərək iqtisadi komissiyanın iclasının 2001-ci il martın 29-30-da Bakıda keçirilməsi haqqında razılıq əldə etdilər. Müştərək komissiyanın Bakıdakı toplantısı türkdilli cümhuriyyətlər arasında birinci oldu. Tərəflər iki ölkə arasındakı ticarətdə avtomobil nəqliyyatı ilə daşımaların vacibliyini qeyd edərək, bir-birinin avtonəqliyyat daşıyıcılarına yardım göstərmələrinə dair razılığa gəldilər. Tərəflər iki ölkə arasında bu günə qədər imzalanmış 70-dən artıq sənədin mövcud əlaqələrin hüquqi bazasını təşkil etdiyini xatırladaraq, münasibətlərin gücləndirilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən bu sənədlərin icrasının təmin olunması istiqamətində tədbirlər görülməsinin vacibliyini qeyd etdilər. Tərəflər xüsusilə iqtisadiyyat və mədəniyyət sahələrində konkret əməkdaşlıq layihələrindən ibarət olan yeni müqavilələrin hazırlanması prosesinin davam etdiyini qeyd edərək, bunun ən qısa zamanda başa çatması üçün hər iki ölkənin məsul şəxsləri arasında təmasların intensivləşdirilməsi arzusunda olduqlarını ifadə etdilər. Əmək, sosial müdafiə, təhsil, elm və mədəniyyət sahələri ilə əlaqədar əməkdaşlığın inkişafı və dərinləşdirilməsi məqsədi ilə göstərilən səyləri dəstəklədiklərini bildirdilər. Tərəflər iki ölkə arasındakı müştərək mədəni dəyərlərin və tarixi qardaşlıq əlaqələrinin mədəniyyət sahəsindəki səviyyəsinin daha da gücləndirilməsinə təkan verəcəyinə inanaraq, Bakıda və Ankarada mədəniyyət mərkəzlərinin açılmasına dair razılıq əldə etdilər. Həmçinin TRT-1 verilişlərinin Azərbaycanın bütün ərazilərində sərbəst olaraq yayımlanması və müvafiq şəraitin yaradılması üçün iki ölkənin məsul şəxsləri arasındakı əməkdaşlığın davam etdirilməsinə dair razılıq əldə etdilər¹¹⁷.

2001-ci ildə Türkiyədə rəsmi səfərdə olarkən Türkiyə Böyük Millət Məclisinə müraciətində Heydər Əliyev Ermənistanın iddialarının Türkiyə üçün də təhlükəli olduğunu bir daha xatırlatdı: "Bilirsiniz ki, 1921-ci il Qars anlaşması var, onu Rusiya, Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan imzalayıblar və o anlaşmanın 80 ili tamam olur. Bu gün mənə məlumat veriblər, Ermənistanda bəzi daşnaklar məsələ qaldırırlar ki, Qars anlaşmasını ləğv etmək lazımdır. Türkiyənin doğu hissəsi Ermənistanındır, Ermənistanı verilməlidir. Naxçıvan Ermənistanı verilməlidir və sair. Yəni onlar bəzi yerlərdən dəstək aldıklarına görə bu cür yollara gedirlər. Belə bir zamanda biz daha da birləşməliyik, daha da bir yerdə olmalıyıq, bunların hamısına

¹¹⁷Yenə orada, s.125.

lazımı cavablar verməliyik”¹¹⁸.

Türkiyənin Böyük Millət Məclisinin deputatları Əli Günər, Aslan Haydar və Osman Gəzəgərlə görüşdə Heydər Əliyev ermənilərin Qarsa iddialarını da xatırlatdı: “Qarsda Ani adlı yer var. Bilirsiniz, ermənilər hesab edirlər ki, guya ora onların qədim paytaxtıdır. Ona görə siz bu barədə cəbhənin önündəsiniz. Təbiidir ki, öz vəzifələrinizi yerinə yetirməlisiniz”¹¹⁹. Eyni zamanda Ermənistanla sərhədlərin açılmasının yolverilməz olduğunu bildirdi: “Bilirsiniz ki, İğdırda da bir qapı var. Bəziləri orada demişdilər ki, qapını açın. Ancaq belə ola bilməz. Mən bilirəm ki, bu ola bilməz. Ziyarətim zamanı apardığım bütün danışıqlarda biz bir daha eyni fikirdə olduq ki, bu ola bilməz. Biz – Türkiyə və Azərbaycan gərək birlikdə Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarından çıxmasını təmin edək. Azərbaycanın torpaq bütövlüyünü təmin edək. Öz torpaqlarından zorla çıxarılmış bir milyondan artıq azərbaycanlı doğma yerlərinə qayıtmalıdır. Ondan sonra, təbiidir, başqa məsələlər də ola bilər. Türkiyə ilə Ermənistan arasında qapı da açıla bilər, sərhəd də açıla bilər”¹²⁰. Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə ilə Ermənistan arasında 325 kilometrlik sərhəddə iki sərhəd-keçid məntəqəsi var. Gümrüdən Qarsa qədər uzanan dəmiryolunun üzərindəki Akyaka sərhəd-keçid məntəqəsi və İğdırdan keçən quru yolu üzərindən Əlican sərhəd-keçid məntəqəsi. Ermənistanın Türkiyəyə qarşı ərazi iddiaları, “erməni soyqırımı”nı tanıtməsi iddiaları, Azərbaycan ərazilərini işğal etməsi səbəbindən Türkiyə bu qapıların açılmasına qəti etiraz edir (Bu barədə ayrıca bəhs ediləcək).

2001-ci ildə Türkiyənin Böyük Millət Məclisinin deputatları Əli Günər, Aslan Haydar və Osman Gəzəgərlə görüşdə Əli Günər: “Cənab Prezident, Qarabağ məsələsi bizim içərimizdə bir yaradır. Mən Bakıya çox gəlib gedirəm. Qaçqınların vəziyyətini görürəm. Əzab çəkirik. Görün, bir ovuc erməni bizim başımıza nə oyunlar açır. Amma inşallah, zaman gələcək, həqiqət bizim olacaqdır. Biz əl-ələ verərək, bir-birimizə səmimi olaraq, niyyətimizə çatacağıq”¹²¹ - dedi.

Aslan Haydar Azərbaycanda, Qarabağda, Xocalıda soyqırımı məruz qalan türklər haqqında araşdırmalar aparılması üçün Türkiyə Böyük Millət Məclisinə təkliflər verdiklərini, müzakirələr apardıklarını, sübutlar göstərdiklərini və bunu dünyaya çatdıracaqlarını bildirdi: “Bir ovuc erməni türk millətinin tayı deyildir. Amma bir atalar misalı var: Oğru elə bağırırdı ki, doğrunun bağı yarıldı. Onlar tarix boyu belə olublar. Fərsət düşən kimi, dünyaya car çəkirlər. Ona görə də, buyurduğunuz kimi, biz bunları bilən in-

¹¹⁸ Yenə orada, s.61.

¹¹⁹ Yenə orada, s.83.

¹²⁰ Yenə orada, s.84.

¹²¹ Yenə orada.

sanlarıq. Sizin siyasi təcrübənizə də bələdik. Allah Sizi üstümüzdən əskik etməsin. Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Azərbaycan – bu, Sizin sözünüzdür, həmişə söyləyirik – bir millətin iki dövlətidir”¹²².

2002-ci il iyunun 26-da Ankarada Azərbaycan və Türkiyə prezidentləri görüşdü. Görüşdə Xəzərin Azərbaycan sektorundakı zəngin neft və qaz yataqlarının işlənilməsi və karbohidrogen ehtiyatlarının Avropa bazarlarına nəqli sahəsində Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığı barədə, Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəməri və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri layihələrinin reallaşması yolunda qarşıda duran vəzifələr, Ermənistan-Azərbaycan münacişəsinin sülh yolu ilə tezliklə aradan qaldırılması haqqında ətraflı fikir mübadiləsi aparıldı¹²³.

Heydər Əliyev Türkiyə Baş nazirinin müavini, Dövlət naziri Dövlət Baxçalı, Baş nazirin müavini, Dövlət naziri Məsud Yılmaz ilə görüşdü. Məsud Yılmaz xalqlarımızın iradəsindən doğan və strateji tərəfdaşlıq xarakteri daşıyan Türkiyə-Azərbaycan əməkdaşlığının daha da möhkəmləndirilməsində, Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri kimi regional layihələrin reallaşdırılmasında Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin xüsusi xidmətləri olduğunu vurğuladı. Görüşdən sonra Məsud Yılmaz jurnalistlərə verdiyi müsahibədə demişdir: “Hörmətli cümhur başqanının ifadəsi ilə desək, biz bir millət, iki dövlətik. Bütün məsələlərimiz ortaqdır. Dağlıq Qarabağ məsələsi – eyni zamanda Türkiyənin məsələsidir. Hörmətli cümhur başqanı bu münacişənin sülh yolu ilə həll olunması üçün önəmli danışıqlar aparır. Biz Dağlıq Qarabağ məsələsində bu günə qədər olduğu kimi, bundan sonra da Azərbaycanın yanındaıyq, uzun zamandan bəri məhrumiyyət çəkən azərbaycanlı qaçqınlarımızın sülhə qovuşmaları üçün əlimizdən gələn hər cür köməyi göstərməyə hazırıq”¹²⁴. Jurnalistin “Türkiyədə ermənilərlə gizli danışıqlar aparan bir çox təşkilatlar var. Bunun səbəbi, məqsədi nədir? Ermənistan-Türkiyə sərhədində hər hansı ticarət əlaqəsinin qurulması mümkündürmü?” sualına Məsud Yılmaz belə cavab verdi: “Ermənistan çox yaxşı bilir ki, münacişə həll edilmədən Türkiyə ilə əlaqələr qurmaq mümkün deyildir. Demokratik təşkilatlar burada beynəlxalq tədbirlər keçirə bilərlər. Amma bizim dövlət siyasətimiz bəllidir”¹²⁵.

Heydər Əliyev Türkiyə Silahlı Qüvvələri Baş Qərargahında oldu. Prezident bildirdi ki, Sovet İttifaqı dağılandan sonra ilk illərdə Azərbaycan dövləti bu sistemin hər bisindən istifadə etməyə məcbur olsa da, Azərbay-

¹²² Yenə orada.

¹²³ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 39-cu kitab, Bakı: Azərnaşr, 2012, s.113.

¹²⁴ Yenə orada, s.120.

¹²⁵ Yenə orada.

canda keçmiş sovet ordusundan bir şey qalmamışdır. Lakin bu sistemdən istifadə edərək, Türkiyə Respublikası ilə bir yerdə Azərbaycan Milli Ordusu yaratmağa başladığını, təlim, hərbi məktəblər yaradılması məsələsində və bütün başqa məsələlərdə Türkiyə Respublikasının Azərbaycana yardımının çox böyük əhəmiyyəti olduğunu, 2001-ci ilin avqust ayında Türkiyə Silahlı Qüvvələri Baş Qərargahının rəisi, ordu generalı Hüseyn Qıvrıqoğlunun Azərbaycana rəsmi səfəri zamanı “Türk ulduzları”nın da Azərbaycana gəlməsini, Türkiyənin yardımı ilə yaradılmış ali hərbi məktəbin açılışının olduğunu, Türkiyənin yardımlarının nəticəsində çox yüksək səviyyəli, yəni nümunə olan yüksək ali hərbi məktəbin yarandığını bildirdi. Sonra böyük bir meydanda “Türk ulduzları”nın öz fəaliyyətlərini nümayiş etdirməsinin təkcə bütün Azərbaycanı deyil, çox ölkələri də həyəcana gətirməsini, hətta qorxutmalarını da vurğuladı¹²⁶.

Türkiyə Respublikasının qurulmasının 79-cu ildönümü münasibətilə Türkiyənin Bakıdakı səfirliyinin təşkil etdiyi görüşdə Heydər Əliyev bir daha vurğuladı: “Türkiyənin ordusu böyük Atatürkün türk xalqına qoyub getdiyi ən böyük nemətlərdən biridir. Türk xalqı öz ordusu ilə fəxr edir. Biz də eyni dərəcədə fəxr edirik. İki il bundan öncə Türkiyə Silahlı Qüvvələri Komandanının rəhbərliyi altında “Türk ulduzları”nın Azərbaycana gəlməsi və burada öz böyük nailiyyətlərini nümayiş etdirməsi həm Azərbaycan üçün böyük mənəvi dayaq oldu, həm də bütün dünyaya Türkiyənin ordusunun, onun yüksək səviyyədə olan əsgərlərinin qüdrətini bir daha nümayiş etdirdi”¹²⁷. “Türk ulduzları”nın bu manevri Azərbaycan ordusunu, xalqını çox qürurlandırdı, ruh yüksəkliyi, gələcəyə ümid yaradı. Türkiyə Silahlı Qüvvələri quru qoşunlarının komandanı Hilmi Özkök və onun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti 2002-ci ilin iyul ayında Bakıda olarkən Hilmi Özkök Azərbaycan Ordusunun çox inkişaf etdiyini vurğuladı: “Hər şey o qədər gözəl olmuşdur ki, insanların üzündəki məmnuniyyət, əsgərlərin özlərinə güvənmələri, iş görmələri, silahlı qüvvələrin gücü – bütün bunlar hər sahədə çox böyük dəyişikliklər baş verdiyini aşkar göstərir”¹²⁸. Bütün bunlar Ümummilli Lider Heydər Əliyevin gərgin əməyinin nəticəsi idi.

Prezident Heydər Əliyev Türkiyə Silahlı Qüvvələri Baş Qərargahının rəisi, ordu generalı Hüseyn Qıvrıqoğlunun Azərbaycanda ordunun qurulmasında xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişdir: “Hüseyn Qıvrıqoğlu Türkiyə ordusunun, Mustafa Kamal Atatürk ordusunun ən dəyərli yüksək generallarından biridir və Baş Qərargah rəisi vəzifəsini şərəflə yerinə yetirən

¹²⁶ Yenə orada, s.122-123.

¹²⁷ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 42-ci kitab, Bakı: Azərneşr, 2012, s.99.

¹²⁸ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 39-cu kitab, Bakı: Azərneşr, 2012, s.172.

bir insandır. Təkcə Türkiyə ordusunda gördüyü işlərdən yox, NATO sisteminə və dünyanın başqa orduları ilə yaranmış işbirliyində, o cümlədən türk dünyasına mənsub olan dövlətlərin, ölkələrin silahlı qüvvələri ilə işbirliyində və başqa sahələrdə çox gözəl nüsxə olubdur. Mən bunu Azərbaycan dan görürəm". Heydər Əliyev Hüseyn Qıvrıqoqlunu Azərbaycanın yüksək ordeni – "Azərbaycan bayrağı" ordeni, "Şöhrət" ordeni ilə təltif etdi. Sonra Heydər Əliyevin və Hüseyn Qıvrıqoqlunun təkbətək görüşü oldu¹²⁹.

Heydər Əliyev dostu Türkiyə Respublikasının 9-cu Prezidenti Süleyman Dəmirəl ilə də görüşdü. Görüşdə beynəlxalq aləmdə vəziyyət, Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığının perspektivləri, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə aradan qaldırılması, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri layihələrinin həyata keçirilməsi sahəsində görülən işlər və bir sıra məsələlər barədə fikir mübadiləsi aparıldı¹³⁰.

Sonra Heydər Əliyev Qars şəhərində oldu. Qarsda Heydər Əliyev adına bulvar, küçə, park açıldı. Heydər Əliyev parkında heykəltəraş Əsrəf Əsrəfovun hazırladığı "Leyli və Məcnun" abidəsi də qoyulmuşdur. Qarsda Azərbaycan konsulluğunun yaranması haqqında Prezident Əhməd Nəcəddin Sezərlə danışıqlar da oldu. Qarsda çıxışında Heydər Əliyev bütün türk xalqlarının eyni kökdən olduğunu dəfələrlə vurğuladı: "Biz bir kökdən olan xalqlarıq, millətlərik, türk millətləriyik, türk xalqlarıyıq. Türk dünyasının tarixi o qədər qədim, o qədər zəngindir ki, əsrlər keçdikcə türk kökündən bir çox xalqlar yaranmışdır – Osmanlı türkləri, Orta Asiyada yaşayan özbəklər, qazaxlar, türkmənlər, qırğızlar, tatarlar, azərbaycanlılar və digərləri. Bizim hamımızın bir kökümüz, bir dilimiz, bir dinimiz var. Çox qədim, müştərik adət-ənənələrimiz, mənəvi dəyərlərimiz var. Bizim xalqlarımızın böyük şəxsiyyətləri, alimləri, yazarları bugünkü nəsil üçün gözəl irs qoyub gediblər. Onlar bizim xalqımızın çoxəsrlik tarixini yazıblar, yaradıblar... Dədə Qorqud deyəndə, türk dünyasına mənsub olan hər bir xalq deyir ki, bu mənimdir. Türkiyədə ona Ata Qorqud deyirlər, Azərbaycanda Dədə Qorqud deyirik. Bəli, bizim hamımız o kökdənlik..."¹³¹. "Bilirəm ki, 1918-1920-ci illərdə, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulan zaman azərbaycanlıların bir qismi sovet hökumətindən qorxub qaçaraq Türkiyəyə gəlmişdilər. Onların bir çoxu Qarsda yerləşmişdi. Borçalı mahalından, İrəvan tərəfdən, Qarabağdan, Gəncədən və başqa yerlərdən... Mən çox vaxt Qarsdan olan adamlarla görüşürəm. Mənə söyləyirlər ki, babaları Qarabağdandır, Gəncədəndir, İrəvandır, Borçalıdandır. Bunları mən bilirəm. Bilirəm ki, burada Qarsda azəri köklü insanlar az deyil, çoxdur. Biz hamımız türkdür. Amma mən nitqi-

¹²⁹ Yenə orada, s.124.

¹³⁰ Yenə orada, s.126.

¹³¹ Yenə orada, s.128.

min əvvəlində də dedim ki, zaman, tarix, yüz illər bizim bəzilərimizin adını dəyişdirib, bir cür qoyubdur. Biz azərbaycanlıyıq, buradakılar türklərdir – Gürcüstanda Axıska türkləri var, onları da o vaxt sürgün etdilər. Orta Asiyada özbəklər, qazaxlar var...”¹³². AMEA-nın müxbir üzvü, professor Musa Qasımlı yazır ki, hələ 1969-cu ildə Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycanda yaşayan Axıska türklərinin problemlərinin həllini daim diqqətdə saxlamış, onların savadlanmaları, təhsil almaları üçün təşəbbüslər göstərmiş və uğurlu qərarlar qəbul edilməsinə nail olmuşdu¹³³.

Heydər Əliyev dostu Süleyman Dəmirəlin də eyni mövqedə olduğunu qiymətləndirirdi: “Yadımdadır, iki-üç il bundan öncə biz Azərbaycanda eşitmişdik ki, burada Qarsda bəziləri deyirlər ki, sərhədləri açın, ermənilərlə ticarət edək. Mənim dostum, Türkiyənin 9-cü Cümhurbaşkanı Süleyman Dəmirəl buraya gəlmişdi, qayıtdıqdan sonra mənə telefon etdi. Bildirdi ki, orada bəzi adamlar mənə belə sözlər dedilər, mən isə dedim ki, üç-beş quruşdan ötrü biz millətimizin mənafeyini heç kəsə təslim edə bilmərik. Bu müdrik sözlər, hesab edirəm ki, hər birimiz üçün, o cümlədən Qarsda yaşayan vətəndaşlar üçün də, bizim üçün də həmişə örnək olmalıdır. Biz bunu heç vaxt unutmamalıyıq”¹³⁴.

Prezident Heydər Əliyevə Qars şəhərindəki Qafqaz Universitetinin fəxri doktoru diplomu təqdim olundu. Qars Universitetinin rektoru Heydər Əliyev haqqında, onun həyat və siyasi fəaliyyəti haqqında danışdıqdan sonra Heydər Əliyev 1987-ci ildə Moskvada Siyasi Bürodan və hökumət başçılığından uzaqlaşdırılmasının səbəbini izah etdi: “... mən o vaxt orada Qorbaçovun və onun tərəfdarlarının qarşısında, Qarabağ məsələsinin ermənilərin xeyrinə həll olunmasının qarşısında böyük bir qaya kimi durmuşdum. Mənim Siyasi Bürodada olmağım ermənilərdə böyük bir dəhşət yaratmışdı. Çünki rus imperatorluğunun tarixində və sovet imperiyasının tarixində Moskvada müsəlman, türk, azərbaycanlı heç vaxt Siyasi Bürodada olmamışdı. Tale məni o yüksək vəzifəyə apardı və mən də orada öz xalqımın – Azərbaycan xalqının, təkcə Azərbaycan xalqının yox, müsəlmanların və türk dünyasının mənafeyini imkanım çatan qədər müdafiə etməyə çalışırdım. Ermənilər heç vaxt qəbul edə bilmirdilər ki, Siyasi Bürodada türk var. Amma sovet hakimiyyəti qurulanda orada erməni olmuşdur. Hətta o vaxt mən Siyasi Bürodada olarkən, mənim əleyhimə işlər gedəndə Ermənistanın böyük bir şairi yazmışdır ki, nə qədər ki, Siyasi Bürodada erməni xalqının düşməni olan türk – Heydər Əliyev oturub, biz Qarabağ məsələsini həll edə bil-

¹³² Yenə orada, s.130.

¹³³ Qasımlı Musa. Heydər Əliyev – istiqlala gedən yol (1969-1987-ci illəri). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, s.500.

¹³⁴ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 39-cu kitab, Bakı: Azərnəşr, 2012, s.129.

məyəcəyik. Buna görə də mən vəzifədən kənarlaşdırıldım”¹³⁵. “Biz bu on il də, Azərbaycanın müstəqilliyi dövründə Türkiyə-Azərbaycan dostluğunu yüksəklərə qaldırmışıq. Amma bu belə işdir ki, biz heç vaxt rahat olmamalıyıq, heç vaxt arxayın olmamalıyıq. Çünki bunu istəməyənlər var. İçəridə də – Azərbaycanda da, Türkiyədə də bəzi adamlar istəmir. Amma başqa dövlətlər də buna çox paxıllıqla, qısqandlıqla, bəzən də düşmənçiliklə baxırlar. Ona görə də bizim bu dostluğumuz, qardaşlığımız qorunmalıdır. Onun qorunması üçün də inkişaf etməlidir, daim inkişafda olmalıdır, dayanmamalıdır. Əmin olun ki, Azərbaycan xalqı bu hisslərlə yaşayır, Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev indiyə qədər bu yolla gedib və bundan sonra da gedəcəkdir”¹³⁶.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Qarsda səfərdə olarkən şəhər ictimaiyyətinin nümayəndələri və burada yaşayan azərbaycanlılarla görüş keçirdi. Heydər Əliyev Qars valiliyinə Bakının mənzərəsini əks etdirən rəsm əsəri bağışladı¹³⁷.

2002-ci il noyabrın 3-də Türkiyədə keçirilmiş parlament seçkilərində böyük qələbə qazanaraq Ədalət və İnkişaf Partiyası hakimiyyətə gəldi. Onun sədri Rəcəb Tayyib Ərdoğan türk dövlətlərinə səfəri Azərbaycandan başladı. Rəcəb Tayyib Ərdoğan bələdiyyə başqanı olduğu dövrdə də Azərbaycan ilə çox sıx əlaqələr saxlayırdı¹³⁸. 2003-cü il yanvarın 7-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Türkiyənin Ədalət və İnkişaf Partiyasının sədri Rəcəb Tayyib Ərdoğan ilə təkbətək görüşü oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, Rəcəb Tayyib Ərdoğanı ürəkdən təbrik edən Prezident Heydər Əliyev bunun Türkiyənin tarixində əlamətdar bir hadisə olduğunu bildirdi¹³⁹. Görüşdə Rəcəb Tayyib Ərdoğan vurğuladı: “...Türkiyə ilə Azərbaycan arasında, əslində, anlatmağa ehtiyac olmayan çox ciddi qardaşlıq kökləri var. Biz hər şeydən əvvəl qardaşıq. Təbii, bu qardaşlıq kökləri bizim iş adamlarımızın Azərbaycanın daxilində gördüklərində, sizlərin onlara qucağınızı açmağınızda özünü göstərir. Amma könlümüz bunun daha çox olmasını istəyir. İnşallah, bu Sizin onlara göstərəcəyiniz himayə ilə daha da irəliyə gedəcəkdir. Mən buna inanıram. Bizim əl-ələ verərək həm siyasətdə, həm iqtisadiyyatda, həm də mədəni sahədə bunları yüksəlişlə irəliyə aparmaq və inkişaf etdirməyimiz əsas şərtidir”¹⁴⁰.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlirik ki,

¹³⁵ Yenə orada, s.132.

¹³⁶Yenə orada, s.135.

¹³⁷ Yenə orada, s.137.

¹³⁸ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 43-cü kitab, Bakı: Azərnaşr, 2013, s.266.

¹³⁹ Yenə orada, s.257.

¹⁴⁰ Yenə orada, s.263.

Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında qardaşlıq münasibətlərinin təməlinin qoyulmasında Heydər Əliyevin konseptual baxışları bu günə hesablanmışdır. Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini dünya ölkələri arasında ilk dəfə Türkiyə tanıdı, qarşılıqlı diplomatik nümayəndəliklər fəaliyyətə başladı. Heydər Əliyev Qafqazda sülh və təhlükəsizliyin Türkiyəsiz olmayacağını bildirirdi. Türkiyənin Azərbaycanın, Azərbaycanın da Türkiyənin siyasi, iqtisadi həyatında böyük rolu var idi. Hələ Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Sovetinin Sədri olarkən Türkiyə Respublikası tərəfindən Naxçıvan Muxtar Respublikasına maliyyə, iqtisadi və texniki yardım göstərilməsi region əhalisini blokadanın acı nəticələrindən xilas etdi. Türkiyəyə dili bir, kökü bir, qardaş dövlət kimi arxalanan və onun Qafqazda nüfuzunun möhkəmlənməsinə çalışan Heydər Əliyev digər qonşu dövlətlərlə, o cümlədən BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvlərindən biri olan, qərarların qəbul edilməsində veto hüquqlu Rusiyaya qarşı da balanslaşdırılmış siyasət yürütdü. Prezident münasibətləri müsbət istiqamətdə yönəltmək üçün həmçinin Fransaya, Böyük Britaniyaya, Çinə, ABŞ-a rəsmi səfərlər etdi, Azərbaycanın ədalətli mövqeyini aydınlaşdırdı, sənədlər imzalandı. Bununla belə, Ümummilli Lider bildirdi ki, Azərbaycanın regionda və dünyada dayağı dili bir, qanı bir qardaş Türkiyə dövləti ola bilər və bunu Vətən müharibəsində Türkiyənin Azərbaycanı sonadək mənəvi və siyasi cəhətdən dəstəkləməsi, Azərbaycan xalqında düşmənə qarşı mübarizədə daha da ruh yüksəkliyi, qələbəyə inam yaratması da sübut etdi.

Türkiyənin xarici ölkələrdəki, beynəlxalq təşkilatlardakı nümayəndəlikləri Azərbaycanı təmsil edirdi və haqq səsinə dünyaya çatdırırdı, Azərbaycana aid bütün məsələlərin həll olunmasına çalışırdılar. Bəzi xarici ölkələrin Ankaradakı nümayəndələri eyni zamanda Azərbaycan Respublikasında nümayəndə idi. Sonralar isə Azərbaycanın xarici ölkələrdə nümayəndəliklər yaratmasında Türkiyənin böyük rolu olmuşdur. Süleyman Dəmirəl ABŞ konqresinin qəbul etdiyi 907-ci düzəlişin aradan qaldırılması üçün dəfələrlə ABŞ Prezidentinə müraciətlər etmişdi. ATƏT-in Lissabon sammitində beynəlxalq hüquq prinsiplərini təsdiq edən Lissabon bəyanatının qəbul olunmasında Süleyman Dəmirəlin böyük rolu olmuşdur. Bundan başqa, Türkiyə Prezidenti Yuxarı Qarabağ münaqişəsinin aradan qaldırılması məqsədilə xüsusi nümayəndə təyin etmişdi.

Heydər Əliyevin Qazi Mustafa Kamal Atatürkün türk dövlətinə, xüsusən də Azərbaycana olan münasibətindən, Türkiyə ilə Azərbaycanın birgə tarixi keçmişindən, Azərbaycanın Türkiyə ilə əlaqələrinin başqa dövlətlərlə əlaqələrdən fərqli olduğundan rəsmi görüşlərdə bəhs etməsinin iki dövlət arasında münasibətlərin inkişafında böyük rolu olmuşdur. Ümummilli Liderin "Biz bir millət, iki dövlətlik" deməsi bütün dünyada əks-səda doğurdu, Türkiyə xalqında Azərbaycan xalqına qarşı rəğbət hissini güclən-

dirdi. Dünya dövlətləri anladılar ki, Azərbaycan tək deyil, Türkiyə kimi türk dövləti onun yanındadır. 2001-ci ildə Türkiyə Silahlı Qüvvələri Komandanının rəhbərliyi altında “Türk ulduzları”nın Azərbaycana gəlməsi və manevri Azərbaycan ordusunu, xalqını çox qürurlandırdı, ruh yüksəkliyi, gələcəyə ümid yaratdı.

1999-cu il noyabrın 18-də İstanbul zirvə toplantısında Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəməri vasitəsilə Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə ərazilərindən xam neftin nəql edilməsinə dair sazişin imzalanması və 2002-ci il iyunun 26-da Ankarada Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri layihəsinin gündəmə gəlməsi Azərbaycan-Türkiyə strateji əməkdaşlığının inkişafına stimül verdi.

Süleyman Dəmirəldən sonra Türkiyə Respublikasının Prezidenti olan Əhməd Necdət Sezər də Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərindəki ənələri davam etdirdi.

Heydər Əliyev Qars müqaviləsinin ləğvi haqqında xaricdən dəstək alan Ermənistanın iddialarının Türkiyə üçün də təhlükəli olduğunu, Azərbaycan və Türkiyənin birgə hərəkət etmələrinin, xaricdə olan türk diasporalarının hərəkətə keçmələrinin vacibliyini bildirirdi.

2002-ci ilin sonlarında Ədalət və İnkişaf Partiyası hakimiyyətə gəldikdən sonra onun sədri Rəcəb Tayyib Ərdoğan türk dövlətlərinə səfəri Azərbaycandan başladı. 2003-cü ilin martından Türkiyənin Baş naziri olan Rəcəb Tayyib Ərdoğan kökü bir olan Türkiyə Azərbaycan arasında siyasi, iqtisadi, mədəniyyət sahələrinin daha da inkişaf etdirilməsinin vacibliyini bildirirdi və bu məqsədinə də nail oldu. Heydər Əliyev və Süleyman Dəmirəl dostluğunun davamı olaraq İlham Əliyev və Rəcəb Tayyib Ərdoğan dostluğu bölgədə sülh və təhlükəsizliyin təminatçısına çevrildi.

1.3. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin diplomatik yolla nizama salınması istiqamətində Türkiyə Respublikasının Azərbaycan Respublikasına siyasi dəstəyi

Regionda şəraitin gərginləşməsi region dövlətlərini, o cümlədən Türkiyəni təhlükədə qoyurdu. Bu təhlükəni aradan qaldırmaq, Azərbaycana qarşı Ermənistanın təcavüzünü və işğalçılıq siyasətini dayandırmaq üçün məcburi tədbirlər görmək, erməni silahlı qüvvələrini işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərindən çıxarmaq, dövlətlərin suverenliyinə hörmət prinsipini təsdiq etmək məqsədi ilə Türkiyə Ermənistanın təcavüzünə son qoymaq üçün birinci növbədə separatçı qüvvələrin maddi-texniki cəhətdən təchiz olunmasının qarşısının alınmasını, təcavüzkarə qarşı sanksiyalar tətbiq edilməsini, işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərindən erməni silahlı qüvvələrinin çıxarılmasını birmənalı surətdə tələb edən dövlətdir. Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü başlayan zamandan Azərbaycanın ədalətli mövqeyini birtərəfli qaydada müdafiə edən dövlət Türkiyə oldu və o, münaqişənin nizama salınması barədə BMT Təhlükəsizlik Şurasına müraciətlər etdi, bəyanatlar verdi. Türkiyə rəhbərliyi Ermənistanı öz qonşusu Azərbaycana qarşı təcavüzü kəsməyə, Azərbaycan torpaqlarını tərk etməyə, BMT Nizamnaməsi və ATƏT prinsiplərinə riayət etməyə çağırırdı¹⁴¹. Ermənistan isə Türkiyəni problemə müdaxilə etməkdə günahlandırmaqla, öz təcavüzkarlıq siyasətini pərdələyir, Türkiyənin Azərbaycanı müdafiə etməsi müqabilində, Ermənistanın “Dağlıq Qarabağ” regionu ermənilərini müdafiə etməsinə haqq qazandırır, Türkiyə Respublikasının Ermənistanın humanitar yardım almasına mane olduğunu bildirir və bunun qarşısını almaq üçün BMT-nin xüsusi nümayəndəsinin bu regiona göndərilməsini xahiş edirdi.

Türkiyə 1992-ci il fevralın 11-də Süleyman Dəmirəlin ABŞ-a səfəri zamanı Qarabağ məsələsini qaldırdı və ABŞ-ı “Dağlıq Qarabağ” məsələsində Ermənistana dəstəyi dayandıрмаğa çağırırdı. Xocalı soyqırımından sonra, 1992-ci il fevralın 27-də Türkiyə bu məsələni NATO-nun siyasi komissiyasının gündəminə gətirdi, digər tərəfdən isə Türkiyə Böyük Millət Məclisi fevralın 19-da Qarabağ məsələsini müzakirə etdi. Türkiyə Böyük Millət Məclisindəki müzakirələr zamanı Türkiyənin Baş naziri xəbərdarlıq etdi ki, “Qərb Qarabağ məsələsində Ermənistanı dəstəkləmə və Ermənistan barış-

¹⁴¹ Письмо представителя Турции от 28 октября 1993 года на имя Председателя Совета Безопасности, Документ S/26665, Совет Безопасности. Официальное отчеты сорок восьмой год дополнение за октябрь, ноябрь, декабрь 1993 года, Организация Объединенных Наций, Нью-Йорк, 1997 год, s.145; Сборник документов ООН по армяно-азербайджанскому нагорно-карабахскому конфликту, Баку, Министерство Иностранных Дел, 2009, s.30-31.

maz mövqe tutsa, regional müharibə olacaq"¹⁴². Ermənistan tərəfindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının - Sədərək rayonunun ərazisinə hərbi təcavüzün başlanması ilə əlaqədar Türkiyənin Baş naziri Süleyman Dəmirəl Budapeştdən, Türkiyənin xarici işlər naziri Hikmet Çetin Parisdən və Türkiyənin Baş nazirinin birinci müavini Erdal İnönü Ankaradan Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyevə telefon etmiş və son vəziyyət barədə məlumat almışlar. Həmin gün axşam Ankaraya qayıdan Türkiyənin Baş naziri Süleyman Dəmirəl Nazirlər Kabinetinin iclasını çağıraraq Ermənistanın Naxçıvana təcavüzü ilə əlaqədar bəyanat qəbul etmişdir. Bəyanatda "İşğalçılıq siyasətinin yeni Ermənistan dövlətinin özü üçün fəlakət gətirəcəyi" bildirilmişdir. Mayın 19-da Amerikada xəstəxanada müalicə olunan Türkiyə Prezidenti Turgut Özal erməni silahlı qüvvələrinin Naxçıvana qarşı təcavüzə keçmələri ilə əlaqədar bəyanat verərək bölgəyə türk ordusunun göndərilməsi təklifi ilə çıxış etmişdir¹⁴³. Mayın 24-də Türkiyənin Baş naziri Süleyman Dəmirəl Moskvaya yola düşməzdən əvvəl Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyevlə telefonla danışmış və Türkiyənin blokada vəziyyətində olan Naxçıvana hər cür yardım göstərməyə hazır olduğunu bildirmişdir. Süleyman Dəmirəl mətbuat konfransında Rusiya və Türkiyənin Dağlıq Qarabağa dair birgə bəyanat qəbul etdiyini açıqlamışdır¹⁴⁴.

Türkiyə hökumətinin və Baş nazir Süleyman Dəmirəlin dəvəti ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyev başda olmaqla Naxçıvan Muxtar Respublikasının nümayəndə heyəti iyunun 4-də İzmir şəhərində keçiriləcək III Beynəlxalq İqtisadi Konqresdə iştirak etmək üçün Türkiyəyə yola düşdü. Səfər əsnasında Türkiyə Respublikasının Prezidenti Turgut Özal, Türkiyə Respublikası Baş nazirinin müavini Erdal İnönü, xarici işlər naziri Hikmet Çetin, həmçinin bir sıra nazirlər və siyasi partiyaların liderləri ilə görüşlər keçirilmiş, Naxçıvandakı son vəziyyət barədə geniş, ətraflı söhbət aparılmışdır. Bundan sonra, iyulun 9-da Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyev Türkiyə Respublikası ilə Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan Muxtar Respublikası arasındakı Sədərək-Dilucu körpüsünün rəsmi sərhəd keçid qapısı elan edilməsi barədə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Rəyasət Heyətinin qərarını imzalamışdır¹⁴⁵.

¹⁴² Karimov Bahadur. Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan Cumhuriyetinin Dış Politikası (1993-2003). T. C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul 2007, s.70.

¹⁴³ Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri və Heydər Əliyev. Bakı: Qafqaz Universiteti Nəşri, 2002, s.38.

¹⁴⁴ Yenə orada.

¹⁴⁵ Yenə orada, s.40-41.

1993-cü il fevralın 5-də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasında Türkiyənin konsulluğunun fəaliyyətə başlaması münasibəti, Naxçıvana yeni təyin olunmuş baş konsul Orhan Ertuğruloğlunu Muxtar Respublika rəhbərinə təqdim etmək məqsədi ilə Naxçıvana gəlmiş Türkiyənin Azərbaycandakı Fövqəladə və Səlahiyyətli səfiri Altan Karamanoğlunu qəbul etmişdir. Martın 3-də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyev Bakıda olarkən Türkiyənin Azərbaycandakı səfirliyində olmuş, bu ölkənin Fövqəladə və Səlahiyyətli səfiri Altan Karamanoğlu ilə görüşmüşdür. Aprelin 15-də Naxçıvan Muxtar Respublikası əhalisinin ərzaq malları ilə təchizatında yaranmış çətinliklərlə əlaqədar olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyev Türkiyə Qırmızı Aypara Cəmiyyətinin sədri Kemal Dəmir ilə telefon danışığı apararaq Ankaradan ərzaq malları yüklənmiş 7 böyük yük avtomobilinin Naxçıvana yola düşməsinə təmin etmişdir¹⁴⁶. Heydər Əliyev Türkiyəyə səfəri zamanı İğdırın valisi Erdoğan İzgi, dövlət naziri Orhan Kılırcıoğlu ilə birlikdə İğdırda yaşayan axıska türkləri ilə görüşərək onların sosial-məişət problemləri ilə maraqlanmışdır.

Naxçıvanda ərzaq qıtlığı ilə əlaqədar Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyev Türkiyənin kənd təsərrüfatı naziri Necmettin Cevheri ilə telefon əlaqəsi saxlamış və həmin nazirlik tərəfindən Naxçıvan Muxtar Respublikasına 2 min ton buğda göndərilməsi barədə razılıq əldə etmişdir¹⁴⁷. Heydər Əliyev aprelin 23-də Türkiyə Böyük Millət Məclisinin Türkiyə Respublikasının yaradılmasının 73-cü ildönümünə həsr olunmuş iclasında iştirak etmişdir.

Turqut Özal vəfat etdikdən sonra, 1993-cü il mayın 16-dan Süleyman Dəmirəl Türkiyə Respublikasının Prezidenti oldu.

Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı Azərbaycan Silahlı Qüvvələri arasında ixtilaf, dövlət orqanlarının nəzarət edə bilməməsi və gedən daxili çəkişmələrdən istifadə edərək Ermənistan öz təcavüzünə haqq qazandırır. Bir tərəfdən Ermənistan Azərbaycanı cavab verməyə təhrik edir, digər tərəfdən də ölkədə daxili çəkişmələr rayonların bir-birinin ardınca işğal edilməsinə səbəb olurdu. Daxili siyasətin sabitləşdirilməsi müharibədə udmaq üçün Azərbaycan üçün əsas çıxış yolu idi. Bunun üçün hakimiyyətə iradəli bir şəxs gəlməli idi. Görkəmli siyasi xadim Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasına uğurla rəhbərlik etməsini, diplomatik xidmətlərini dərk edərək Azərbaycan xalqı çıxış yolunu Ümummilli Liderin hakimiyyətə qayıdışında gördü. Belə ki, Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasına uğurla rəhbərliyi Naxçıvanı erməni işğalından xilas etdi. Xalqın tələbi ilə Heydər Əliyev Ali Sovetin Sədri seçildi. 1993-cü il iyunun 24-də Azərbay-

¹⁴⁶ Yenə orada, s.44.

¹⁴⁷ Yenə orada, s.46.

can Respublikası Milli Məclisinin qərarı ilə Prezident səlahiyyətləri Ali Sovetin sədrinə verildi. Oktyabrın 3-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Sədri Heydər Əliyev ümumxalq dəstəyi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi.

Türkiyə Respublikası dəfələrlə BMT Təhlükəsizlik Şurasını Ermənistanın təcavüzünün qarşısını almağa, dünya dövlətlərini Azərbaycana humanitar yardım etməyə çağırmışdır. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü ilə bağlı 1993-cü il avqustun 17-də Türkiyənin Xarici İşlər Nazirliyi Təhlükəsizlik Şurasına bəyanatında Ermənistanın təcavüzünə son qoymaq üçün birinci növbədə separatçı qüvvələrin maddi-texniki cəhətdən təchiz olunmasının qarşısını almağı, təcavüzkarə qarşı sanksiyalar tətbiq etməyi, işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərindən erməni silahlı qüvvələrinin çıxarılmasını vacib hesab etdi¹⁴⁸.

1992-ci il yanvarın 20-də Azərbaycan ATƏM-ə (1995-ci ildən ATƏT adlandırıldığı üçün əsərdə ATƏT yazılacaq) üzv qəbul edildikdən sonra, martın 24-də Nazirlər Şurasının qəbul etdiyi qərara əsasən "Dağlıq Qarabağ" münaqişəsinin sülh yolu ilə nizama salınması üçün 11 dövlətdən (Azərbaycan, Ermənistan, ABŞ, Rusiya, Fransa, Almaniya, İsveç, İtaliya, Belarus, Türkiyə, Çexiya) ibarət Minsk qrupu yaradılsa da, Azərbaycanın ərazilərinin bir-birinin ardınca işğal edilməsi göstərdi ki, ATƏT bu problemi həll etməyə qadir deyildir.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü başlayan zamanadan Azərbaycanın ədalətli mövqeyini birtərəfli qaydada müdafiə edən dövlət Türkiyə oldu və o, münaqişənin nizama salınması barədə BMT Təhlükəsizlik Şurasına müraciətlər etdi, bəyanatlar verdi. Türkiyə rəhbərliyi Ermənistanı öz qonşusu Azərbaycana qarşı təcavüzü kəsməyə, Azərbaycan torpaqlarını tərk etməyə, BMT Nizamnaməsi və ATƏT prinsiplərinə riayət etməyə çağırırdı¹⁴⁹. 1993-cü il martın 27-dən aprelin 3-dək Ermənistan silahlı qüvvələri ölkədaxili sabitsizlikdən istifadə edərək Kəlbəcər rayonunu işğal etdi. Kəlbəcər rayonuna erməni təcavüzü başlayandan dərhal sonra Azərbaycan hökuməti bölgədə yaranmış vəziyyətlə bağlı BMT-nin Baş katibini, Təhlükəsizlik Şurasının sədrini məlumatlandırdı, Təhlükəsizlik Şurasının təcili iclas çağırmasını və Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkar

¹⁴⁸ Письмо представителя Турции от 28 октября 1993 года на имя Председателя Совета Безопасности, Документ S/26665, Совет Безопасности. Официальное отчеты сорок восьмой год дополнение за октябрь, ноябрь, декабрь 1993 года, Организация Объединенных Наций, Нью-Йорк, 1997 год, s.145; Сборник документов ООН по армяно-азербайджанскому нагорно-карабахскому конфликту, Баку, Министерство Иностранных Дел, 2009, s.30-31.

¹⁴⁹ Yenə orada.

siyasətini pisləməyi tələb etdi. Türkiyə Azərbaycanın bu tələbini müdafiə etdi. Aprelin 3-də Türkiyə hökuməti Təhlükəsizlik Şurasını təcili Azərbaycana qarşı təcavüzün qarşısını almağa və bütün Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsini təmin etməyə çağırırdı. Aprelin 5-də isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Təhlükəsizlik Şurası sədrindən və Baş katibdən Azərbaycanın Kəlbəcər rayonunun dinc sakinlərinin xilasını üçün BMT-nin müvafiq orqanlarının humanitar yardım göstərməsini, Təhlükəsizlik Şurası sədrinin Ermənistanın Azərbaycana qarşı açıq təcavüzkar siyasətini müzakirə etməsini, faktların təcili müəyyən edilməsi barədə komissiyanın döyüş zonalarına göndərilməsini xahiş etdi¹⁵⁰. Bununla əlaqədar Təhlükəsizlik Şurası 1993-cü il 6 aprel tarixində beşinci bəyanat verdi. Lakin bəyanatda Ermənistanın yox, yerli erməni silahlı qüvvələrinin Kəlbəcər rayonuna müdaxiləsindən bəhs edir, bu qüvvələrin oradan çıxarılması tələb edilirdi.

Təhlükəsizlik Şurası 1993-cü il aprelin 30-da "Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair" 822 sayılı ilk qətnaməni qəbul etdi¹⁵¹. Qətnamədə yerli ermənilərin Azərbaycanın Kəlbəcər rayonuna hücumları ilə bağlı silahlı münaqişənin eskalasiyası, çoxsaylı mülki vətəndaşların məcburi köçkün olması, regionda, xüsusən də Kəlbəcər rayonunda fəvqəladə humanitar vəziyyət yaranmasında narahatlıq ifadə olunur, regionda bütün dövlətlərin suverenliyi və ərazi bütövlüyünə hörmət, beynəlxalq sərhədlərin pozulmazlığı və ərazilər əldə etmək üçün güc tətbiq etməyin yolverilməzliyi təsdiq edilir, silahlı münaqişənin genişlənməsinin ağır nəticələncəyindən narahatlıq bildirilərək, sülh prosesinin ATƏT çərçivəsində həyata keçirilməsinin dəstəkləndiyi vurğulanırdı. Qətnamənin I bəndində möhkəm atəşkəs yaratmaq məqsədilə hərbi fəaliyyətin təcili dayandırılması, bütün işğalçı qüvvələrin Kəlbəcər və Azərbaycanın yaxınlarda işğal edilmiş digər rayonlarından təcili çıxarılması tələb edilirdi. II bənddə Təhlükəsizlik Şurası maraqlı tərəfləri ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində münaqişənin həll edilməsi istiqamətində təcili danışıqlar aparmağa, problemin sülh yolu ilə həll edilməsini cətinləşdirən bütün hərəkətlərin qarşısını almağa çağırır. III bənddə Təhlükəsizlik Şurası regionda, xüsusən də münaqişənin zərər vurduğu rayonlarda mülki əhalinin vəziyyətini yüngülləşdirmək üçün maneəsiz humanitar yardım göstərməyə çağırır, yenidən bütün tərəflərin beynəlxalq humanitar hüquq prinsipləri və normalarına riayət etmək vəzifəsini təsdiq edirdi. IV

¹⁵⁰ Письмо представителя Азербайджана от 8 ноября 1994 года на имя Генерального секретаря, Документ S/1994/1278, Совет Безопасности. Официальное отчеты сорок девятый год дополнение за октябрь, ноябрь, декабрь 1994 года, Организация Объединенных Наций, Нью-Йорк, 1997 год, с.31.

¹⁵¹ Перечень резолюций Совета Безопасности принятых в 1993 году, www.un.org/russian

bənddə Təhlükəsizlik Şurası Baş katibdən ATƏT-lə, həmçinin Minsk qrupunun sədri ilə məsləhətləşərək regionda, xüsusən də Azərbaycanın Kəlbəcər rayonunda vəziyyəti qiymətləndirməyi, Təhlükəsizlik Şurasına məruzə etməyi xahiş edirdi. V bənddə isə bu məsələlər ilə fəal məşğul olmaq qərarı alınır.

Azərbaycan silahlı qüvvələri arasında ixtilaf, dövlət orqanlarının nəzarət edə bilməməsi və gedən daxili çəkişmələrdən istifadə edərək Ermənistan öz təcavüzünə haqq qazandırır. Bir tərəfdən Ermənistan Azərbaycanı cavab verməyə təhrik edir, digər tərəfdən də ölkədə daxili çəkişmələr rayonların bir-birinin ardınca işğal edilməsinə səbəb olurdu. Daxili siyasətin sabitləşdirilməsi müharibədə udmaq üçün Azərbaycan üçün əsas çıxış yolu idi. Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikası adından daxili və xarici siyasətin dəyişməz qaldığını, ölkənin əvvəlki kimi demokratiya, siyasi pluralizm, bazar iqtisadiyyatı yolu ilə gedəcəyini, insan hüquqları və beynəlxalq hüquq normalarına riayət edəcəyi, xarici ölkələrdə iqtisadi əməkdaşlıq yaradacağını, vətəndaş müharibəsinin qarşısını almaq üçün ölkənin daxilində zəruri tədbirlər görülcəyini bildirdi. Heydər Əliyev iyulun 5-də Ali Sovetdə ABŞ, Rusiya və Türkiyənin Bakıdakı səfirləri və BMT-nin Bakıdakı nümayəndəsi ilə görüş keçirdi, ABŞ, Rusiya, Türkiyə, BMT, ATƏT və beynəlxalq birliyi erməni silahlı qüvvələrinin Azərbaycana təcavüzünü dayandırmağa çağırdı, adları çəkilən dövlətlərin və qurumların heç bir zəruri tədbir görmədiyini, ermənilərin hücumlarının gücləndiyini bildirdi¹⁵². ATƏT-in Minsk konfransının sədri Mario Rafaelli xarici informasiya agentlərinin guya ermənilərin Ağdamı işğal etməsi barədə məlumat yayması ilə əlaqədar Bakıya gəlişini təxirə salması barədə Prezident Heydər Əliyev belə dedi: "... əgər siyasi və diplomatik addımlar yanlış informasiya əsasında qəbul edilibsə, bu, bizi sadəcə təəccübləndirir... ATƏM-in bu hərəkətindən sonra biz Ermənistanla təkbətək mübarizə aparmağa məcburuq, bu da problemin sülh yolu ilə həll edilməsinə zərbə vurur, regionda hərbi əməliyyatları qızışdırır..."¹⁵³.

Təhlükəsizlik Şurası iyulun 29-da 14 bənddən ibarət "Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair" 853 saylı qətnaməni qəbul etdi¹⁵⁴. Qətnamənin I bəndində Ağdam rayonunun, eləcə də Azərbaycanın digər rayonlarının işğal edilməsi, II bənddə mülki vətəndaşlara hücum, yaşayış məntəqələrinin

¹⁵² Письмо представителя Азербайджана от 7 июля 1993 года на имя Председателя Совета Безопасности, Документ S/26058, Совет Безопасности. Официальное отчеты сорок восьмой год дополнение за июль, август, сентябрь 1993 года, Организация Объединенных Наций, Нью-Йорк, 1995 год, с.46-47.

¹⁵³ Yenə orada.

¹⁵⁴ Перечень резолюций Совета Безопасности принятых в 1993 году, www.un.org/russian

bombalanması və artilleriya atəsinə tutulması pisləniliirdi. III bənddə hərbi fəaliyyətin dərhal dayandırılması, işğalçı qüvvələrin Azərbaycanın Ağdam rayonundan və işğal edilmiş digər rayonlarından tam, qeyd-şərtsiz çıxarılması tələb edilirdi. IV bənddə maraqlı tərəflər atəşkəs barədə möhkəm sazişə nail olmağa və ona riayət etməyə, V bənddə regionda iqtisadi, nəqliyyat və enerji əlaqələrinin bərpa edilməsinə çağırılırdı. VI-VIII bəndlərdə münacişənin nizama salınması üçün ATƏT-in Minsk qrupunun cəhdləri bəyənilir və dəstəklənirdi. Təhlükəsizlik Şurası IX bənddə 822 sayılı qətnaməni, Minsk qrupunun təkliflərini yerinə yetirmək üçün Ermənistanı öz nüfuzundan istifadə edərək Azərbaycanın “Dağlıq Qarabağ” regionu ermənilərinə təsir etməyə çağırırdı. X bənddə dövlətləri münacişənin genişlənməsinə səbəb olan istənilən silah və hərbi sursat verməkdən çəkindirirdi. XI-XII bəndlərdə münacişə zonasının mülki əhalisinə humanitar yardım edilməsi, XIII-XIV bəndlərdə Baş katibdən ATƏT-in və Minsk qrupunun sədrləri ilə məsləhətləşərək regionda vəziyyət barədə Təhlükəsizlik Şurası sədrinə məruzə etmək xahiş edilir, bu məsələ ilə fəal məşğul olmaq qarşıya məqsəd qoyulurdu¹⁵⁵.

Füzuli şəhərinə qarşı təcavüzün qarşısını almaq tələbi ilə Azərbaycan hökumətinin, İran İslam Respublikasının və Türkiyənin müraciətlərindən sonra, Təhlükəsizlik Şurası 1993-cü il avqustun 18-də 13 bənddən ibarət “Dağlıq Qarabağ münacişəsinə dair” 874 sayılı qətnamə qəbul etdi¹⁵⁶. Qətnamənin I bəndində maraqlı tərəflər Rusiya Federasiyası hökumətinin vasitəsilə, ATƏT-in Minsk qrupunun dəstəyi ilə effektiv və daimi atəşkəs etməyə çağırıldı. II-VI bəndlərdə ATƏT-in Minsk qrupu cərcivəsində sülh prosesinin həyata keçirilməsi dəstəklənir, Təhlükəsizlik Şurasının 822 (1993) və 853 (1993) sayılı qətnamələrinin həyata keçirilməsi üzrə “Təxirəsalınmaz tədbirlər qrafiki” alqışlanır, yaxınlarda işğal edilmiş ərazilərdən silahlı qüvvələrin çıxarılması, kommunikasiya və nəqliyyatın bərpa olunması daxil olmaqla, tərəflər həmin qrafiki həyata keçirməyə çağırılır, VII bənddə Baş katibdən Minsk konfransında iştirak etmək üçün nümayəndələr təklif etmək, konfrans açıldıqdan sonra danışıqların keçirilməsi üçün yardım etmək xahiş edilirdi. VIII bənddə ATƏT-in müşahidəçilik üzrə missiya yaratması dəstəklənir, IX-XI bəndlərdə Baş katibdən bütün tərəflərin beynəlxalq humanitar hüquqa əməl etməsinə nəzarət etmək, bütün münacişə rayonlarına humanitar yardım göstərmək, qaçqın və məcburi köçkünlərin təhlükəsiz şəraitdə öz yurdlarına qayıtmasına kömək etmək, XII-XIII bəndlərdə Baş katibdən, ATƏT-in sədrindən, Minsk konfransının sədrindən Minsk danışıqları prosesi, yerlərdə vəziyyətə dair, ATƏT və BMT-nin bu məsələdə əməkdaşlığına dair Təhlükəsizlik Şurasına məruzə etmək və bu məsələ ilə

¹⁵⁵ Yenə orada.

¹⁵⁶ Yenə orada.

fəal məşğul olmaq xahiş edilirdi¹⁵⁷.

1993-cü il avqustun 18-də Cəbrayıl rayonu, avqustun 23-də Füzuli rayonu, avqustun 31-də Qubadlı rayonu işğal edildi¹⁵⁸. Bu əməliyyatlar “dağlıq qarabağ müdafiə ordusuna” başçılıq edən, sonralar isə prezident olan Serj Sarkisyan tərəfindən birbaşa həyata keçirilirdi. Minsk qrupu erməni təcavüzünün nəticələrinin aradan qaldırılması məqsədi ilə yaradılsa da, Ermənistanın təcavüzkar siyasətinə ATƏT kifayət qədər reaksiya vermir, Ermənistan Azərbaycan ərazilərini bir-birinin ardınca işğal etdikcə, daha çox güzəşt tələb edirdi. Minsk qrupu Laçın rayonunun “Dağlıq Qarabağ” erməniləri üçün “həyati vacibliyini” bildirdi. Halbuki “humanitar dəhliz” adlanan bu əsas yolla Ermənistandan “Dağlıq Qarabağ” regionuna hərbi sursat, canlı qüvvə gətirirdilər. Azərbaycan “Dağlıq Qarabağ” regionunda yaşayan ermənilərin tam hüquqlu tərəf kimi danışıqlarda iştirak etməsini nəzərdə tutan bu qrafiki qəbul edə bilməzdi. Qrafikdə Minsk konfransına qədər Şuşa və Laçın probleminə baxılması kənara qoyulurdu. Minsk qrupu Azərbaycanın tərkib hissəsi olan “Dağlıq Qarabağ”ı münaqişə tərəfi kimi verməklə, Ermənistanı təcavüzkar adlandırmaqdan uzaqlaşdırırdı. Sülhə mane olan əsas amil isə Ermənistanın təcavüzkar dövlət kimi tanınmaması idi. Minsk qrupu ikili standart siyasəti yürüdərək BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinin şərtsiz tələblərinə məhəl qoymadı, Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal edilən ərazilərdən çıxarılması üçün Azərbaycan tərəfə çoxlu ikimənalı tələblər irəli sürdü.

1993-cü il oktyabrın 26-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Ermənistanın irimiqyash təcavüzünün qarşısını almaq üçün Təhlükəsizlik Şurasının təcili iclas çağırmasını, BMT Nizamnaməsinin VII fəslinə müvafiq olaraq Ermənistana qarşı hərbi, siyasi, iqtisadi sanksiyalar tətbiq etməyi xahiş etdi¹⁵⁹.

Türkiyə hökuməti də Ermənistan silahlı qüvvələrinin Zəngilan və Horadiz ərazilərinə hücum edərək əhalini mühasirədə saxlaması, Türkiyə ilə sərhəddə gərgin vəziyyət yaranması barədə Təhlükəsizlik Şurasının nəzərinə çatdıraraq, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkar siyasətinin

¹⁵⁷ Yenə orada.

¹⁵⁸ Письмо представителя Азербайджана от 30 августа 1993 года на имя Председателя Совета Безопасности, Документ S/26381, Совет Безопасности. Официальное отчеты сорок восьмой год дополнение за июль, август, сентябрь 1993 года, Организация Объединенных Наций, Нью-Йорк, 1995 год, s.288.

¹⁵⁹ Письмо представителя Азербайджана от 26 октября 1993 года на имя Председателя Совета Безопасности, Документ S/26647, Совет Безопасности. Официальное отчеты сорок восьмой год дополнение за октябрь, ноябрь, декабрь 1993 года, Организация Объединенных Наций, Нью-Йорк, 1997 год, s.137.

qarşısının alınması və işğalçıların Azərbaycan ərazisindən çıxarılması məqsədilə tədbirlər görmək üçün təcili iclas çağırmağı xahiş etdi¹⁶⁰. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü ilə bağlı Türkiyə XİN Təhlükəsizlik Şurasına bəyanatında nəinki region dövlətlərini, həmçinin dünya birliyini təcavüzün qarşısını almağa çağırırdı və Ermənistanın təcavüzünə son qoymaq üçün birinci növbədə separatçı qüvvələrin maddi-texniki cəhətdən təchiz olunmasının qarşısını almağa çağırırdı və təcavüzkarə qarşı sanksiyalar tətbiq etməyi vacib saydı¹⁶¹.

Təhlükəsizlik Şurası noyabrın 12-də "Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair" 884 saylı 9 bənddən ibarət qətnamə qəbul etdi¹⁶². Qətnamədə Azərbaycanın və regionun digər dövlətlərinin suverenliyi və ərazi bütövlüyü, beynəlxalq sərhədlərin toxunulmazlığı, ərazilərin alınması üçün güc tətbiq etməyin yolverilməzliyi prinsipləri təsdiq edilirdi. I bənddə atəşkəsin pozulması, silahlı münaqişəni yenidən başlayaraq Zəngilan və Horadiz rayonlarının işğalı, dinc sakinlərə hücum, ərazinin gülləbaran edilməsi pislənilirdi. II bənddə Təhlükəsizlik Şurası Ermənistan hökumətini öz nüfuzundan istifadə edərək Azərbaycanın "Dağlıq Qarabağ" ermənilərini qətnamələri həyata keçirməyə məcbur etməyə, silahlı münaqişəni davam etdirməsi üçün onları silahla təchiz etməməyə çağırırdı. III-VI bəndlərdə ATƏT-in Minsk qrupunun 9 üzvünün 1993-cü il 4 noyabr tarixli atəşkəs barədə bəyanatı qiymətləndirilirdi. Təhlükəsizlik Şurası 822 (1993), 853 (1993) sayılı qətnamələri üzrə təxirəsalınmaz tədbirlər qrafikinə və Minsk qrupunun 1993-cü il 2-8 noyabr tarixli Vyanada keçirilən iclasında ona əlavələrə müvafiq olaraq maraqlı tərəflərdən hərbi əməliyyatları dərhal dayandırmağı, Zəngilan, Horadiz və işğal edilmiş digər rayonlardan işğalçı qüvvələrin birtərəfli qaydada çıxarılmasını tələb edir, tərəfləri Rusiya Federasiyasının vasitəçiliyi, Minsk qrupunun dəstəyi ilə səmərəli və daimi atəşkəsə nail olmaq üçün danışıqları davam etdirməyə çağırırdı. VII-IX bəndlərdə Baş katibdən Azərbaycanın cənub sərhədləri daxil olmaqla, Zəngilan və Horadizdə mülki əhaliyə huma-

¹⁶⁰ Письмо представителя Турции от 27 октября 1993 года на имя Председателя Совета Безопасности, Документ S/26650, Совет Безопасности. Официальное отчеты сорок восьмой год дополнение за октябрь, ноябрь, декабрь 1993 года, Организация Объединенных Наций, Нью-Йорк, 1997 год, s.141

¹⁶¹ Письмо представителя Турции от 28 октября 1993 года на имя Председателя Совета Безопасности, Документ S/26665, Совет Безопасности. Официальное отчеты сорок восьмой год дополнение за октябрь, ноябрь, декабрь 1993 года, Организация Объединенных Наций, Нью-Йорк, 1997 год, s.145.

¹⁶² Перечень резолюций Совета Безопасности принятых в 1993 году, www.un.org/russian

nitar yardım göstərməsi, ATƏT sədrinin, Minsk konfransı sədrinin əvvəlcədən Minsk prosesi, qətnamələrin həyata keçirilməsi barədə Təhlükəsizlik Şurasına xəbər verməsi, onların BMT ilə əməkdaşlıq etməsi xahiş edilirdi¹⁶³.

1994-cü il aprelin 10-dan başlayaraq Ermənistan silahlı qüvvələrinin Goranboy, Ağdərə, Ağdam istiqamətində irimiqyaslı hücumu ilə bağlı milli televiziya ilə Azərbaycan xalqına və dünya birliyinə müraciət edən Prezident Heydər Əliyev "Dağlıq Qarabağ"ın erməni əhalisinin vətəndaşlıq təhlükəsizliyini, hüquqlarının müdafiəsini tanıdığını bildirdi. Azərbaycanın BMT yanındakı daimi nümayəndəsi Yaşar Əliyev Prezidentin müraciətini Baş katibə, Təhlükəsizlik Şurasına göndərdi. Müraciətdə təcavüzkar Ermənistan hökumətinin "Dağlıq Qarabağ" ermənilərindən öz məkrli məqsədləri üçün istifadə etdiyini vurğulayan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti müharibənin Ermənistan yox, Azərbaycan ərazisində getdiyi halda, bəs nə üçün Leninakan, Eçmiadzin, İrəvan və s. vətəndaşlarının Azərbaycanın Füzuli, Ağdam, Cəbrayıl, Qubadlı, Goranboy rayonlarında həlak olduqlarını dünya birliyinə sual verdi¹⁶⁴.

1994-cü il sentyabrın 29-da Baş Məclisin 49-cu sessiyasında Prezident Heydər Əliyev "Dağlıq Qarabağ" regionunda yaşayan ermənilərin etnik hüququnu müdafiə etmək bəhanəsi ilə Ermənistanın Azərbaycan ərazilərini ilhaq etməsi, dövlət sərhədlərini zorakılıqla dəyişdirməsi, terror yolu ilə azərbaycanlı əhalinin öz yurdlarından qovulması barədə çıxış edərək bildirdi ki, hər hansı bir etnik icmanın öz müstəqilliyini özbaşına elan etməsi və başqa dövlətin tərkibinə daxil olması xalqların öz müqəddəratını təyinetmə hüququ adı altında pərdələnir. Öz müqəddəratını təyinetmə hüququnun bu cür yozulması dövlətlərin suverenliyi və ərazi bütövlüyü prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil edir¹⁶⁵. Bu prinsip müstəmləkə ölkələri və xalqlarının 50-60-cı illərdə azadlıq uğrunda mübarizəsi ilə bağlı idi. Hazırda isə müstəmləkə zülmü yoxdursa, heç bir xalq suveren dövlətin qanuni hakimiyyətinə qarşı mübarizə apara bilməz. Hazırda hər hansı etnik qrup, millət dövlətdən kənar yaşamır. Bu o deməkdir ki, istənilən xalqın öz müqəddəratını yeni xüsusi dövlət çərçivəsində təyin etməsi artıq mövcud olan dövlətin ərazisi hesabına həyata keçirilə bilər.

Digər tərəfdən BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndində göstəriləyi kimi, müasir dövrdə əsasını beynəlxalq hüquq normaları

¹⁶³ Yenə orada.

¹⁶⁴ Письмо представителя Азербайджана от 26 апреля 1994 года на имя Генерального секретаря, Документ S/1994/505, Совет Безопасности. Официальное отчеты сорок девятый год дополнение за апрель, май, июнь 1994 года, Организация Объединенных Наций, Нью-Йорк, 1998 год, s.54-57.

¹⁶⁵ Azərbaycan BMT ailəsində. Bakı, 2000, s.11; Əliyev H.Ə.Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 2-ci kitab, Bakı: Azər nəşr, 1997, s.308.

təşkil edən beynəlxalq münasibətlərin qorunub saxlanılması üçün xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi deyil, dövlətlərin suverenliyi prinsipi, ərazi bütövlüyü prinsipi aktualıq kəsb edir. Baş Məclisin 1970-ci il 24 oktyabr tarixli Dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa aid beynəlxalq hüquq prinsipləri haqqında bəyannaməsində də dövlətlərin suverenliyi prinsipinin, ərazi bütövlüyü prinsipinin xalqların öz müqəddəratını təyinetmə prinsipindən daha çox əhəmiyyət kəsb etdiyi aşağıdakı kimi göstərilmişdir: "... öz müqəddəratını təyinetmə hüququ – heç bir vəchlə ərazi bütövlüyünün və siyasi suverenliyin bir hissəsinin və ya tamamilə bölünməsinə, dağılmasına gətirib çıxara biləcək hərəkətləri dəstəkləmək və sanksiyalaşdırmaq kimi şərh olunmamalıdır!.." "Hər dövlət başqa dövlətin ərazi bütövlüyü və müstəqilliyinin qismən və ya tamamilə bölünməsinə yönələn və gətirib çıxara biləcək hərəkətlərdən çəkinməlidir"¹⁶⁶.

BMT-nin Baş katibi Butros Butros Qali etnik qrupların xalqların öz müqəddəratını təyinetmə prinsipindən sui-istifadə etmələri ilə bağlı öz narazılığını belə bildirmişdi: "Əgər hər bir etnik, dini və ya lingvistik qrup dövlətçilik tələb etsə, onda bölgünün həddi olmayacaq və dünyada sülhün, təhlükəsizliyin və iqtisadi firavanlığın əldə edilməsi daha çətin olacaqdır"¹⁶⁷. 1994-cü il sentyabrın 29-da BMT-nin 49-cu sessiyasında çıxış edən Prezident Heydər Əliyev Baş katibin "təşəkkül tapmış beynəlxalq sistem çərçivəsində xalqların öz müqəddəratını təyinetmə və dövlətlərin suverenliyi, ərazi bütövlüyü və müstəqilliyi kimi eyni dərəcədə qiymətli və mühüm olan məsələlərin bir-birilə ziddiyyət təşkil etməsinə yol vermək olmaz" fikri ilə razı olduğunu bildirdi¹⁶⁸.

1997-ci ilin əvvəllərində Rusiya, Fransa və ABŞ-dan ibarət Minsk qrupunun həmsədrlər institutu təsis edildi. Bundan sonra Minsk qrupu çərçivəsində keçirilən görüşlər əvəzinə həmsədrlər münaqişə regionunda görüşlər keçirməyə başladılar. Bu vaxtdan etibarən Minsk konfransı həmsədrləri "Dağlıq Qarabağ" münaqişəsinin nizama salınması barədə yeni təkliflər irəli sürdülər. 1997-ci il iyunun 11-də həmsədrlər "Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin aradan qaldırılmasına dair hərtərəfli saziş" adlı layihə təklif etdilər.

¹⁶⁶ Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций. Принята резолюцией 2625(XXV) Генеральной Ассамблеи ООН от 24 октября 1970 года.

http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/intlaw_principles.shtml

¹⁶⁷ Azərbaycan BMT ailəsində. Bakı, 2000, s.11; Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 2-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 1997, s.308.

¹⁶⁸ Azərbaycan BMT ailəsində. Bakı, 2000, s.11.

“Paket” həlli adlandırılan bu layihədə “Dağlıq Qarabağ”ın statusu daxil olmaqla, bütün məsələlərə eyni vaxtda razılıq verilməsi nəzərdə tutulurdu¹⁶⁹. Sənəd BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinə əsaslanmasa da, münaqişəni sülh yolu ilə nizama salmaq məqsədilə Azərbaycan təklifi qəbul etdi. Ermənistan isə təklifi qəbul etmədi.

1997-ci il sentyabrın 19-da həmsədrlər “Dağlıq Qarabağda silahlı münaqişənin dayandırılması” adlı ikinci layihə təklif etdilər. Münaqişənin “mərhələli” həlli kimi tanınan bu layihədə münaqişənin mərhələlərdə nizama salınması nəzərdə tutulurdu. Birinci mərhələdə Laçın rayonu istisna olmaqla, erməni silahlı qüvvələri işğal edilən “Dağlıq Qarabağ” ətrafındakı 6 rayondan çıxarılmalı, qaçqınlar öz yurdlarına qayıtmalı, kommunikasiya məsələsi həll edilməli, ikinci mərhələdə “Dağlıq Qarabağ”ın statusu qəti olaraq müəyyənləşdirilməli və bununla eyni zamanda Laçın və Şuşa şəhərləri və keçmiş Şaumyan rayonu (İndi tarixi adı ilə Aşağı Ağcakənd adlanır) ilə bağlı məsələ həll edilməli idi. Bu sənəddəki layihəni həyata keçirmək üçün dəqiq mexanizm, konkret zaman çərçivəsi prinsiplərini pozan tərəflərə qarşı sanksiyalar tətbiq edilməsi müəyyənləşdirilmişdi¹⁷⁰.

Oktyabrın 10-da Strasburqda Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri problemin “mərhələli” həlli təklifi ilə razılaşırdılar. Lakin Ermənistanda radikal qüvvələrin reaksiyası nəticəsində Levon Ter Petrosyan istefa verdi, Strasburq bəyanatı donduruldu¹⁷¹. Sonralar Robert Köçəryan Ermənistan ərazisinin bir hissəsinin — Mehrinin Azərbaycana verilməsinə dair variantla razılaşsa da, Ermənistan parlamentində terror hadisələrindən sonra Köçəryan siyasi vəziyyətin mürəkkəbləşdiyini bəhanə gətirərək, qeyri-əməli mövqe tutdu. Ermənistan tərəfindən yönəldilən “dqr-ın prezidenti” Lukosyan Laçın, Şuşa istisna olmaqla, digər ərazilərin azad edilməsi hesabına “Dağlıq Qarabağ”a Azərbaycandan şaquli asılılığı olmadan status verilməsini tələb etdi. Belə halda ATƏT dekabrın 2-də “mərhələli təklif”ə “dqr”-ın münaqişə tərəfi kimi tanınmasını təklif edən maddə əlavə edilən variantı təqdim etdi.

1998-ci il noyabrın 9-da Rusiyalı həmsədrin fəal iştirakı ilə “ümumi dövlət” adlı təklif verildi. Bu təklif beynəlxalq hüquq normalarına zidd olmaqla, ATƏT-in Budapeşt, Lissabon zirvə toplantılarında qəbul edilən sənədləri inkar edirdi. Həmsədrlər sözün əsl mənasında Azərbaycanın daxi-

¹⁶⁹ Dadaşova Ramilə. Beynəlxalq münasibətlərin müasir problemləri və BMT. Bakı: Təknur 2011, s.60.

¹⁷⁰ Yenə orada.

¹⁷¹ Azərbaycan Respublikasının XİN mətbuat katibinin şərhı // Diplomatiya Aləmi Jurnalı, 2004, № 9, s.76.

lində ikinci erməni dövləti yaratmaq təklifi verildilər¹⁷². “Ümumi dövlət” təklifinə görə, “Dağlıq Qarabağ” müvafiq atributları olan respublika kimi dövlət, ərazi qurumuna çevrilir, “ümumi dövlət” çərçivəsində ona Azərbaycanla bərabər subyektlilik verilir. Azərbaycan bu təklifi qəti olaraq rədd etdi. Ermənilər “ümumi dövlət” təklifini müdafiə etdilər.

1999-cu il noyabrın 18-də ATƏT-in İstanbul zirvə görüşündə Heydər Əliyev Lissabon prinsiplərinin Ermənistan tərəfindən qəbul edilməsi üçün lazımı fəaliyyət aparmamaqda Minsk qrupu həmsədrlərini günahlandırdı¹⁷³. İstanbul zirvə görüşündə 3 sənəd qəbul edildi: Avropa Təhlükəsizlik Xartiyası, İstanbul bəyannaməsi, Avropada adi silahlar haqqında müqavilə. Avropa Təhlükəsizlik Xartiyasında ərazi bütövlüyünün, müstəqilliyin qorunması, təhlükəsizliyin təminatı əksini tapdı. İstanbul bəyannaməsində konkret olaraq Avropadakı münaqişələr, həmçinin Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi barədə danışılırdı¹⁷⁴. Sammitdə Ermənistan Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləyən yekun bəyannaməyə etiraz etdi. Heydər Əliyev Cənubi Qafqaz regionunun Avropanın ayrılmaz hissəsi olduğunu qeyd edərək ABŞ-ı, Avropa Birliyi ölkələrini, Rusiyanı, Türkiyəni, Gürcüstanı, Ermənistanı və ATƏT-in digər üzvlərini regionun problemlərini həll etməyə çağırırdı və təhlükəsiz Avropanın yaradılması üçün Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik və əməkdaşlıq paktının təsis olunması təklifini irəli sürdü¹⁷⁵.

Prezident Heydər Əliyev Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsini sülh yolu ilə həll etməyə, bölgədə sülh və təhlükəsizlik yaradılmasına çox cəhdlər etdi. Akademik İsa Həbibbəyli “Heydər Əliyevin müstəqil dövlətçilik idealları və müasir dövr” əsərində yazır ki, “Ermənistan və onun havadarları ilə davam edən müharibəni dayandırmaq, atəşkəs rejiminə nail olmaq və müstəqil dövlətin ordusunu qurmaq Ulu Öndər Heydər Əliyev siyasətinin ən mühüm nəticələri sırasındadır”¹⁷⁶.

Professor Qasım Hacıyev yazır ki, “Heydər Əliyev diplomatiyası Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq müstəviyə çıxarılması və həlli ilə bağlı xüsusi konsepsiya hazırlayaraq, konkret vəzifələri həyata keçirmək üçün ardıcıl siyasi xətt yeritməyi planlaşdırdı. Bu

¹⁷² Dadaşova Ramilə. Beynəlxalq münasibətlərin müasir problemləri və BMT. Bakı: Təknur 2011, s.60.

¹⁷³ Heydər Əliyev: “Biz Azərbaycan ərazisində ikinci bir erməni dövlətinin yaranacağına yol vermərik”. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2006, s.90.

¹⁷⁴ Yenə orada.

¹⁷⁵ Azərbaycan beynəlxalq aləmdə: 5 cildə, V c., Bakı: Göytürk, 1999, s.429.

¹⁷⁶ Həbibbəyli İsa. Heydər Əliyevin müstəqil dövlətçilik idealları və müasir dövr. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Azərbaycan Halkının Milli Lideri Heydər Alirza Oğlu Aliyev'in Doğumunun 100. Yılı Özel Sayısı, 2023, 10 (1), s.5.

xətt Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin ermənisayaq həllini dəstəkləyən ölkələri bitərəfləşdirməyi, əvvəldən bitərəf qalan dövlətləri öz tərəfinə çəkməyi, Azərbaycanın müstəqil dövlətçiliyində marağı olan və onu müdafiə edən dövlətləri, beynəlxalq təşkilatları Azərbaycanla daha sıx bağlamağı, onların Ermənistana təzyiq etməsi üçün hərtərəfli düşünülmüş müvafiq diplomatik və siyasi iş aparmağı ehtiva edirdi”¹⁷⁷.

1993-2000-ci illərdə Prezident Heydər Əliyev Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həll olunması məsələsini ABŞ ilə 18, Fransa ilə 16, Rusiya ilə 28, Türkiyə ilə 78 dəfə müzakirə etmiş, Minsk qrupunun təmsilçiləri ilə 130-dan çox görüş keçirmişdir¹⁷⁸. 2001-ci il 4-6 mart tarixlərində Paris, 3-7 aprel tarixlərində keçirilən Ki-Uest danışıqları da nəticə vermədi. Ki-Uestdə aparılan danışıqlar prosesində “Qobl planı” adlı layihənin qəbul edilməsi gözlənilirdi. Layihədə Ermənistanın Laçın, Azərbaycanın Mehri rayonlarından dəhlizlər mübadiləsi ilə Ermənistanın “Dağlıq Qarabağ”la, Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə əlaqələrinin təmin olunması göstərilmişdi. Lakin Ermənistan dəhlizdən əlavə Laçın və Kəlbəcər rayonlarını tələb etməklə, bu layihənin həyata keçirilməsinə imkan vermədi. Bununla belə, Azərbaycanın gərgin diplomatik fəaliyyətinin nəticəsi olaraq beynəlxalq birlikdə Ermənistanın Azərbaycan ərazilərini işğal etməsi barədə rəy formalaşdı.

2001-ci il 3-4 dekabr tarixlərində keçirilən ATƏT-in Buxarest görüşündə münaqişə tərəfləri hərbi əsirlərin azad edilməsi də daxil olmaqla, beynəlxalq hüquq normalarına əməl etməyə çağırıldı. 2003-cü il dekabrın 1-2-də ATƏT-in Nazirlər Şurasının Maastrixtdə keçirilən iclasında münaqişə tərəfləri yenidən dialoqa çağırıldı. Lakin Ermənistanın pozuculuq siyasəti və ATƏT-in qətiyyətsiz mövqeyi nəticəsində heç bir nəticə əldə edilmədi.

2008-ci il martın 14-də Baş Məclis “Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində vəziyyət” adlı 62/243 sayılı qətnaməni qəbul edərək, ərazi bütövlüyünü, beynəlxalq sərhədlərin toxunulmazlığı, ərazisini genişləndirmək üçün başqa dövlətin ərazilərinə müdaxilə etməmək prinsiplərini bir daha təsdiq etdi¹⁷⁹. Qətnamədə yazılır ki, Azərbaycan Respublikasının “Dağlıq Qarabağ” regionu və ətraf rayonlarda olan silahlı münaqişə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi pozmaqda davam edir, Cənubi Qafqaz ölkələrində huma-

¹⁷⁷ Hacıyev Qasım. Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü. Bakı: Füyuzat, 2023, s.151-152.

¹⁷⁸ Azərbaycan tarixi: 7 cildə, VII c., Bakı: Elm, 2003, s.372.

¹⁷⁹ Сборник документов ООН по армяно-азербайджанскому нагорно-карабахскому конфликту, Баку, Министерство Иностранных Дел, 2009, с.71-72.

nitar vəziyyətə mənfi təsir göstərir¹⁸⁰. Baş Məclis üzv dövlətləri Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə, beynəlxalq tanınmış sərhədlərinə hörmət etməyə çağıraraq bildirdi ki, hər bir dövlət Azərbaycan Respublikasının ərazilərinin işğalı nəticəsində vəziyyətin mürəkkəbləşdiyini etiraf etməli və vəziyyətin belə qalmasına şərait yaratmamalıdır. Qətnamədə işğal edilən ərazilərdən erməni silahlı qüvvələrinin tam, danişqsız, təcili çıxarılması, məcburi köçkünlərin öz yurdlarına qayıtması üçün reabilitasiya da daxil olmaqla, müvafiq şərait yaratmaq zəruriliyi göstərilmişdi¹⁸¹. Baş Məclis Azərbaycan Respublikasının tərkibində “Dağlıq Qarabağ” regionuna özünü idarəetmə hüququ verilməklə yanaşı, erməni-azərbaycanlı icmasının normal, təhlükəsiz və bərabər şəraitdə yaşamasının tanınması vacibliyini qeyd etmiş, bütün dövlətləri Azərbaycan Respublikası ərazilərinin işğal edilməsi nəticəsində yaranmış vəziyyəti tanımamağa, belə vəziyyətin saxlanılmasına kömək göstərməməyə çağırırdı¹⁸².

Qətnamənin lehinə 39 səs, əleyhinə 7 səs verildi, 100 dövlət isə biterəf qaldı¹⁸³. Qeyd etmək lazımdır ki, qətnamənin əleyhinə səs verən dövlətlər arasında Rusiya, ABŞ, Fransanın olması açıq surətdə bu dövlətlərin ədalətsiz mövqelərini və münafişənin diplomatik yolla həll edilməyəcəyini göstərirdi.

Beləliklə, Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzünə son qoyulmasına mənfi təsir edən əsas amillər BMT-nin qəbul etdiyi qətnamə və qərarların reallaşması mexanizminin olmaması, Nizamnaməni pozan dövlətə qarşı qəti sanksiyalar tətbiq edilməməsi, ATƏT-in Ermənistanın xeyrinə irəli sürdüyü təkliflər, Ermənistan tərəfindən atəşkəs pozulması və ATƏT-in atəşkəsə nəzarətdə passiv müşahidəçi kimi çıxış etməsi idi. ATƏT-in bu işdə ikili standart siyasəti yürütməsi, xüsusilə də 2008-ci il mart ayında Baş Məclisin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün tanınması barədə qətnaməsinə səsvermədə Minsk qrupu həmsədrələrinin əleyhinə səs verməsi Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin diplomatik yolla nizama salınmayacağını göstərirdi. Baş Məclisin 1950-ci il “Sülh naminə əməkdaşlıq” qətnaməsi münaqişənin nizama salınması məsələsinin Baş Məclisdə müzakirə edilməsinə hüquqi baza versə də, belə bir addım atılmadı.

Azərbaycan Ermənistanın təcavüzkar siyasəti barədə Təhlükəsizlik Şurasını məlumatlandıraraq, ona qarşı BMT Nizamnaməsinin 41 və 42-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş iqtisadi münasibətləri tam, yaxud hissə-

¹⁸⁰ Yenə orada.

¹⁸¹ Yenə orada.

¹⁸² Yenə orada.

¹⁸³ Генеральная Ассамблея ООН приняла резолюцию о положении на оккупированных территориях Азербайджана, Центр Новостей ООН, <http://www.un.org/russian>

hissə kəsməyi, dəmiryolu, dəniz, hava, poçt-teleqraf, radio və digər məlumat vasitələri üzərində sanksiya tətbiq etməyi xahiş etdi¹⁸⁴. BMT Nizamnaməsinin 34-cü maddəsinə müvafiq olaraq Təhlükəsizlik Şurasının beynəlxalq ixtilafa gətirib çıxara bilən istənilən mübahisəni və ya şərait, həmin mübahisənin və ya şəraitin beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə təhlükə yarada biləcəyini müəyyən etmək məqsədilə təhqiq etmək hüququ vardır. Təhlükəsizlik Şurası təhlükəni müəyyən etdikdən sonra kollektiv tədbirlər və tövsiyələr verə bilər¹⁸⁵. 39-cu maddəyə müvafiq olaraq Təhlükəsizlik Şurası sülhə təcavüz aktının olduğunu müəyyən edir, tövsiyələr verir, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması üçün 41 və 42-ci maddələrə müvafiq tədbirlər görülməsi barədə qərar qəbul edir¹⁸⁶. Əvvəlcə Təhlükəsizlik Şurası dinc yolla tədbirlər həyata keçirir. Nizamnamənin 40-cı maddəsində yazılır: “Vəziyyətin pisləşməsinin qarşısını almaq məqsədilə Təhlükəsizlik Şurası tövsiyələr verməzdən, yaxud 39-cu maddədə nəzərdə tutulmuş tədbirlər barədə qərar qəbul etməzdən əvvəl, maraqlı tərəflərdən onun zəruri hesab etdiyi müvəqqəti tədbirlərin yerinə yetirilməsini tələb edə bilər. Bu müvəqqəti tədbirlər maraqlı tərəflərin hüquqlarına, mövqelərinə xələl gətirməməlidir”¹⁸⁷. 41-ci maddəyə görə Təhlükəsizlik Şurası günahkar tərəfə qarşı iqtisadi sanksiya və b. silahlı qüvvədən istifadə edə bilər¹⁸⁸. Əgər yuxarıda sadalanan tədbirlər kifayət etməzsə, 42-ci maddə tətbiq edilir. Yəni, Təhlükəsizlik Şurası hava, dəniz və ya quru qüvvələrinin vasitəsilə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması və ya bərpası üçün zəruri olan tədbirlər görə bilər¹⁸⁹. Ermənistanın təcavüzkar dövlət olduğunu sübut edən faktlara¹⁹⁰ laqeyd yanaşan Təhlükəsizlik Şurası münaqişə tərəflərini fərqləndirmədi və Ermənistana qarşı siyasi, iqtisadi və digər sahələrdə sanksiyalar tətbiq etmək əvəzinə, dünya dövlətlərini bu təcavüzkar ölkəyə humanitar yar-

¹⁸⁴ Письмо представителя Азербайджана от 26 октября 1993 года на имя Председателя Совета Безопасности, Документ S/26647, Совет Безопасности. Официальное отчеты сорок восьмой год дополнение за октябрь, ноябрь, декабрь 1993 года, Организация Объединенных Наций, Нью-Йорк, 1997 год, s.137.

¹⁸⁵ Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi. Bakı, BMT-nin Azərbaycan Respublikasındakı Nümayəndəliyi, s.23.

¹⁸⁶ Yenə orada, s.26-27.

¹⁸⁷ Yenə orada, s.26.

¹⁸⁸ Yenə orada, s.27.

¹⁸⁹ Yenə orada.

¹⁹⁰ Dadashova Ramila. The problem of resolution of the regional conflicts: reforms in the UN. İstanbul: Türk Yayınevi Nəşriyyatı, s.154; Dadaşova Ramila. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi: tarixi, siyasi və hüquqi təhlil. Bakı: Mütərcim, 2019, s.164-181.

dım göstərməyə çağırırdı.

Təhlükəsizlik Şurasının “Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair” adı altında qəbul etdiyi qətnamələrin hər birində dövlətlərin suverenliyi, ərazi bütövlüyünə hörmət, beynəlxalq sərhədlərin toxunulmazlığı və ərazilər əldə etmək üçün güc tətbiq etməyin yolverilməzliyi təsdiq edilir. “Dağlıq Qarabağ”ın Azərbaycana məxsus olması təsdiq edilərək, işğalçı qüvvələrin Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərindən çıxarılması tələb edilir. Belə qeydin olması hər şeydən əvvəl, hər hansı bir dövlətin ərazisini artırmaq cəhdlərini rədd edir. Suverenliyi tanıma və hörmət etmə müasir beynəlxalq hüququn sarsılmaz prinsiplərindən biridir. Bu prinsipi hər bir dövlət şərtsiz qəbul etməlidir və bu prinsiplərin qəbul edilməsi bütün iddiaların, müharibələrin qarşısını almağa xidmət edir.

Qətnamələrdə işğal edilmiş ərazilərdən bütün işğalçı qüvvələrin təcili çıxarılması göstərilmişdir. Lakin, işğalçının Ermənistan olduğu qeyd olunmamışdır. Bundan başqa, yalnız 853 sayılı qətnamədə işğalçı qoşunların şərtsiz çıxarılması tələb olunur. 884 sayılı qətnamədə isə buna oxşar olaraq, işğalçıların birtərəfli qaydada çıxarılması tələb olunur. Qətnamələrdə hüququn hipoteza və dispozisiya hissəsi vardır, lakin sanksiya hissəsi yoxdur. Belə ki, qətnamələrdə yazılır ki, Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycanın işğal edilmiş torpaqlarından qeyd-şərtsiz çıxarılmalıdır. Hipoteza hissəsi bitib, sanksiya hissəsi yoxdur. Yəni qətnamələrdə yazılmır ki, işğal edilmiş ərazilər boşaldılmazsa, Ermənistanı nə gözləyir? Qətnamələrdə sanksiyanın göstərilməsi vacib məsələdir. Bu da Ermənistanın hərbi təcavüzünün davam etməsinə gətirib çıxardı.

Azərbaycan Respublikası BMT-nin üzvü olduğu vaxtdan etibarən bu təşkilatın fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasına və Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində yaradılmış “Dağlıq Qarabağ” münaqişəsinin dinc siyasi vasitələrlə həllinə çalışmışdır. BMT-nin fəaliyyətinin artırılması və qəbul etdiyi qətnamələrinin yerinə yetirilməsinə dair Azərbaycan Respublikasının mövqeyini 1993-2003-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev etdiyi nitqlərində və müsahibələrində təqdim etmişdir. BMT-nin fəaliyyətinin hansı halda müsbət nəticə verə biləcəyi barədə Heydər Əliyev BMT Baş Məclisinin 1994-cü ildə keçirilən 49-cu sessiyasında çıxışında demişdir: “Regional münaqişələrin aradan qaldırılmasında toplanmış təcrübə göstərir ki, qətnamələrin yerinə yetirilməsi sahəsində söyləyən yalnız BMT Nizamnaməsi ilə nəzərdə tutulmuş qətiyyətli tədbirlər ilə möhkəmləndikdə müvəffəqiyyət gətirir”¹⁹¹. Ümummilli Lider öz çıxışında Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri yerinə yetirməkdə fəaliyyətinin gücləndirilməsinin, Şuranın tərkibinin genişləndirilməsinin, Baş Məclisin rolunun

¹⁹¹ Əliyev H.Ə.Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 2-ci kitab, Bakı: Azər nəşr, 1997, s.310.

artırılmasının, Baş katibin öz səlahiyyətlərindən səmərəli istifadə etməsinin, üzv dövlətlər arasında sıx qarşılıqlı fəaliyyətin olmasının zəruriliyini qeyd etmişdi¹⁹². Heydər Əliyev eyni zamanda, 2000-ci il sentyabrın 7-də Minilliyin Sammitində çıxışında ATƏT-in Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin aradan qaldırılması məsələsi ilə bağlı fəaliyyətinin zəifliyini qeyd etmiş, BMT-də islahatlar aparmaq və Təhlükəsizlik Şurasının səmərəliliyinin artırılması yolu ilə bu məsələnin həll edilməsində BMT-yə ümid edildiyini bildirmişdi¹⁹³.

Sonrakı proses də onu göstərdi ki, BMT Təhlükəsizlik Şurası Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsinə dair heç bir tədbir görməyəcəkdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Ermənistanın təcavüzkar siyasəti haqqında məlumatlarına və dünyaya dövlətlərini təcavüzkarı dayandırmağa çağırışlarına baxmayaraq BMT heç bir tədbir görmədi¹⁹⁴. 2020-ci il sentyabrın 27-dən Ermənistan silahlı qüvvələrinin genişmiqyaslı təxribat törədərək cəbhəboyu zonada yerləşən Azərbaycan ordusunun mövqelərini və yaşayış məntəqələrini iriçaplı silahlar, minaatanlar və müxtəlif çaplı artilleriya qurğularından intensiv atəşə tutmalarına cavab olaraq Azərbaycan ordusu əks hücum keçdi və 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində Azərbaycanın əraziləri işğaldan azad edildi.

Yuxarıdakı araşdırmaların nəticəsi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin diplomatik yolla nizama salınması istiqamətində Türkiyə Respublikası Azərbaycan Respublikasına prinsipial formada siyasi dəstək oldu, vəziyyəti öyrənmək üçün müntəzəm olaraq Azərbaycan hökuməti ilə əlaqələr saxladı, erməni silahlı qüvvələrinin Naxçıvana qarşı təcavüzə keçmələri ilə əlaqədar bəyanat verərək bölgəyə türk ordusunun göndərilməsi təklifi ilə çıxış etdi. Münaqişənin nizama salınması barədə BMT Təhlükəsizlik Şurasına müraciətlər etdi, bəyanatlar verdi, Süleyman Dəmirəl ABŞ-a səfəri zamanı Qarabağ məsələsini qaldırdı və ABŞ-ı "Dağlıq Qarabağ" məsələsində Ermənistana dəstəyi dayandırmağa çağırdı. Xocalı soyqırımını NATO-nun siyasi komissiyasının gündəminə gətirdi.

1993-cü il martın 27-dən aprelin 3-dək Kəlbəcər rayonuna erməni təcavüzü başlayandan dərhal sonra və sonrakı işğallar prosesində Azərbaycan hökuməti bölgədə yaranmış vəziyyətlə bağlı BMT-yə müraciət etdikdə Türkiyə Təhlükəsizlik Şurasını təcili Azərbaycana qarşı təcavüzün qarşısını almağa və bütün Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsini təmin etməyə

¹⁹² Azərbaycan BMT ailəsində. Bakı, 2000, s.11.

¹⁹³ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 30-cu kitab, Bakı: Azərneşr, 2010, s.13-14.

¹⁹⁴ Dadaşova Rəmilə. Azərbaycan Respublikasının BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvləri ilə əməkdaşlığı. Monoqrafiya. Bakı: ADMİU-nun mətbəəsi, 2021, s.278-280.

çağırdı. 1996-cı il Lissabon bəyanatının qəbul edilməsində, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təsdiq edildiyi BMT Təhlükəsizlik Şurasının 4 qətnaməsinin qəbul edilməsində Türkiyənin böyük rolu var.

1.4. Türkiyə-Ermənistan sərhədində Əlican və Akyaka sərhəd qapıları – Azərbaycan-Türkiyə qardaşlıq münasibətləri

Məlum olduğu kimi, 1993-cü ildə Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsindən sonra Türkiyə-Ermənistan sərhədi bağlanıb. Sərhədin açılması yalnız Cənubi Qafqazda hərtərəfli və davamlı normallaşmanı təmin edəcək inkişafın çərçivəsində gündəmə gələ bilər. Bu baxımdan Ermənistanın bütün qonşuları ilə problemlərini həll etmək iradəsini ortaya qoyması və buna uyğun addımlar atması həlledici olacaq¹⁹⁵.

Türkiyə iki qitədə yerləşən bir Avrasiya ölkəsidir. Torpaqlarının 97%-i Asiyada yerləşir və bu hissə Anadolu adlanır. Qalan 3% isə Avropa qitəsində qalır və Şərqi Trakya adlanır. Mərmərə dənizi, Çanaqqala və İstanbul Boğazı Anadolunu Trakya ilə, Asiyayı isə Avropadan ayırır. Türkiyənin sərhədləri və qonşuları Şərqi Trakya Yunanıstan və Bolqarıstan, şimal-şərqdə Anadolu torpaqları tərəfindən Gürcüstan, şərqdə Ermənistan, Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikası və İran, cənub-şərqdə isə İraq və Suriyadır. Türkiyənin quru sərhədləri təxminən 2753 km-dir. Ən uzun sərhədi 877 km olan Suriya, ən qısa sərhədi 18 km olan Naxçıvanıdır. Ermənistanla sərhəd Türkiyənin ən uzun dördüncü sərhədi olmaqla, 328 kilometrdir¹⁹⁶. Türkiyə-Ermənistan sərhədində hazırda qapalı olan iki sərhəd qapısı var: Əlican Avtomobil yolu sərhəd qapısı və Akyaka Dəmiryolu sərhəd qapısı. Əlican Avtomobil yolu sərhəd qapısı əvvəllər Qars şəhərinin bir vilayəti olan İqdırın Əlican kəndindədir. Akyaka Dəmiryolu sərhəd qapısı isə Qarsın Akyaka vilayətində yerləşir. Akyakanın köhnə adı Kızılçakçakdır. Qarsdan 66 kilometr aralıda olan bu qapı xalq arasında daha çox “Şərq Qapısı” adı ilə tanınır¹⁹⁷.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü ilə əlaqədar olaraq Türkiyə Ermənistanla sərhəd qapılarını bağlamışdır. 1995-ci ilin aprel ayında Türkiyə Ermənistan ilə hava yolunu açdı. Türkiyə düşünürdü ki, bu addım ilə Ermənistana təsir etmək, onun mövqeyini dəyişdirmək olar.

¹⁹⁵ Dışişleri'nden Türkiye-Ermenistan Sınır Kapısı Açıklaması/ 05.07.2014/ <https://onedio.com/haber/disisleri-nden-turkiye-ermenistan-sinir-kapisi-aciklamasi-330594>

¹⁹⁶ Türkiye'nin sınır komşuları ve sınır kapıları/İlim ve Medeniyet/ 28 Aralık 2023. <https://www.ilmivemedeniyyet.com/turkiyenin-sinir-komsulari-ve-sinir-kapilari.html>

¹⁹⁷ Ermənistanla sərhəd qapıları: Allahın altı, Arazın üstü, Ağrının atəyi... 20.10.2021. <https://www.gunaz.tv/az/post/13553>

Prezident Heydər Əliyev Prezident Süleyman Dəmirəlin dəvəti ilə 1997-ci ilin mayında İstanbulda olarkən Türkiyənin mətbuat nümayəndələri ilə görüşdə müxbirin: "Türkiyə ilə Ermənistanın əlaqələrinin genişləndirilməsini necə qiymətləndirirsiniz?" sualına Heydər Əliyev Türkiyənin Ermənistanla hava yolunu açmasından narazı olduğunu bildirdi: "... Ermənistanla Azərbaycan arasında sülh yaranmalıdır. Belə olan halda, ümumiyyətlə, bu bölgədə iqlim tamamilə dəyişər və Ermənistan da bölgədəki bütün dövlətlərlə əməkdaşlıq edə, əlaqələrini genişləndirə bilər. Türkiyə Azərbaycanın yaxın dostu, qardaşı olduğuna görə həmişə Ermənistanın bu təcavüzünün əleyhinə çıxıb və ona dəfələrlə deyibdir ki, siz Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarından çıxmasanız, təcavüzə son qoymasınız, Türkiyə heç vaxt Ermənistanla əlaqələrini bərpa etməyəcəkdir. Biz bunu məmnuniyyətlə qəbul edirik. Məmnuniyyətlə qəbul edirik ki, Türkiyə ilə Ermənistan arasında diplomatik əlaqələr yoxdur, heç bir başqa dövlətlərarası əlaqələr yoxdur. Bu, belə də olmalıdır. Çünki Azərbaycanda qırılan insanlar sizin, türklərin bacıları, qardaşlarıdır. Azərbaycan torpağı, Türkiyə torpağı, xalqlarımız bir-biri ilə bağlıdır. Ermənistan gəlib Azərbaycan torpağında qan töküüb, insanlarımızı qırıb və Türkiyə Ermənistanla əlaqə saxlasa bu, anlaşılmaz olar, türk xalqı özü buna yol verməz, Türkiyənin ictimai rəyi buna yol verməz, – bunu mən bilirəm. Ancaq təəssüflər olsun ki, son vaxtlar Türkiyədə bəzi adamlar qazanc əldə etmək, yaxud başqa məqsədlər üçün cürbəcür yollarla Ermənistanla əlaqələr yaratmaq istəyirlər. Bir müddət öncə çox təkid etdilər ki, Ermənistanın "H-50" hava yolu var, ona imkan vermək lazımdır. Biz buna etiraz etdik. Amma Türkiyə hökuməti tərəfindən bizə müraciət etdilər ki, bunu aşsaq bəlkə Ermənistan yumşalar, bəlkə belə olar, elə olar. Yaxşı, biz buna razılıq verdik, "H-50" yolu açıldı. Amma Ermənistanın mövqeyində heç bir müsbət dəyişiklik olmadı"¹⁹⁸. "İrəvandan Trabzona təyyarələr uçuur. Deyirlər ki, bunlar özəl təyyarələrdir. İndi elə hər şey özəldir. Demək, adını özəl qoyanda özünü kənara çəkəcəksən ki, mənim bundan xəbərim yoxdur? İndi hər şey özəldir, bundan sonra da özəl olacaqdır. ... Bunlar bir tərəfə, indi sizin iş adamlarının bəziləri məsələ qoyublar ki, biz gərək Ermənistanla ticarət edək. Ermənistanla nə ticarət edə bilərsiniz, orada nə var, nə itirmisiniz orada? Daşları gedib almaq istəyirsiniz? ... Mən sizə bildirmək istəyirəm ki, İranla Ermənistan arasında çox geniş ticarət aparılır. İran özü də çox böyük bazarlar axtarır, onların biri də Ermənistandır. İran Ermənistanla elektrik, təbii qaz xətti çəkir. Ermənistan ilə İran arasında 40 kilometrlik sərhəd var, orada böyük bir körpü tikiblər. O körpüdən gündə 100-150 yük maşını İrandan Ermənistanla keçir. İran öz mallarını Ermənistanda onsuz da satır. İrana nə lazımdır ki, gəlib Türkiyədən mal aparsın, Ermənistanda satın pul qazansın? Bu, yanlış fikirdir. Bunu deyən adamlar gizlin, xəlvət, cürbəcür

¹⁹⁸ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 9-cu kitab, Bakı: Azərneşr, 2000, s.373-375.

yollarla öz mallarını Ermənistanda özləri satırlar və hökumət başçılarına da deyirlər ki, bunu İran bizdən alıb, aparıb satır. Tamamilə yanlış fikirdir. Hətta sizin bəzi iş adamları oraya gedirlər və oradan bəzi iş adamlarını ticarət əlaqələri qurmaq üçün İstanbula, İzmirə gətirirlər. Yaxud da bəzi adamlar Şərq tərəfdə – Qarsda, İqdırda deyirlər ki, gəlin buradan qapı açaq, ticarət edək, bu bizə xeyir verə bilər. Bilmirəm, Ermənistanla həqiqətən ticarət etmək istəyən iş adamları bundan nə qədər para, xeyir, fayda götürəcəklər. Amma nə qədər götürsələr, heç vaxt bizim milli mənafeyimizi, məqsədlərimizi paraya qurban vermək olmaz. İş adamı iş görməlidir, para qazanmalı, öz işini inkişaf etdirməlidir. Amma heç vaxt öz milliliyini, milli mənafeyini qurban verməməli, qoymamalıdır ki, öz milli mənafeyinə zərər gəlsin. Yoxsa elə sən get qurdla, canavarla da, o birisi ilə də, təcavüzkarla da alver et ki, mənə qazanc lazımdır? Ona görə sizə müraciət edirəm, nəinki özümün, bütün Azərbaycan xalqının fikrini deyirəm. Türkiyə-Azərbaycan dostluğu, qardaşlığı əbədidir, bizim qanımız, canımız, dinimiz, dilimiz birdir. Bunların hamısının olduğu yerdə gərək Türkiyədə iş adamları, dövlət adamları, adi bir vətəndaş da bilsin ki, Azərbaycanın mənafeyi Türkiyənin mənafeyidir, Azərbaycanın dərdi Türkiyənin dərvidir”¹⁹⁹. Ümummilli Lider Heydər Əliyev Qazi Mustafa Kamal Atatürkün sözlərini və Azərbaycan və Türkiyənin bir-birlərinə qardaşlıq yardımlarını tez-tez xatırladırdı: “Türkiyə də, biz də böyük öndər Mustafa Kamal Atatürkün sözlərini tez-tez xatırlayırıq. O, vaxtilə demişdir ki, Azərbaycanın dərdi bizim dərdimizdir, Azərbaycanın sevinci bizim sevincimizdir. Biz də deyirik ki, Türkiyənin dərdi bizim dərdimizdir, Türkiyənin sevinci bizim sevincimizdir. Mustafa Kamal Atatürk nə qədər müdrik adamdır! Bu sözləri hələ 30-cu illərdə demişdir. Onda hələ Ermənistanla Azərbaycan arasında belə savaş, münaqişə yox idi, qan tökülürdü. Ancaq o – böyük Mustafa Kamal Atatürk 1918-1920-ci illərdə həmin o erməni millətçilərinin, daşnaklarının azərbaycanlıların başına nə bəlalər gətirdiklərini yaxşı bilirdi. Azərbaycanda nə qırğınlar etmişdilər, yaxşı bilirdi. Məhz Mustafa Kamal Atatürkün və onun kimi insanların iradəsi nəticəsində 1918-1920-ci illərdə Türkiyənin Qafqaz Ordusu Azərbaycana gəldi, Naxçıvanda, Qarabağda, Gəncədə, Bakıda azərbaycanlıları erməni qırğınından xilas etdi. Biz bunları unutmururuq. Osmanlı imperatorluğu dağılmışdı, Türkiyənin özü dağılmış vəziyyətdə idi, Türkiyəyə təcavüz olunmuşdu. Türkiyə özünü xilas etməli, saxlamalı idi, qurtuluş savaşı gədirdi. O vaxt Türkiyənin mütəfəkkir adamları Azərbaycanı öz doğma vətəni hesab edirdilər. Qafqaz Ordusu Azərbaycana göndərildi. Naxçıvana Nuru Paşa, Kazım Qarabəkir və başqaları gəldilər, azərbaycanlıları xilas etdilər. Ona görə bunları heç vaxt unutmamaq olmaz, tarixi də unutmamaq olmaz, keçmiş də unutmamaq lazım deyildir”²⁰⁰. Heydər Əliyev ermənilərin azərbaycanlıları düşmən

¹⁹⁹ Yenə orada, s.411-413.

²⁰⁰ Yenə orada, s.413-414.

bildikləri kimi, türkləri də düşmən bildiklərini vurğulayırdı: "... bütün dünyaya hay salıblar ki, türklər 1915-ci ildə erməniləri qırırlar. Sizi günahlandırırlar, sizin haqqınızda bütün ölkələrdə yanlış məlumatlar yayırlar. Bu, bizə də aiddir. Onlar azərbaycanlıyı, türkü, türkiyəlini bir-birindən ayırmırlar. Bizə də türk deyirlər, sizə necə münasibət bəsləyirlərsə, bizə də elə münasibət bəsləyirlər. İndi siz onlarla bir balaca alver edirsiniz, bir-birinizə "Salaməleyküm, sağ ol, xoş gəldin" deyirsiniz. Bu məsələni mən bir neçə dəfə demişəm, sizə, iş adamlarına da deyirəm ki, bizim problemimizi biləsiniz. Əlbəttə, biz heç kəsə heç nəyi məcbur edə bilmərik. Türkiyənin də heç bir işinə qarışmırıq və qarışa da bilmərik. Ancaq bu sözləri deməyə bizim qardaşlıq haqqımız var. Qardaş-qardaşa hər bir şeyi açıq deməlidir, nə qədər şirin olsa da, acı olsa da açıq deməlidir. Ona görə də siz çalışın ki, bu əməkdaşlığı, alış-verişi – hamısını gəlin Azərbaycanla edin. Azərbaycanda geniş imkanlar var"²⁰¹.

Heydər Əliyev Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin böyük mənəvi köklər, bunları bir-birinə bağlayan milli köklər üzərində qurulmasını arzuladığını bildirdi: "Bu milli, mənəvi mənafeyi ayrı-ayrı şəxslərin qazancına qurban vermək olmaz. Ona görə də mən bu barədə öz fikrimizi və etirazımızı Türkiyənin bütün dövlət və hökumət başçılarına bildirmişəm"²⁰². "Türkiyədən bəzi tacirlər Ermənistanla gediblər, sonra gəlib burada təbliğ ediblər ki, Ermənistanla ticarət aparmaq lazımdır. Biz bu barədə İran hökumətinə öz etirazımızı bildirmişik. Ancaq təəssüflər olsun ki, İran hökuməti bizim bu sözlərimizə diqqət vermir və öz ticarətini, iqtisadi əlaqələrini aparır"²⁰³. Heydər Əliyev Türkiyənin Böyük Millət Məclisinin deputatları Əli Günər, Aslan Haydar və Osman Gəzəgərlə görüşdə bu haqda demişdir: "Mənim xatirimdədir, Ermənistanın keçmiş prezidenti Ter-Petrosyan bir neçə dəfə demişdi ki, əgər İran ilə Ermənistan arasındakı o qapı iki gün bağlansa, Ermənistan boğulacaqdır. İndi görün, bunun nə qədər böyük əhəmiyyəti var"²⁰⁴. Amma Qafqazda sülh və təhlükəsizlik yaratmaq üçün İran bu addımı atmadı.

Heydər Əliyev ayrı-ayrı Türkiyə tacirlərinin Ermənistanla ticarət etməsini İranın dövlət adamlarının da dediyini bildirdi: "Sadəcə olaraq Türkiyənin ayrı-ayrı tacirləri gizli surətdə Ermənistanla ticarət edir və sizin dövlət adamlarına deyirlər ki, guya bu malları iranlılar gəlib buradan alaraq aparırlar. Sizə bir şeyi də demək istəyirəm. Biz İranın dövlət adamları ilə danışırkən onlar deyirdilər ki, niyə bizi qınayırsınız ki, mal aparıb Ermənistanda

²⁰¹ Yenə orada.

²⁰² Yenə orada, s.373-375.

²⁰³ Yenə orada, s.375-376.

²⁰⁴ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 33-cü kitab, Bakı: Azərnaşr, 2010, s.84.

satırıq, gedin Ermənistanın, İrəvanın bazarlarına, görün, nə qədər türk malları var. Bunu bizə iranlılar deyirlər. İndi gəlin araşdırın, türk malları oraya necə gedib çıxır, – iranlılar aparırlar, yoxsa Türkiyə tacirləri özləri gizli olaraq satırlar. Bu fikirlər – guya İran tacirləri aparıb sataraq pul qazanırlar, amma Türkiyə tacirləri qazana bilmirlər, – yanlış, aldadıcı fikirlərdir. Bunları qətiyyənlə qəbul edə bilmərik. Bir də deyirəm ki, Türkiyə-Azərbaycan, Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin mənəvi, milli kökləri var, bunları heç bir paraya, heç bir dollara, heç bir lirəyə dəyişmək olmaz”²⁰⁵. “Bəzən belə danışqlar gedir ki, Ermənistana qapı açaq. Nə üçün qapı açasınız? Qoy, Ermənistan Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarından çıxsın, ondan sonra birlikdə oturub fikirləşək ki, qapını haradan açmaq lazımdır. Yaxud, bu yaxınlarda Gürcüstan tərəfindən bizə belə bir məlumat gəldi ki, Türkiyə ilə Gürcüstan arasında iki qapı var, Türkiyədən Gürcüstana təklif olunub ki, üçüncü qapı da açmaq lazımdır. Bizimlə məsləhət edirlər ki, bu işə siz necə baxırsınız? Biz soruşuruq ki, bu qapı haradadır? Bu qapı Gürcüstanda ermənilərin birgə yaşadığı Cavaxeti deyilən yerdədir, demək, onu – üçüncü qapını ermənilər üçün açırlar. Gürcüstanda Cavaxetdə bir yerdə yaşayan ermənilər üçün idi. Bilirsiniz, mən bunu açıq deyirəm, – bəzən siz jurnalistlər mənə sual verirsiniz ki, burada incimisinizmi, – əlbəttə, belə şeylərdən inciyərəm və dost dostdan, qardaş qardaşdan inciməlidir. Mənə yaxın olmayan başqa bir ölkədən, yaxud xalqdan inciməyə haqqım yoxdur. Çünki onun mənim qarşımda heç bir öhdəliyi yoxdur, mənim də onun qarşısında heç bir öhdəliyim yoxdur. Amma Türkiyədən, türk xalqından, Türkiyə hökumətindən və Türkiyədə bu işlərə gedən bəzi insanlardan inciməyə haqqım var. Bu, mənim inciməyim deyil, Azərbaycan xalqının inciməyidir, Azərbaycan xalqı bundan çox narahatdır. Ona görə də istədim ki, bunlardan nəticə çıxarasınız”²⁰⁶.

Fatih Universitetinin fəxri doktoru adının verilməsi mərasimində çıxış edərkən Ermənistanla Türkiyə arasında sərhəd xətlərini bəzi yerlərdə açmaq, ticarət etmək, iqtisadi əlaqələr qurmaq haqqında Türkiyənin mətbuat orqanlarında bəzi yazıların getməsinə qarşı Heydər Əliyev öz fikrini bildirdi: “Ermənistan Azərbaycan torpaqlarını işğal altında saxlayır, bir milyondan çox azərbaycanlı, türkü öz yerindən-yurdundan çıxarıbdır, bu qaçqınlar ağır vəziyyətdə yaşayırlar. Ermənistan Azərbaycana təcavüz edibdir. Ermənistana heç bir güzəşt ola bilməz, onunla heç bir ticarət aparmaq olmaz, heç bir qapı açıla bilməz. Hesab edirəm ki, əgər Türkiyədə kimsə qazanc, para, iqtisadi əlaqələr naminə belə yolla getsə, türk xalqı, Türkiyənin ictimaiyyəti buna qətiyyənlə yol verməz. Hörmətli professorlar və hörmətli dövlət naziri bu gün burada türk dünyası haqqında çox gözəl sözlər dedilər. Bəli, türk dünyası yeni mərhələ yaşayır. Biz çox məmnunuq ki, bütün cüm-

²⁰⁵ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 9-cu kitab, Bakı: Azərnəşr, 2000, s.375-377.

²⁰⁶ Yenə orada.

huriyyətlər öz müstəqilliyini əldə ediblər. Türkiyə Cümhuriyyətinin keçdiyi yol, yaratdığı hüquqi, dünyəvilikə layiq dövlət yeni müstəqillik əldə etmiş türkdilli, türk köklü dövlətlər üçün nümunədir. Belə olan halda biz həmişə baxmalıyıq – bizim böyük dünyamızda, böyük bədənimizdə hansı nöqtə ağrıyır, yaralıdır, xəstədir, oraya daha da diqqət yetirmək lazımdır. Bax, yaranmış bu böyük dünyanın içində türk dünyasının ən yaralı yeri Azərbaycandır. Çünki Azərbaycanın torpaqları işğal olunubdur. Çünki bizim türk dünyasının bir milyon azərbaycanlısı yerindən-yurdundan didərgin düşübdür, çadırlarda qaçqın vəziyyətində yaşayır. Ona görə də Türkiyədə yaşayan hər bir dostumuz, qardaşımız, bacımız düşünməlidir ki, o çadırda olan adam necə yaşayır, nə cür yaşayır. Mən hesab edirəm ki, bu məsələlərdə Türkiyənin dövlət siyasəti çox ciddi olmalıdır. Türkiyənin bütün ictimai rəyi, fikri də sağlam olmalıdır. Əgər kimsə bu məsələlərdə o tərəfə, bu tərəfə əyirsə, güman edirəm ki, qəhrəman, çox qüdrətli, namuslu, qeyrətli türk xalqı onları öz yerində tutur”²⁰⁷.

Prezident Heydər Əliyev Ermənistanda, Gürcüstanda Rusiya hərbi bazalarının yerləşdirilməsinə qəti etiraz edirdi və bunun Türkiyə üçün də təhlükə olduğunu bildirirdi: “Türkiyənin ictimai rəyi, xalqı düşünməlidir ki, Türkiyənin qulağının dibində, Ermənistanda Rusiyanın böyük hərbi bazası yerləşibdir, hərbi, əsgəri hissələri yerləşibdir. Dövlətlərarası anlaşma əsasında və ilk parlamentin – Rusiya və Ermənistan parlamentlərinin ratifikasiya etdiyi anlaşma əsasında onlara hüquq verilibdir ki, daim orada yerləşsinlər. Bu nə üçündür, nədən ötrüdür? Mən buna etirazımı bildirmişəm. Hətta Rusiyanın prezidentinə – dövlət başçısına da rəsmi olaraq bildirmişəm ki, biz Ermənistanda Rusiyanın hərbi bazasının yerləşməsinə etiraz edirik, Gürcüstanda da yerləşməsinə etiraz edirik. Çünki onlar bizimlə qonşu ölkələrdir. Biz Ermənistanda Rusiyanın hərbi bazasının yerləşməsinin heç bir mənası olmadığını deyirik. Yəni əgər Rusiya burada doğrudan da sülhsevər siyasət aparırsa, Ermənistan işğalçılıq siyasətindən əl çəkirsə, o hərbi bazaları orada yerləşdirmək nəyə lazımdır? Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin aradan götürülməsi, sülhün yaranması – Qafqazda, bu bölgədə, Türkiyənin ətrafında sülhün yaranması – həm Azərbaycan üçün, həm də Türkiyə üçün lazımdır”²⁰⁸.

Heydər Əliyev Türkiyə rəsmilərinə bildirirdi ki, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsi Azərbaycan üçün nə qədər əhəmiyyətlidirsə, Türkiyə üçün də bir o qədər əhəmiyyətli və vacibdir və bu məsələlər həll olunmayana qədər Türkiyə ilə Ermənistan arasında heç bir əlaqəyə yol verilə bilməz²⁰⁹.

²⁰⁷ Yenə orada, s.390-391.

²⁰⁸ Yenə orada, s.410-411.

²⁰⁹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 12-ci kitab, Bakı: Azərnaşr,

Heydər Əliyevin Ermənistanın Azərbaycana, Türkiyəyə kin bəsləməsini, Türkiyə ilə münasibətlərin sıradan deyil, kökü bir olan xalqlar kimi münasibətlərin qurulmasını əsaslandırması nəticəsində Ermənistanla Türkiyə arasında sərhəd qapıları açılmadı və indi də Türkiyə rəsmilərinin sülh olmayınca sərhəd qapılarının açılması barədə söz olmayacağını bildirməsi ilə nəticələndi. Məsələn, 2 may 2009-cu ildə İstanbul Vəkillər Kollegiyasının Xarici Əlaqələr Komissiyasının təşkil etdiyi paneldə “Türkiyə-Ermənistan sərhəd qapısının açılmasının hüquqi nəticələri” müzakirə olundu. Sərhəd qapılarının açılmasının iqtisadi deyil, sırf siyasi xarakter daşdığını bildirən İstanbul Vəkillər Kollegiyasının vəkili Muammer Aydın bildirdi ki, Türkiyə-Ermənistan sərhəd qapılarının açılmasının açarı “Dağlıq Qarabağ” münaqişəsinin həllidir. Muammer Aydın bəzi hadisələrin iqtisadiyyatdan kənar bir mənə daşdığını, məqsədin xarici siyasət qalmaqalı yaratmaq və Türkiyə ilə dost Azərbaycan arasında uçurum yaratmaq olduğunu, lakin buna nail ola bilməyəcəklərini əlavə etdi: “...Əvvəla, Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş torpaqları geri qaytarılmadan, Qarabağ məsələsi həll edilmədən və bir milyondan çox məcburi köçkün öz torpaqlarına qayıtmadan, Ermənistan türklərə məxsus olan tarixi, sosial və mədəni sərvətləri dəyişdirməsinə görə üzr istəmədən bu qapını açmaq mümkün deyil”. “Bir millət, iki dövlət” anlayışını yaşadan ölkələr olaraq, xüsusilə iqtisadi və ya oxşar üstünlüklər qarşısında tarixi bağlarımız olan Azərbaycanı bir kənara qoymağımızın mümkün olmadığını düşünürük”²¹⁰ - dedi.

İstanbul Vəkillər Kollegiyasının sədr müavini Selçuk Demirbulak qeyd etdi ki, “2004-cü il dekabrın 17-də Avropa Birliyinin Türkiyəni namizəd kimi irəli sürməsinin gizli ilkin şərti Əlican Sərhəd Qapısının açılması və “erməni soyqırımı”nın tanınması idi. Sərhədlərin açılmasında məqsəd Ermənistanın iqtisadi və siyasi inkişafını təmin etmək idi. Erməni davasının (Hai Tahd) məqsədi daha böyük Ermənistan (Hayistan) qurmaqdır. Bunun üçün üç mərhələli strategiya müəyyən etdilər. Bu, əvvəlcə qondarma soyqırımın tanınması, sonra kompensasiya, sonra isə torpaq tələbidir. Bu gün Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının (ATƏT) və Avropa Şurasının üzvü olan Ermənistan Azərbaycanın ərazilərini işğal edib, işğal olunmuş “Dağlıq Qarabağ”la Ermənistan arasında bufer zonası yaradılıb və Ermənistanla əlaqə yaradılıb... Bu gün Ermənistan Gürcüstanın Cavaxeti bölgəsində də ikinci Qarabağı yaratmaq üçün irredentist siyasət aparır. 2001-ci il sentyabrın 11-dən sonra Gürcüstanın ərazi bütövlüyü ABŞ üçün vacib olduğundan, ABŞ hələlik bu tələbin həyata keçirilməsinə mane olur. ...Əlican Sərhəd Qapısının açılışının yalnız müəyyən ilkin şərtlərə tabe olacağına inanırıq. Ermənilər ilk növbədə soyqırımı yalanından əl çəkməli, tor-

2004, s.385.

²¹⁰ Türkiyə-Ermənistan Sınır Kapısının Açılmasının Hukuki Sonuçları. 07.05.2009. <https://www.istanbulbarosu.org.tr/HaberDetay.aspx?ID=4125>

paq tələbini konstitusiyalarından çıxarmalı, 1921-ci ildə imzalanmış Qars müqaviləsinin qətiyyətinə hörmətlə yanaşmalıdırlar. Əks halda, XXI əsrin ən təsirli xarici siyasət aləti olan iqtisadi embarqonu davam etdirməyimiz mütləqdir”.

Mərmərə Universiteti Hüquq fakültəsinin professoru Selami Kuran Ermənistanın iddialarının arxasında diaspor dəstəyinin olduğunu, Türkiyənin 1993-cü ildə Ermənistan sərhəd qapılarını bağlaması qərarının səbəblərindən heç birində dəyişiklik olmadığını bildirdi²¹¹.

İstanbul Vəkillər İdarə heyətinin üzvü Hüseyn Özbek bildirdi ki, “Türkiyənin əlində Qars, Gümrü və Lozanna kimi qərarlar var. Bir tərəfdən ABŞ, digər tərəfdən AB, digər tərəfdən isə erməni diasporu Türkiyəni bu qərarları görməməyə məcbur edir. Onlar işin yenidən başlanmasını istəyirlər. Türkiyə üçün problem təkcə Qarabağ problemi deyil, daha da mürəkkəbdir. Qars müqaviləsi ilə müəyyən edilən və Lozanna müqaviləsi ilə yekunlaşan Türkiyə-Ermənistan sərhədi diaspor tərəfdarları tərəfindən tanınmır. Erməni idarəçiləri bu məsələlərdə ısrarlı iddialar irəli sürürlər...Yerli dəstəkçilərin iştirakı ilə Bilgi Universitetində keçirilən simpoziumda türklərin “erməni soyqırımı”nı qəbul etdiyi xarici agentliklər tərəfindən dünyaya elan edilib. Bütün bunlar onu göstərir ki, beynəlxalq oyun keçirilir... Məqsəd Türkiyəni nüfuzdan salmaqdır”²¹².

Manisa millət vəkili hüquqşünas Şahin Mengü Ermənistanın iddialarından əl çəkməmiş sərhədlərin açılmasının gələcəkdə Türkiyə üçün böyük problemlər yarada biləcəyini bildirdi: “Ermənistanla bağlı problemlər üç əsas qrupda toplanır. Birincisi, ermənilərin yaratdığı sərhəd mübahisəsidir... Ermənilər Qars müqaviləsi ilə sərhədi tanıyıblar, indi isə bu sərhədi tanımadıqlarını deyirlər. Ermənistanla ikinci mühüm fikir ayrılığı “soyqırım” iddiasıdır. İngilislər İstanbulu işğal edəndə bütün Osmanlı arxivləri onların əlində idi... Digər problem Qarabağın ermənilər tərəfindən işğalıdır. Bu işğalın ədalətsizliyi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasının qərarları ilə sübuta yetirilir. Bu iddialar həll edilmədən sərhəd qapısının açılması gələcəkdə Türkiyə üçün böyük problemlər yaradacaq. Siyasi hakimiyyət sərhəd qapısı açılanda ticarət həcmnin artacağını deyir. Maksimum artım 500 milyon dollar olacaq. Türkiyənin ticarət həcmi 130 milyard dollardır. Bu qədər az məbləğə Azərbaycanı rusların qucağına sıxmağa dəyərmi? Azərbaycan 10 ildən sonra Qafqazın ulduzudur”²¹³.

Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğan Bakıda olarkən bildirdi ki, Türkiyə, Azərbaycan, İran, Gürcüstan, Rusiya və Ermənistandan ibarət altıtərəfli platformanın yaradılması sülhə doğru böyük addım olacaq: “Üzərində

²¹¹ Yenə orada.

²¹² Yenə orada.

²¹³Yenə orada.

işlədiyimiz 6 tərəfli platformaya qoşulsa və müsbət addımlar atsa, Türkiyə-Ermənistan münasibətlərində yeni səhifə açıla bilər”²¹⁴.

İğdirdən Ermənistana açılan Əlican sərhəd qapısı sonuncu dəfə 1988-ci ildə Ermənistanda baş verən zəlzələdə istifadə edilib və Türkiyə Qırmızı Aypara Cəmiyyətinin topladığı yardımlar buradan keçirilərək fəlakət bölgələrinə göndərilib. 2023-cü ilin fevral ayında Türkiyədə olan zəlzələdən sonra dünya dövlətlərinin humanitar yardım göstərməsi sırasında Ermənistan da Əlican Sərhəd Qapısından 5 TIR humanitar yardım materialı göndərdi²¹⁵. Amma bu, Əlican qapısının Ermənistanın üzünə açılması demək deyildir.

Türkiyənin xarici işlər naziri Mövlud Çavuşoğlu, "Bu gün humanitar sahədə nümayiş etdirdiyimiz əməkdaşlıq anlayışının Cənubi Qafqazın normallaşma prosesini dəstəkləyəcəyinə inanırıq". "İnanırıq ki, humanitar sahədə bu gün nümayiş etdirdiyimiz əməkdaşlıq anlayışı bu prosesi dəstəkləyəcək. Ermənistanın Türkiyə və Azərbaycanla münasibətlərinin normallaşması prosesində irəliləyiş sülhə və bölgəmizin rifahına töhfə verəcək"²¹⁶ - deməsi Ermənistanın sülh sazişi imzalaması üçün Türkiyənin bu humanitar yardımın gətirilməsinə razı olduğunu göstərir.

Beləliklə, Gümrüdən Qarsa qədər uzanan dəmiryolunun üzərindəki Akyaka sərhəd-keçid məntəqəsi və İğdirdən keçən quru yolu üzərindən Əlican sərhəd-keçid məntəqəsi Ermənistanın Türkiyəyə qarşı ərazi iddiaları, "erməni soyqırımı"nı tanıtmaması iddiaları, Azərbaycan ərazilərini işğal etməsi səbəbindən Türkiyə tərəfindən bağlanmışdır. Ermənistana qapının açılmaması Azərbaycan-Türkiyə qardaşlıq münasibətlərini sübut edən amillərdən biridir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin böyük mənəvi köklər, bunları bir-birinə bağlayan milli köklər üzərində qurulmasını arzuladığını, milli, mənəvi mənafeyi ayrı-ayrı şəxslərin qazancına qurban verməməyi bildirirdi. Heydər Əliyevin Ermənistanın Azərbaycana,

²¹⁴ MHP'li Yaşar Karadağ: Ermenistan ile sınır kapılarının açılmasını vatandaş da, Türkiye de, Ermenistan da ister. [14.12.2020.](https://sputniknews.com.tr/20201214/mhp-li-yasar-karadag-ermenistan-ile-sinir-kapilarinin-acilmasini-vatandas-da-turkiye-de-ermenistan-1043399100.html) <https://sputniknews.com.tr/20201214/mhp-li-yasar-karadag-ermenistan-ile-sinir-kapilarinin-acilmasini-vatandas-da-turkiye-de-ermenistan-1043399100.html>

²¹⁵ 35 Yıl sonra bir ilk! Türkiye-Ermenistan sınır kapısı yardım konvoylarının gelmesi için açıldı.11.02.2023. <https://www.sondakika.com/guncel/haber-ermenistan-dan-turkiye-ye-5-tir-insani-yardim-15627331/>

²¹⁶ Bakan Çavuşoğlu: Alican Sınır Kapısı'nın açılması normalleşmeye destek olur. 15.02.2023.

<https://www.trthaber.com/haber/gundem/bakan-cavusoglu-alican-sinir-kapisinin-acilmasi-normallesmeye-destek-olur-746475.html>

Türkiyəyə kin bəsləməsini, Azərbaycan ilə Türkiyə arasındakı münasibətlərin sıradan deyil, kökü bir olan xalqlar kimi münasibətlərin qurulmasının vacibliyini əsaslandırması nəticəsində Türkiyə ilə Ermənistan arasında sərhəd qapıları açılmadı və indi də Türkiyə rəsmilərinin sülh olmayınca sərhəd qapılarının açılması barədə söz olmayacağını bildirmələri ilə nəticələndi.

Fəsil II

TÜRK DÖVLƏTLƏRİ BİRLİYİNƏ APARAN YOL

2.1. Heydər Əliyevin türk dövlətləri arasında dostluq və qardaşlıq münasibətlərinin yaradılmasında rolu

Türkdilli dövlətlər istiqlal əldə etdikdən bir neçə ay sonra 1992-ci ildə Ankarada Türkiyənin Prezidenti Turqut Özalın və Baş naziri Süleyman Dəmirəlin təşəbbüsü ilə türkdilli dövlətlərin birliyinin əsası qoyuldu. Birliyin əsas məqsədi iqtisadi, mənəvi, elmi, mədəni sahələrdə tarixi kökləri, dini, dili bir olan xalqların daha da yaxınlaşdırılmasıdır. Türkdilli dövlət başçılarından zirvə görüşləri Türkiyə Respublikasının himayəsi ilə 1993-cü ildən etibarən hər il keçirilirdi. Bu toplantıların eyni soykökə, müştərək tarixə, dil və mədəniyyətə malik türk xalqlarının daha da bir-birinə yaxınlaşmasında, hərtərəfli əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsində və türk dünyasının milli-mənəvi bütövlüyünün yaranmasında böyük rolu vardır. Ümummilli Lider Heydər Əliyev türkdilli, türk mənşəli respublikaların ümumi toplantısı olan Türk Dövlətləri Başçılarından zirvə toplantılarına önəm verirdi. 1994-cü il oktyabrın 18-də II zirvə toplantısında iştirak etmək üçün İstanbula yola düşərkən Binə hava limanında jurnalistlərə müsahibəsində Ümummilli Lider belə toplantıların əhəmiyyətini dəyərləndirdi: "... Şübhəsiz ki, zirvə toplantısı bizim xalqlarımızın, müstəqil ölkələrimizin bu günü və gələcəyi üçün əhəmiyyətli yoldur. Yəni bizim türk mənşəli, türkdilli xalqlarımızın, tarixi, milli, mənəvi ənənələri eyni və yaxud bənzər olan xalqlarımızın hər birinin müstəqil dövlət kimi mövcud olması, onların həm dövlətlərarası əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi, möhkəmləndirilməsi, həm də bu əlaqələrdən istifadə edərək tarixi irsimizi, keçmişimizi canlandırmaq və onun əsasında xalqlarımızı daha da yaxınlaşdırmaq dünyanın indi mürəkkəb proseslər gedən bir dövründə çox mühümdür. Ona görə də mən bu görüşə böyük əhəmiyyət verirəm. Orada hansı sənədin imzalanıb imzalanmamasından asılı olmayaaraq, elə bu görüşlərin özü, fikir mübadiləsi, həmin ölkələrin prezidentlərinin ünsiyyəti – bunlar hamısı respublikalarımızın həm iqtisadi, həm mədəni, elmi, həm də bütün başqa sahələrdə bundan sonra da bir-biri ilə sıx əlaqələr yaratması üçün imkanlar açacaqdır"²¹⁷.

Zirvə toplantısında Qafqazdakı münaqişələrin nizamlanması, bölgədə təhlükəsizlik məsələlərinə də toxunulurdu. Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan Türkmənistan prezidentlərinin zirvə toplantısının böyük iqtisadi və siyasi əhəmiyyətini qeyd edən Süleyman Dəmirəl bildirdi ki, "Qafqazdakı vəziyyət Türkiyə ilə Orta Asiya arasında Orta Asiya ilə Avropa

²¹⁷ Əliyev H.Ə.Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 2-ci kitab, Bakı: Azərneşr, 1997, s. 399-400.

arasında münasibətlərə də əngəl törədir.”²¹⁸

Türk Dövlət və Topluluqlarının VIII dostluq, qardaşlıq və işbirliyi qurultayında Heydər Əliyev başər tarixinə silinməz səhifələr yazmış, dünya sivilizasiyasının təşəkkülündə və inkişafında misilsiz rol oynamış türk xalqlarının zaman-zaman qlobal antitürk siyasəti ilə üzləşdiklərini, türk xalqlarını bir-birindən ayrı salmağa, möhtəşəm tarixi keçmişimizdən təcrid etməyə çalışdıqlarını, lakin türk əzminin buna imkan vermədiyini bildirdi: “Bu gün öz taleyinin sahibi olan azad xalqlarımız və müstəqil cümhuriyyətlərimiz beynəlxalq aləmdə layiqli yerini tutur, başımız üstündə dalğalanan ay-ulduzlu mübarək bayraqlarımız basılmaz türk ruhunun təntənəsini dünyaya nümayiş etdirir”²¹⁹.

2000-ci il aprelin 8-də Bakıda keçirilən Türkdilli dövlətlərin başçılarının VI Zirvə toplantısında Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkiyə prezidentləri, Türkmənistan Məclisinin sədri S.Muradov və Özbəkistan Respublikası Ali Məclisinin sədri E.Xəlilov iştirak etdilər. Dövlət başçıları müxtəlif sahələrdə çoxtərəfli və ikitərəfli əməkdaşlığın, habelə beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində sıx qarşılıqlı fəaliyyətin daha da inkişaf etdirilməsi və dərinləşdirilməsinin zəruriliyini vurğuladı. VI zirvə görüşünün yekunlarına əsasən Bakı bəyannaməsi qəbul olundu. Zirvə görüşündə Prezident Heydər Əliyev bildirdi ki, türk mütəfəkkirlərinin, türk dünyasına aid olanların yubiley tədbirlərinin birlikdə keçirilməsində əsas məqsəd xalqlarımızın əsrlər boyu yaratdığı zəngin mənəvi irsi indiki nəsillərə qaytarmaq, eyni kökə, eyni tarixə malik olduğumuzu bir daha dərk etməkdir. Digər tərəfdən, belə yubiley tədbirlərini keçirməklə biz nümayiş etdiririk ki, İbn-Sinanın, Nizaminin, Nəvainin, Yunis İmrənin, Füzulinin, Məhdimqulunun, Mahmud Kaşqarının, Abayın, bir çox başqa dahilərimizin yaradıcılığı, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Manas”, “Alpamış” kimi ölməz dastanlar təkcə bizim xalqlarımıza məxsus deyil. Onlar həm də bütün bəşəriyyətin mədəni sərvətidir²²⁰. Türk dünyasının ortağ dəyərlərinə xüsusi ehtiram bəsləmiş dahi şəxsiyyətin “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Manas”, “Koroğlu” kimi folklor abidələrinə böyük ehtiramla yanaşması nəticə etibarilə onun ortağ türk köklərinə inamının və etibarının ifadəsi idi²²¹.

²¹⁸ Türk Dövlətləri Başçılarının II zirvə toplantısı. 20.10.1994. https://azertag.az/xeber/turk_dovletleri_baschilarinin_ii_zirve_toplantisi-797512

²¹⁹ Əliyev H.Ə.Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 25-ci kitab, Bakı: Azərənəşr, 2008, s.186.

²²⁰ Əliyev H.Ə.Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 26-cı kitab, Bakı: Azərənəşr, 2009, s.69.

²²¹ Həbibbəyli İsa. Heydər Əliyev və türk dünyası. “Respublika” qəzeti. 2023, 10 may, № 96, s. 13.

Heydər Əliyev həmişə qeyd edirdi ki, Türkdillli Dövlətlər Birliyinin yaranmasında, inkişaf etdirilməsində Türkiyənin böyük xidmətləri vardır. Türkiyənin bu barədə təşəbbüsü, güclü fəaliyyəti olmasa, bu birlik zəifləyə bilər. Çünki türkdillli dövlətlərin bir yerə yığılmasının, birləşməsinin əleyhinə olan qüvvələr çoxdur²²². Görüşdə ilk dəfə olaraq Heydər Əliyev “Türkdillli Dövlətlər Birliyi” ifadəsini işlətməmişdir. Bu haqda Bilkənd Universitetində alimlərlə görüş zamanı alim Rəşad Gənc belə demişdir: “...indiyə qədər bunun rəsmən adı “Türkdillli Dövlətlər Birliyi” kimi ifadə olunmamışdı. İlk dəfə Siz səsləndirdiniz. Yəni bunun isim babası, fikir babası Siz oldunuz. Mən inanıram ki, inşallah, bunun memarı da Siz olacaqsınız. Mən zati-alinizə Ankarada da demişdim, - Sizin gözəl sözünüzlə biz bir millət, iki dövlətik. O halda bizim iki cümhur başkanıımız vardı. 35-40 gündən sonra cümhur başkanı kimi təkə Siz qalacaqsınız və bu bayrağı VI zirvədən Türkdillli Dövlətlər Birliyinə Siz aparacaqsınız”²²³.

Zirvə görüşündə qəbul edilən Bakı bəyannaməsində 1992-ci il 31 oktyabr tarixli Ankara bəyanatının, 1994-cü il oktyabrın 19-da İstanbulda, 1995-ci il avqustun 28-də Bışekdə, 1996-cı il oktyabrın 21-də Daşkənddə və 1998-ci il iyunun 9-da Astanada qəbul olunmuş bəyannamələrin varisliyi təsdiq edildi. Dövlət başçıları türkdillli dövlətlərin xalqlarının ümumi tarixinə, mədəniyyətinə aid olan və dünya əhəmiyyətinə malik əlamətdar tarixlərin bayram edilməsinə dair birgə proqramların işlənilib hazırlanmasında və həyata keçirilməsində TÜRKSÖY təşkilatının fəallığını yüksəltməyin zəruriliyini qeyd etdilər. Dövlət başçıları təsdiq etdilər ki, tarixi Böyük İpək Yolunun bərpası iqtisadi potensialın inkişafında mühüm rol oynayacaq və region dövlətlərinin qarşılıqlı surətdə faydalı iqtisadi əməkdaşlığını möhkəmləndirəcəkdir. Dövlət başçıları tarixi Böyük İpək Yolunun bərpasına dair 1998-ci ilin sentyabrında Bakı şəhərində beynəlxalq konfransın keçirilməsində, Avropa-Qafqaz-Asiya dəhlizinin inkişafına dair beynəlxalq nəqliyyat haqqında əsas çoxtərəfli sazişin imzalanmasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rolunu yüksək qiymətləndirmiş və konfransda qəbul olunmuş sənədləri, habelə bundan əvvəl əldə edilmiş və ixrac-idxal yüklərinin maneəsiz keçməsinə təmin etmək üçün əlverişli şərait yaradılmasına yönəldilmiş razılaşmaları yerinə yetirmək əzmində olduqlarını bildirmişlər. Dövlət başçıları türkdillli dövlətlərin rəhbərləri tərəfindən irəli sürülmüş və tarixi Böyük İpək Yolunun bərpası sahəsində əməkdaşlığın daha da möhkəmləndirilməsinə və inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş digər təşəbbüsləri də alqışladılar. Dövlət başçıları Xəzər regionu ölkələrinin karbohidrogen ehtiyatlarının dünya bazarına çıxarılmasına dair 1998-ci il oktyabrın 29-da imzalan-

²²² Əliyev H.Ə.Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 26-cı kitab, Bakı: Azərnaşr, 2009, s.150.

²²³ Yənə orada, s.95.

miş Ankara bəyannaməsinin²²⁴ mühümlüyünü təsdiq etmiş, habelə bu istiqamətdə öz fəaliyyətlərini gücləndirməyin zəruriliyini bildirmişlər. Dövlət başçıları neftin Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri ilə nəql edilməsinə dair 1999-cu il noyabrın 18-də İstanbul bəyannaməsinin və sazişinin, habelə Türkmənistan-Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə-Avropa Transxəzər qaz kəmərinin reallaşdırılmasının prinsipləri haqqında hökumətlərarası bəyannamənin imzalanmasını yüksək qiymətləndirmiş və onların tezliklə həyata keçirilməsinin vacibliyini qeyd etmişlər. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində əməkdaşlığı inkişaf etdirməyin aktuallığını vurğulamış və iştirakçı ölkələrin regionunda ekoloji şəraitin sabitləşdirilməsi sahəsində beynəlxalq miqyasda təxirəsalınmaz tədbirlər görülməsinə çağırmışlar. Mədəniyyət, in-cəsənət, ədəbiyyat, təhsil, səhiyyə, mətbuat, radio, kino və televiziya, turizm, idman sahəsində və digər sahələrdə əlaqələri dərinləşdirməyin, mübadilələri genişləndirməyin vacibliyini də təsdiq etmişlər. Dövlət başçıları Türkiyə Respublikasının Prezidenti Süleyman Dəmirələ minnətdarlıqlarını bildirmiş və onun türkdilli dövlətlərin başçıları arasında qarşılıqlı anlaşmanın və etimadın yaranmasında və möhkəmlənməsində, onların dövlətləri arasında dostluq və qardaşlıq münasibətlərinin inkişafında, habelə türk xalqlarının yaxınlaşmasında və həmrəyliyində mühüm rolunu qeyd etmişlər²²⁵. Heydər Əliyev türk dünyasında Süleyman Dəmirəlin böyük xidmətləri olduğunu vurğulayırdı: "...hörmətli Süleyman Dəmirəl burada həqiqətən çox xidmətlər göstəribdir. O, dəfələrlə bütün bizim ölkələrdə olubdur: bir dəfə yox, iki dəfə yox, bəlkə on dəfə Azərbaycanda da, Türkmənistanda da, Qazaxıstanda da, Qırğızıstanda da, Özbəkistanda da. Təkcə rəsmi ziyarətlər deyil, müəyyən hadisələr münasibətilə olubdur. Yaxud da, elə bir müddət bundan öncə dedi ki, mən Türkmənistanı gedirəm. Yəni orada nə bir bayram var idi, nə bir rəsmi tədbir var idi. Amma getdi, bir də görüşdü – bir neçə məsələni müzakirə etmək lazım idi. Yəni onun bu dinamik xarakteri ilə və çox dinamik fəaliyyəti ilə Türkiyədə gördüyü işlərlə bərabər, təbiidir ki, bizim ölkələrimizdə xalqlarımızın özünü dərk etməsində və xüsusən də Türkdilli Dövlətlər Birliyinin həqiqətən birliyə çevrilməsində çox böyük xidmətləri olmuşdur. Ona görə də biz qəbul etdiyimiz bəyannamədə bunu əks etdirdik"²²⁶.

Heydər Əliyev türkdilli dövlətlərin görüşlərini dəyərləndirirdi: "Dərin razılıq hissi ilə qeyd etmək istəyirəm ki, Ankarada keçirilmiş birinci görüşümüzdən sonrakı dövr ərzində türkdilli dövlətlərin ikitərəfli münasi-

²²⁴ Əliyev H.Ə.Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 18-cı kitab, Bakı: Azərənəşr, 2006, s.125-127.

²²⁵ Əliyev H.Ə.Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 26-cı kitab, Bakı: Azərənəşr, 2009, s.75.

²²⁶ Yenə orada, s.95.

bətləri daha da inkişaf etmiş, aramızda yüksək səviyyəli çoxdu səfərlər, beynəlxalq mədislərdə görüşlər və danışıqlar olmuşdur. Bu görüşlər və danışıqlar zamanı elə mühüm dövlətlərarası sazişlər imzalanmışdır ki, onların həyata keçirilməsi dövlətlərimizin müstəqilliyinin möhkəmlənməsinə, xalqlarımızın rifahının yüksəlməsinə kömək edəcəkdir. Türkdilli dövlətlərin başçıları arasında sıx şəxsi ünsiyyət, mehriban dostluq və qardaşlıq münasibətləri yaranmışdır. Bu isə ən çətin məsələlərin əlbir səylərlə həll olunmasına kömək edir. Bunun nəticəsidir ki, ölkələrimiz bir sıra iri beynəlxalq layihələr çərçivəsində müvəffəqiyyətlə əməkdaşlıq edirlər.”²²⁷

İstanbulda türk dövlətləri başçılarının 2-ci zirvə toplantısının işi başa çatdıqdan sonra mətbuat konfransında Türkiyə Respublikasının Prezidenti toplantının əhəmiyyətini dəyərləndirdi: “...Bizim üçün – Türkiyə üçün və şəxsən mənim üçün son dərəcə sevindirici haldır ki, vaxtilə dünya dövlətləri içərisində tək bir bayraqla təmsil olunmuş böyük türk xalqları indi altı bayraqla təmsil edilir...”²²⁸. Zirvə toplantısının keçirilməsinə Rusiyanın narazılığını ifadə etməsinə Süleyman Dəmirəl belə cavab verdi: “...Türkiyə müstəqil ölkədir və Orta Asiya dövlətlərinin, Azərbaycanın buraya gəlmiş hörmətli prezidentləri də müstəqil dövlətləri təmsil edirlər. Əgər Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi İstanbulda keçirilən və birlik, bərabərlik, sülh, istiqlal və ölkələrimizin xalqlarının, bölgə xalqlarının birliyinə yardımçı olmaq məqsədi daşıyan bir toplantının özlərinə qarşı düşmənçilik kimi başa düşürsə, bu səhvdir. Bu toplantı hamının gözü qarşısında keçir. Burada 24 maddədən ibarət bəyannamə qəbul edilmişdir. Müstəqil dövlətlərin sülh, istiqlal, ölkələrinin tərəqqisi üçün keçirdikləri tədbiri başqa bir ölkənin ona qarşı təzyiq kimi başa düşməsinə heç cür anlamaq mümkün deyildir, Toplantının qəbul etdiyi bəyannamə çox diqqətlə işlənib hazırlanmışdır. Orada pantürkizmdən əsər-əlamət yoxdur. Burada əyləşən hörmətli dövlət başçılarının hamısı bir daha söylədilər ki, biz müştərək mədəniyyətə, müştərək taleyə, keçmişə, müştərək dinə malik olan xalqlarıq. Müştərək dildən, dindən, mədəniyyətdən vazmı keçək? Bunu tarix belə yetirmişdir. Ona görə də lüzumsuz işlərə yer yoxdur. Biz ayrı-ayrılıqda, yaxud birlikdə kimisə təklmək fikrində deyilik”²²⁹.

Heydər Əliyev bildirirdi ki, “Xəzər dənizi hövzəsində də əməkdaşlığı təşkil etmək mümkündür. Sovetlər İttifaqının tərkibində olduğu illərdə Azərbaycan Qazaxıstan, Türkmənistan, Özbəkistan, Qırğızıstanla əlaqələr saxlasa da, Türkiyə Cümhuriyyəti ilə əlaqələr saxlaya bilməmişdir. Ankara-da bizim ölkələrimizin rəhbərləri toplaşib, görüşüb birgə bəyanat qəbul

²²⁷ Yenə orada, s.69.

²²⁸ Əliyev H.Ə.Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 2-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 1997, s.415-416.

²²⁹ Yenə orada.

edəndən sonra ola bilər ki, Azərbaycan tərəfinin buraxdığı səhvlər nəticəsində Azərbaycan Respublikasının Qazaxıstanla, Özbəkistanla, Türkmənistanla, Qırğızıstanla əlaqələri çox zəif olub. 1992-ci ildə Ankara bəyannaməsindən sonra Azərbaycan tərəfindən bu dövlətlərlə əlaqələri inkişaf etdirmək üçün təşəbbüs göstərilməmişdir²³⁰. 1994-cü il oktyabrın 14-də türk mənşəli, türkdilli altı cümhuriyyətin başçıları və təmsil olunan heyətlərin üzvlərinin hamısı eyni fikrə gəldilər və İstanbul bəyannaməsini imzaladılar²³¹. Transxəzər qaz kəməri haqqında Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan və Türkmənistan arasında Hökumətlərarası bəyannamə, Türkmənistanla Türkiyə arasında 30 milyard kubmetrlik qaz boru kəmərinin çəkilməsi haqqında anlaşma imzalandı. Boru xətti ilə 5 milyard kubmetr Azərbaycan qazı, 25 milyard kubmetr Türkmənistan qazının ixrac olunması haqqında Azərbaycanla Türkmənistan danışdılar. Türkiyə 30 milyard kubmetr qazın 16 milyardını özü istifadə edəcək, 14 milyardını satacaq. Azərbaycan qazının Türkiyəyə və digər bazarlara satışını dəstəkləyən qarşılıqlı anlaşma memorandumu imzalandı.²³² Türkiyə Rusiyadan 6, Əlcəzairdən və Misirdən 4 milyard qaz alsa da, qaza ehtiyacları çox idi. Türkmənistan Prezidenti ilə Türkiyə Prezidenti qaz borusunun Xəzərdən, Azərbaycandan, Gürcüstandan keçib Türkiyəyə gəlməsi haqqında saziş imzalasalar da, Türkmənistan Rusiyanın təsiri ilə bunu etmədi.

Beləliklə, Heydər Əliyev türkdilli, türk mənşəli respublikaların ümumi toplantısı olan Türk Dövlətləri Başçıların zirvə toplantılarına üzv dövlətlərin hər birinin müstəqil dövlət kimi mövcud olması, dövlətlərarası əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi, möhkəmləndirilməsi, ortaq dəyərlərin qiymətləndirilməsi, tarixi irsi canlandırmaq baxımından önəm verirdi. Belə toplantılarda həmçinin Qafqazdakı münaqişələrin nizamlanması, bölgədə təhlükəsizlik, iqtisadi, mədəni, elmi və s. məsələlər də müzakirə edilirdi.

²³⁰ Yenə orada, s.401-402.

²³¹ Yenə orada, s.409-410.

²³² Əliyev H.Ə.Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 22-ci kitab, Bakı: Azər nəşr, 2008, s.148-149; Əliyev H.Ə.Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 26-cı kitab, Bakı: Azər nəşr, 2009, s.75.

2.2. Heydər Əliyev: TÜRKSÖY-un Türk xalqlarının birləşdirilməsi baxımından əhəmiyyəti haqqında

Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı - TÜRKSÖY türk xalqları arasındakı bir mədəniyyət və sənət körpüsü olaraq özünü təsdiq edən beynəlxalq təşkilatdır. 1993-cü ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsilə Azərbaycan dövləti tərəfindən TÜRKSÖY-un fəaliyyətinə diqqət artdı. Bu təşkilatın yaradılmasında və fəaliyyətində Heydər Əliyevin və Süleyman Dəmirəlin xidmətləri çoxdur. TÜRKSÖY bəşər sivilizasiyası xəzinəsinə Dədə Qorqud, Manas, Nizami, Füzuli, Yəsəvi, Mahmud Kaşgari, Yusif Balasagunlu, Uluqbəy, Yunis İmrə, Nəvai, Məhtumqulu, Abay irsi kimi nadir incilər vermiş türkdilli xalqların mədəni integrasiyası, bu qədim zəngin irsin araşdırılıb üzə çıxarılması, dünyada geniş təbliğ olunması, müxtəlif mədəni layihələrin gerçəkləşdirilməsində faydalı işlər aparmışdır. TÜRKSÖY-un mədəni yönümlü digər beynəlxalq təşkilatlarla, xüsusilə YUNESKO ilə qurduğu əməkdaşlıq əlaqələri təqdirəlayiqdir.

TÜRKSÖY-un ən yüksək orqanı üzv ölkələrin Mədəniyyət Nazirləri Daimi Şurasıdır. TÜRKSÖY təşkilatının üzvü olan ölkələrin mədəniyyət nazirləri daimi şurasının XIX toplantısı 2003-cü ilin fevral ayında Bakıda keçirilərkən qurumun üzvlərinin sayı artaraq 14 olmuşdu. Bakıda keçirilən XIX toplantıda Altay və Saxa (Yakutiya) respublikaları da TÜRKSÖY-a üzv qəbul edildilər. Heydər Əliyev TÜRKSÖY təşkilatının üzvü olan 12 ölkənin mədəniyyət nazirləri və Qırğızıstandan nazir müavini ilə görüşdü. Görüşdə yalnız Özbəkistan nümayəndəsi yox idi. Heydər Əliyev vurğuladı ki, Türkdilli Dövlətlər Birliyi yaradılandan sonra təşkilatlar içərisində ən irəli getmiş qurumlardan biri TÜRKSÖY-dur: "...TÜRKSÖY hamını birləşdirir. Amma hansısa başqa bir təşkilatda hərə bir tərəfə çəkir. Ona görə biz sizin təşkilata çox diqqət yetirir, əhəmiyyət veririk. Biz dövlət başçıları olaraq, türkdilli dövlət başçılarının toplantılarında birinci növbədə mədəni əlaqələri inkişaf etdirmək məsələsini qoyuruq. ...Bizi bir-birimizə bağlayan nədir? Dilimizin kökü. Düzdür, bəziləri bir-birini başa düşmür. Amma biz dilimizə görə eyni kökdən gəlmiş xalqlarıq. İkincisi, bizim müştərək mədəniyyətimiz, ənənələrimiz, müştərək mənəvi dəyərlərimizdir. Bunlar əsrlər boyu türkdilli xalqları bir-biri ilə bağlayıb, birləşdirib, yaxınlaşdırıbdir. Sonra rus imperatorluğu, ondan sonra isə sovet imperatorluğu dövründə biz bunları itirmədik, ancaq bir-birimizdən bir qədər aralandıq. Doğrudur, tamam aralanmadıq, biz Türkmənistan nümayəndələri ilə hər il burada görüşürdük, yarış keçirirdik. Türkmənistan pambıqçıları Azərbaycana gəlirdilər, bizim pambıqçılar isə Türkmənistana gedirdilər. Yəni bunlar var idi. Amma oturub danışmırdıq ki, axı bizim dilimizin bir kökü vardır. Bizim yaxın adət-ənənələrimiz vardır. Bu barədə danışmırdıq, çünki onda sovet ideologiyası, bir də ümumi sovet xalqı vardı. Get-gedə millətlər əriyib gedirdi, olacaqdı ümumi sovet xalqı... Amma imperatorluq dağıldı, biz müstəqil olduq. Onda anladıq ki, bizim hə-

lə ulu babalarımız vaxtilə həmişə bir yerdə olublar, bir kökdən gəlirlər, bir yerdə vuruşublar. Bunların eyni adət-ənənələri, mahnıları, rəqsləri var”²³³.

Prezident Heydər Əliyev belə bir görüşdə türk dövlətlərinin, xalqlarının, Türkiyə, Qazaxıstan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Qaqauziya, Tatarıstan, Başqırdıstan nümayəndələrinin bir yerdə olması, kökləri haqqında müzakirələr edilməsinin türk xalqlarının birləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətini bildirirdi: “...Mən çox maraqlanırdım ki, bu toplantıya Başqırdıstanın, Tatarıstanın nümayəndələri gələcək, ya yox. Çünki bunlar böyük respublikalardır. İndi günah onlarda deyilki, bu respublikalar müstəqil ola bilməyiblər. Onların günahı yoxdur. Öz əhalisinin sayına görə – məsələn, Tatarıstanda deyəsən 4 milyon əhali var – böyük respublikalardır. Özü də güclü iqtisadiyyatı, hər şeyi var. Bu respublika müstəqil ola bilər. Eləcə də Başqırdıstan, elədimi? Amma, o ki, qaldı Tıva, Xakasiya, Saxa (Yakutiya), Altay... Gəlin açıq danışaq. Hec kim – o cümlədən bəlkə mən də – bilmirdi ki, tıvalar türk kökündən gələn bir xalqdır... Mən Moskvada Siyasi Bürodə çalışanda, – SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini idim – tıvalar mənim yanıma çox gələrdilər. Bir-iki dəfə söhbət etdik, dedik, axı bizim kökümüz birdir. Ona görə də bunlar daha çox mənim yanıma gəlirdilər. Bunlara Krasnoyarskdan dəmir yolu çəkmək lazım idi. O vaxt Tıvanın rəhbərləri mənim yanımda tez-tez olurdular. Orada avtomobil yolları çəkmək çətin idi. Dəmir yolu istəyirdilər. Mən onlara kömək edir və qərarlar qəbul edirdim... Altay bizim babalarımızın qədim məskənidir. Mən ora getdim. O vaxt Dağlıq Altay adı altında tanınan ərazi indi Altay Respublikası adlanır. Mən o vaxt orada olarkən onlara deyirdim ki, siz türksünüz, onlar deyirdilər ki, biz dağlıq altaylılarıq. Amma onların mənə olan münasibətini görürdüm. Onlar isə mənimlə “qohum” olduqlarını boyunlarına almırdılar. Amma indi qohum olmuşuq. Mən istədim ki, sizin bu görüşünüz bir qədər çox keçsin. İndi görün nə qədər türkdilli diyar var. Xakasiya, Tıva, Altay, Saxa... Saxadan da tez-tez mənim yanıma gələnlər olurdu... Mən hələ 1948–1950-ci illərdə Leningradda oxumuşam. Xakasiyadan bir nəfər mənimlə oxuyurdu. Mən o vaxt Xakasiyanı tanımırdım. Ondən soruşdum ki, Xakasiyada yaşayanlar kimlərdir, hansı millətdəndir, müsəlmandırlarmı? Türkdürlərimi? O özü bunu izah edə bilmirdi”²³⁴. 1986-cı ildə ilk dəfə Qorbaçov Sovetlər Birliyinin tərkibindəki türkdilli respublikaların rəhbərlərini çıxarıb, onların yerinə rusları və başqa millətdən olan adamları təyin etməyə başladığında Heydər Əliyev öz etirazını bildirdi. Ümummilli Lider 1986-cı ilin dekabrında Qazaxıstanın rəhbəri 22 il vəzifədə çalışan Kunayevin vəzifədən çıxarılaraq yerinə Moskvadan Qorbaçova yaxın, rus millətindən olan M.Kolbini təyin etməsi-

²³³ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 43-cü kitab, Bakı: Azərənəşr, 2013, s.368-369.

²³⁴ Yenə orada, s.370-371.

nə, Şimali Qafqazda olan Kabardin-Balkar Muxtar Respublikasının rəhbəri Malbaxovun vəzifədən çıxarılaraq yerinə Sibirdən rus əsilli birini gətirib qoymaq istəyinə qarşı da etiraz etdi. Heydər Əliyev Türkiyənin TQRT telekanalının "Üz-üzə" proqramına müsahibəsində bu haqda deyirdi: "... Siyasi Büroda mənim – bir türkün, müsəlmanın olması onlar üçün əlverişli deyildi"²³⁵.

Beləliklə, Siyasi Büroda çalışarkən Heydər Əliyev nəinki azərbaycanlıları, bütün türk dünyasına aid olan xalqları dəstəkləmiş, imkan daxilində onlara kömək etmişdir. Akademik İsa Həbibbəyli yazır ki, Heydər Əliyevin hələ sovet hakimiyyəti illərində Qazaxıstanda və Özbəkistanda baş verən gərgin hərbi-siyasi hadisələr zamanı Siyasi Büro səviyyəsində qazax və özbək xalqlarının mənafeələrini müdafiə etməsi bütün tərəfləri ilə bir sırada həm də onun ortaqların köklərinə bəslədiyi yüksək münasibətin ifadəsidir²³⁶.

Heydər Əliyev hər bir türk xalqının dilinin inkişaf etdirilməsini, eyni zamanda türk xalqları arasında sıx ünsiyyət yaradılması ilə türkdilli xalqların bir-birinin daha yaxşı anlamasının vacibliyini, zəruriliyini bildirirdi: "...Ancaq mən bu fürsətdən istifadə edərək bir də demək istəyirəm ki, milləti yaşatmaq və millətin indiyə qədər olduğu kimi əzilməsi imkanlarının qarşısını gələcəkdə almaq üçün dilimizi qorumalıyıq. İndi türkdilli millətlərin dillərində bir qədər fərq var. Amma bu dillərin kökü birdir. Mən belə düşünürəm ki, biz gərək dilimizi tatar dilinə oxşadaq. Yaxud da ki, qırğızlar dillərini bizim dilə oxşatsınlar. Yox. Əsrlər boyu dillərimiz belə yaranıb. Amma eyni zamanda dilin işlənməsi mümkün olmadığına görə, bizim dillərimiz lazımı qədər inkişaf edə bilməyibdir. Ona görə də mən Azərbaycan dili haqqında Fərman verdim. Azərbaycanda latın əlifbasına keçmək barədə Fərman verdim və onun yerinə yetirilməsini təmin etdim. Azərbaycan dilinin bundan sonra da inkişaf etməsi mənim həyatımın ən birinci vəzifəsidir. Çünki millətin dilini əlindən alsan, onu öz dilindən məhrum etsən, o millət çox şey itirər. Amma millətin öz doğma dili, ana dili olanda, onu heç nə dəyişdirə bilməz. Allaha şükürlər olsun, bizim Azərbaycan dili çox mükəmməlləşib, çox genişləndirib. Dilimizin çox böyük lüğət ehtiyatı var. Bizim Azərbaycan dili şeir dilidir. Yadımdadır, mən bir-iki dəfə ya burada, ya da Türkiyədə toplantılarda nitq söyləyəndən sonra dostum Süleyman Dəmirəl mənə deyirdi ki, sən şeir oxudun. Deyirdim ki, yox, mən nitq söylədim. O deyirdi ki, bilirəm, amma Azərbaycan dili o qədər şeir dilidir ki, bəzən fərqi varmaq olmur ki, nitq söyləyirsən, yaxud şeir deyirsən. Eləcə də Anadolu türk dili. Anadolu türk dili də vaxtilə çox əzablar çəkibdir. Osmanlı

²³⁵ Yenə orada, s.46-48.

²³⁶ Həbibbəyli İsa. Heydər Əliyev və türk dünyası. "Respublika" qəzeti. 2023, 10 may, № 96, s.13.

imperatorluğunda, sarayda fars dili, ərəb dili işlənirdi. Türkiyədə türk dilinin inkişaf etdirilməsi böyük Atatürkün adı ilə bağlıdır. Bugünkü türk dilinin yaranması böyük Atatürkün xidmətləridir. Bilmirəm siz bunu demisiniz, yoxsa yox, mən Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi yaratmışam. Çünki Atatürk təkəcə Anadolu türklərinin deyil, o bizim hamımızdır. Mən Anadolu türk dilinin nə qədər ağır vəziyyətdə olduğunu bilirdim. Əgər Atatürk dil haqqında qərarlar qəbul etməsəydi, bu gün belə gözəl Anadolu türkcəsi olmazdı. Ona görə də dil, dil, bir də dil... Dili inkişaf etdirməliyik. Mən demişəm və bu gün də deyirəm. Bizim gənclərə deyirəm ki, rus dilini yaxşı bilin, ingilis, fars, ərəb, fransız dillərini də yaxşı bilin. Amma bunların hamısından yaxşı öz Azərbaycan dilimizi öyrənin. Əgər bunu bilməsən, sən tam azərbaycanlı olmursan²³⁷. TÜRKSÖY-un əsas vəzifələrindən biri türk xalqlarının dillərini inkişaf etdirməkdir. Heydər Əliyev hər bir türk dilinin ayrı-ayrılıqda inkişaf etməsi, türk xalqları arasında sıx ünsiyyət yaratmaq və türk xalqlarının bir-birini başa düşmələri üçün şərait yaradılması tərəfdarı idi: "Dilimizi bir-birinə bağlamaq, yaxud da ki, bənzətmək lazım deyildir. Məsələn, türkmənlərin danışığının bir qismini mən başa düşürəm. Amma bir qismini başa düşmürəm. Eləcə də siz. Elədimi? Türkmən və Azərbaycan dilləri bir-birinə daha da yaxındır. Türk dili və Azərbaycan dili eyni şeydir". "Burada fərq yoxdur. Hətta əgər Türkiyədə bir qədər yaşlı adamları götürsəniz, onlar məni daha yaxşı anlayarlar. Mən bunu havadan götürməmişəm, Türkiyədə görmüşəm. Çünki onlar əsl türk dilində danışılar. İndi İstanbul ləhcəsinə bir qədər fransız sözləri salıblar, bir az da sözü əyirlər..."²³⁸.

Türkiyənin Mədəniyyət naziri dil və ədəbiyyat müəllimi Hüseyn Çelik Heydər Əliyevi tam başa düşdüyünü bildirdi²³⁹.

Görüşdə Heydər Əliyevə üzərində Osmanlı gerbi həkk olunmuş kuzə hədiyyə etdilər.

Türkdilli xalqların, türk dünyasının qədim, böyük tarixini yenidən canlandırmaq üçün türk dünyası yazıçılarının qurultayının keçirilməsinin də böyük əhəmiyyəti var idi. Türk dünyası yazıçılarının qurultayı ilk dəfə Türkiyə Respublikasının Prezidenti Turqut Özalın təşəbbüsü ilə Ankarada, II qurultayı Prezident Süleyman Dəmirəlin təşəbbüsü ilə yenə Ankarada, III qurultayı 1996-cı ildə Azərbaycanda – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin iclas salonunda keçirilmişdir. Bu qurultaylar türkdilli xalqların, türk dünyasının qədim, böyük tarixini yenidən canlandırmaq üçün çox gözəl və dəyərlı təşəbbüs olmuşdur²⁴⁰. III qurultayda Heydər

²³⁷ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 43-cü kitab, Bakı: Azərnaşr, 2013, s.376-377.

²³⁸ Yenə orada, s.377-378.

²³⁹ Yenə orada, s.377.

²⁴⁰ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 8-ci kitab, Bakı: Azərnaşr,

Əliyev demişdir: "... Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini, mədəniyyətini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir. Dilimizi isə yaşadanlar, zənginləşdirənlər, inkişaf etdirənlər şairlərimiz, yazıçılarımız olmuşdur. Biz adətən böyük tariximiz haqqında, xalqlarımızın böyük mədəniyyəti haqqında danışarkən birinci növbədə onların yaratdıqları bədii əsərlərə, şairlərimizin, yazıçılarımızın əsərlərinə istinad edir, bunları nümunə gətirir və təbliğ edərək, eyni zamanda öz tariximizi, mədəniyyətimizi təbliğ edirik. Qədim dövrlərdə "Dədə Qorqud", "Manas", "Alpamış", "Koroğlu" dastanları, xalqlarımızın hamısına mənsub olan dahi şairlərimiz, yazıçılarımız – Nizami, Yunus İmrə, Əlişir Nəvai, Füzuli, Nəsimi, Məhtimqulu, Abay və digərləri xalqlarımızın tarixini, mənəvi dəyərlərini əks etdirən, xalqlarımızı dünyada tanıdan ölməz əsərlər yaratmışlar və bunlar nəsillərdən-nəsillərə xalqlarımızı özünəməxsus milli-mənəvi dəyərlər, o cümlədən, ümumbəşəri dəyərlər əsasında tərbiyə etmiş, hazırlamış, vətənpərvərlik, Vətənə sədaqət hisslərini daim gücləndirmişdir"²⁴¹.

Heydər Əliyev xüsusən Sovetlər İttifaqına mənsub olmuş türkdilli respublikalarda - Özbəkistanda, Qazaxıstanda, Türkmənistanda, Qırğızıstanda, Tatarıstanda, Başqırdıstanda, Azərbaycanca və başqalarında dahi şəxsiyyətlərin repressiya qurbanları olduqlarını, onların əsərlərinin uzun illər qadağan edildiyini, bununla yanaşı türk milli mədəniyyətinin inkişaf edərək çox yüksək zirvələr fəth etdiyini bildirdi: "Bunların hamısının əldə olunmasında, bu nailiyyətlərimizdə yazıçılarımızın, şairlərimizin, ədəbiyyatşünaslarımızın xüsusi xidmətləri var... Xalqlarımızın - türkdilli xalqların, ölkələrin mədəniyyəti, ədəbiyyatı XX əsrdə ziddiyyətli, eyni zamanda çox şərəfli və müvəffəqiyyətli yol keçmişdir. Bir tərəfdən, bizim mənəviyyatımızı, mədəniyyətimizi, ədəbiyyatımızı bir-birindən ayırmaq, parçalamaq, milliliyin qarşısını almaq cəhdləri çox güclü olmuş, ikinci tərəfdən də yaranmış ictimai-siyasi vəziyyət və xalqlarımızın cürbəcür imkanlardan istifadə edib dünyaya mədəniyyəti ilə daha sıx əlaqələr qurması nəticəsində ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz çox inkişaf etmişdir"²⁴².

Beləliklə, Heydər Əliyev türkdilli xalqların qədim zəngin irsinin araşdırılıb üzə çıxarılması, müştərək mədəniyyətin, ənənələrin, mənəvi dəyərlərin, ortaqların qiymətləndirilməsi, türk xalqlarının birləşdirilməsi baxımından TÜRKSÖY-ə əhəmiyyət verirdi. Heydər Əliyev hər bir türk xalqının dilinin inkişaf etdirilməsinin, eyni zamanda türk xalqları arasında sıx ünsiyyət yaradılması ilə türkdilli xalqların bir-birini daha yaxşı anlamasının vacibliyini bildirirdi.

1998, s.5-6.

²⁴¹ Yenə orada, s.6-7.

²⁴² Yenə orada, s.8-9.

Fəsil III

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI VƏ TÜRKiYƏ RES-PUBLİKASI ARASINDA İQTİSADİ MÜNASİBƏTLƏR

3.1. Heydər Əliyevin Türkiyə ilə iqtisadi əlaqələrin inkişafı haqqında konseptual baxışı

Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində ölkədə olan qeyri-sabitlik, iqtisadi sahədə qanunların arzuolunan olmaması səbəbindən Türkiyə iş adamları Azərbaycana sərmayə qoymurdular. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin ilk mərhələsində "Eksimbank" Azərbaycana 250 milyon dollarlıq kredit açmışdı. 71 milyon Azərbaycanın çörəyə ehtiyacını ödəmək üçün buğdaya verildi. 2 ildə 7 milyon dollar faiz verilməsi gedişlə 2000-ci ilədək 20 milyon dollar faiz verilməsi gözlənilirdi. Bu da çətin iqtisadi şəraitdə olan Azərbaycan üçün sərfəli deyildir²⁴³. Onun böyük bir qismi 1993-1994-cü illərdə – Azərbaycanda çörək qıtlığı zamanı buğda alınmasına, adamların çörəyə olan tələbatının ödənilməsinə xərclənmişdi. 1997-ci il may ayında Türkiyənin "TRT", "TQRT", "Samanyolu", "NTV" televiziya kanallarının rəhbərləri ilə görüşdə müxbirin Azərbaycanın Türkiyədən incidiyi barədə sualına Heydər Əliyev "İndi siz də deyirsiniz, dünən də dedilər ki, mən incidim. Bilirsiniz, dost dostdan inciyər. Azərbaycanda bir söz var, insan uman yerdən küsər. Bu söz sizdə varmı – uman yerdən küsərlər? Ummayan yerdən mən niyə küsürəm? Küsdüm - küsmədim, onun üçün də, mənim üçün də bunun əhəmiyyəti yoxdur, uman yerdən küsərlər. Azərbaycan Türkiyədən çox şey umur. Bütün xalqımızda, o cümlədən məndə də belə fikir var ki, Türkiyə böyük dövlətdir, böyük imkanlara malik olan dövlətdir. Türkiyə bizim qardaşımızdır, qan qardaşımız, can qardaşımızdır. Qan qardaşı olan da, Azərbaycanda yenə bir söz var, öz boğazından kəsib qardaşına verir. Lazımdır ki, xalqımızın milli adət-ənənələri dövlətlərimizin arasında da olsun. Yaxşı, 1992-1993-cü illərdə "Eksimbank" 250 milyon dollar kredit ayırıb, onun da cəmi 70 milyon dolları verilib. Bu 70 milyon dollara da o vaxt buğda alıb veriblər, çünki insanlar ac idi, buğda yox idi. Başqa şeyə verməyiblər. Əgər yatırıma veriblərsə, para götürüblərsə, gəl, parasını apar! Dərmana veriblər, – çünki bizim döyüşçülər qan içində idilər, buğdaya veriblər, başqa bir şeyə verməyiblər. İndi Türkiyə boğazımızdan tutub ki, bunu qaytar. Qaytara bilmirəm, 20 milyon dollar da faiz vermişəm. Mən bundan inciməyim?"- cavabını vermişdi²⁴⁴. Heydər Əliyev vurğuladı ki, "Ame-

²⁴³ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 9-cu kitab, Bakı: Azərnaşr, 2000, s.338-339.

²⁴⁴ Yenə orada, s.402-403.

rika birbaşa Ermənistana buğda göndərirdi. İndi də göndərir. Amerika Ermənistana bu köməyi edir. Amerikada, Fransada, başqa yerlərdə olan erməni diasporu, zəngin adamlar kömək edir, hamı kömək edir. Amma Türkiyə Azərbaycana heç bir kömək etmir, – mən maddi köməyi deyirəm. Rusiya Ermənistana nə qədər yardım edir. Ermənistanın atom elektrik stansiyası var. Bilirsiniz ki, 1992-ci ildə onu bağladılar. Ukraynadakı Çernobil atom elektrik stansiyasında böyük qəza, faciə oldu, ona görə Ermənistan stansiyanı bağladı. Amma gördü ki, elektrik enerjisi olmadığından boğulur, Rusiyadan mütəxəssislər gətirdi. Rusiya oraya çox para qoydu, elektrik stansiyasını bərpa etdi, yenidən işə saldı. Rusiya olmasaydı, Ermənistan bunu edə bilməzdi. Rusiyanın parası, mütəxəssisləri, mühəndisləri, alimləri gəlib bunu işə saldılar”²⁴⁵. Heydər Əliyev Ermənistanın bölgədəki işğalçılıq fəaliyyətinin yalnız Azərbaycanın deyil, Türkiyənin də təhlükəsizliyinə hədə olduğunu bildirirdi. Çünki Ermənistanın təcavüzkar fəaliyyətindən ABŞ, Rusiya, Fransa öz maraqları üçün istifadə edirdilər və onların da məqsədləri həmişə Türkiyəni zəiflətmək olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, “erməni soyqırımı” məsələsinin ortaya atılması ABŞ, Fransa, Böyük Britaniya, Almaniya, Avstriya və bəzi Avropa dövlətləri kimi ölkələrdən qaynaqlanır. Buna görə də Ümummilli Lider Azərbaycan və Türkiyənin təhlükəyə qarşı birləşməsinin, Azərbaycanın mürəkkəb vəziyyətdən çıxarılması üçün dili bir, qanı bir Türkiyənin köməyinə ehtiyacı olduğunu bildirirdi. 1992-ci ildə Amerika konqresinin guya Azərbaycanın Ermənistanı blokadaya almasına görə Azərbaycana yardıma qadağa qoyması, Ermənistana hər il 100 milyon dollarla kömək etməsi, Rusiyanın Ermənistanda olan atom elektrik stansiyasının bərpa olunmasına, işləməsinə kömək etməsi, çoxlu maliyyə yardımı və başqa yardımlarla köməklər göstərməsi, amma Azərbaycana heç bir dövlətin kömək etməməsinə bildirən Heydər Əliyev vurğuladı: “... Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri o qədər yüksək səviyyədədir ki, indi respublikamızın iqtisadiyyatının daha da irəliyə getməsi üçün bizim Türkiyədən yardım istəməyə haqqımız vardır. Hesab edirəm ki, Türkiyənin dövlət və hökumət başçıları da bu məsələ barədə düşünməlidirlər”²⁴⁶. Azərbaycanda dünyanın böyük neft şirkətləri ilə beş neft müqaviləsi imzalandığını deyən Heydər Əliyev gələcəkdə haradansa iqtisadi yardım almağa ehtiyac olmayacağını, lakin hazırda Azərbaycanın yardım almasına ehtiyac olduğunu bildirdi: “... Bizim bu ehtiyacımızı da heç kim ödəmir, o cümlədən Türkiyə də ödəmir. Ermənistan Rusiya da, Amerika da, başqa dövlətlər də kömək edir. Ermənilərin bu ölkələrdə olan diasporu da onlara kömək edir...”²⁴⁷.

Həm milli köklərin, adət-ənənələrin, dilin, dinin, tarixi keçmişin eyniliyinə, həm coğrafi baxımdan yaxınlığa, həm də faydanı kənar ölkələrə

²⁴⁵ Yenə orada, s.404-405.

²⁴⁶ Yenə orada, s.392-393.

²⁴⁷ Yenə orada.

deyil, Türkiyəyə vermək üçün Prezident Heydər Əliyev Türkiyə ilə iqtisadi əlaqələrə önəm verirdi. Azərbaycan ilə Türkiyə arasında iqtisadi və ticarət əlaqələri 1 noyabr 1993-cü il tarixli Ticarət və iqtisadi əməkdaşlıq sazişi, İnvestisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında müqavilə çərçivəsində həyata keçirilir. Türk sərmayədarları üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən 1996-cı il iyulun 31-dən qüvvəyə minmiş İnvestisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında müqavilə və 1998-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmiş Türkiyə ilə Azərbaycan arasında ikiqat vergitutmanın qarşısının alınması haqqında müqavilə imzalanmışdır²⁴⁸.

Heydər Əliyevin 1994-cü ilin fevralında Türkiyə Respublikasına ilk rəsmi səfəri zamanı dövlət rəhbəri, nazirlərlə 16-dək müqavilə və protokol imzalandı. Heydər Əliyev Prezident Süleyman Dəmirəldən, Baş nazirin müavini, xarici işlər naziri xanım Tansu Çillərdən, Baş nazir Nəcməddin Ərbakandan verilən kreditin yardım kimi silinməsinə xahiş etdi. Heydər Əliyev ilk öncə əhalinin çörəklə təmin edilməsi üçün yenidən Türkiyədən kredit almağa və taxilla tədarük etməyə çalışırdı. Heydər Əliyev Türkiyədə yaşayan azərbaycanlılarla görüşdü. Ölkənin iqtisadiyyatının çox ağır vəziyyətdə, respublika əhalisinin çörəklə təminatında çox böyük çətinliklər olduğunu bildirdi: "...Biz indi Rusiyadan çətinliklə buğda gətirmək istəyiriksə, gərək onu Rusiyadan Qazaxıstana keçirək, oradan Özbəkistana, Türkmənistanı aparılsın, bundan sonra Krasnovodsk limanına və buradan da gəmi ilə gətirilib Bakıya çatdırılsın. Bu buğdanın nəqliyyat xərcləri onun öz qiyməti qəddərdir. Bax, Azərbaycan belə bir ağır vəziyyətdə yaşayır..."²⁴⁹ Ümummilli Lider kredit hesabına və başqa vasitələrlə təcili buğda, un alıb aparmaq üçün Türkiyə ilə danışıqlar aparacağını bildirdi. Şimali Qafqazda, Çeçenistanda vəziyyət gərgin olduğuna görə Azərbaycandan şimala gedən dəmir yolu tamamilə qapanmışdı. Azərbaycan əhalisini çörəklə təmin etmək, buğda, un almaq üçün yeganə ümid Türkiyə idi.

Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının hər çətinliyə dözərək öz yurdlarına qayıtmaq arzularını ifadə etdi: "Ancaq bilirsiniz, xalqımız nə deyir. Məsələn, BMT-nin Baş katibi Butros Butros-Qali Bakıda olarkən, gedib qaçqınlarla görüşəndə ona dedilər ki, biz açlığa da dözərik, bax bütün bu ağır günlərə də dözərik, tək müharibə qurtarsın, torpaqlarımız azad olsun və biz öz doğma yerlərimizə qayıdaq. Bu, xalqımızın ən böyük arzudur və bu da Azərbaycan prezidenti kimi mənim qarşımda ən böyük vəzifədir. Əmin ola bilərsiniz ki, mən bu vəzifəni həyata keçirmək üçün əlimdən gələni

²⁴⁸ Karimov Bahadır. Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan Cumhuriyetinin Dış Politikası (1993-2003). T. C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul 2007, s.67.

²⁴⁹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 2-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 1997, s.470-471.

əsirgəməyəcəyəm. Bu yolda çalışmışam və həyatımın son dəqiqəsinə qədər çalışacağam”²⁵⁰.

Heydər Əliyev Azərbaycan əhalisini çörəklə təmin etmək üçün Türkiyəni razılaşdırdı: “...Bir də Azərbaycan əhalisini çörəklə təmin etmək üçün ehtiyatlarımız tükəndiyinə görə və müharibə şəraitində başqa imkanlarımız olmadığına və yaxud bu imkanlar məhdud olduğuna görə Türkiyədən Azərbaycana pulsuz-parasız taxıl verilməsini Türkiyə rəhbərlərindən xahiş etdim. Məmnuniyyət hissi ilə deyə bilərəm ki, bizə 100 min ton taxıl verilməsi barədə xahişimizə müsbət yanaşılmış, Türkiyənin rəhbərləri həmin xahişin yerinə yetirilməsi üçün müəyyən tədbirlər görüldüyü haqqında bizə məlumat vermişlər...”²⁵¹.

Bu illərdə Azərbaycanda yaranmış iqtisadi, sosial böhran daha da dərinləşmişdir. Bunun səbəblərindən biri Azərbaycanın blokada şəraitində olması idi. Azərbaycanı şimal ölkələri ilə, yəni Rusiya və başqa ölkələrlə bağlayan dəmir yolu Çeçenistanda baş verən hadisələr nəticəsində qapanmışdı, əsas dəmir yol magistralı işləmirdi. Başqa ölkələrlə əlaqələr məhdudlaşmışdı. Dəniz nəqliyyatında da çətinliklər çox idi. Türkiyə ilə əlaqələr dəniz vasitəsilə və Gürcüstan ərazisindən keçirdi. Bütün bunlar Azərbaycanın iqtisadiyyatında gərginliyi daha da artırırdı²⁵².

Ermənistan silahlı qüvvələrinin hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın, torpaqlarının 20 faizinin işğal olunması, bir milyondan çox Azərbaycan vətəndaşının qaçqın və məcburi köçkün düşməsi, daxili qeyri-sabitlik, üç dəfə hakimiyyətin dəyişməsi, xarici ölkələrin kapitallarının qorunması üçün qanunun olmaması, vergi məsələsindəki əngəllər Azərbaycanın iqtisadiyyatının geriləməsinə səbəb olsa da, böyük iqtisadi potensiala malik olması ölkəyə xarici investisiya qoyulmasına imkan verirdi. Sovet dövründən qalan neftayırma, neft kimyası, maşınqayırma, metallurgiya, elektrotexnika, elektronika, yüngül sənaye sahələrinin iri istehsal müəssisələri, digər fabriklər və zavodların çoxu tam gücü ilə işləməsə də, Azərbaycana kapital qoymaq, iş görmək üçün imkanlar verirdi. Lakin iş adamlarının bəziləri Azərbaycan müharibə şəraitində olduğuna görə, bəziləri isə Azərbaycanın daxilində sabitlik olmadığına görə investisiya qoymaqdan çəkinirdilər²⁵³.

1994-cü ildən sonra hüquq-müqavilə bazasının təkmilləşdirilməsi və neft strategiyasının həyata keçirilməsi istiqamətində ciddi addımlar atıldı. Heydər Əliyev Azərbaycanın iqtisadiyyatında çox ciddi dəyişikliklər hə-

²⁵⁰ Yenə orada, s.473-474.

²⁵¹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 1-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 1997, s.400-401.

²⁵² Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 2-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 1997, s.455-456.

²⁵³ Yenə orada, s.464-465.

yata keçirdi. "Torpaq islahatı haqqında" qanun qəbul edildi. 1994-cü il 20 sentyabr tarixində "Əsrin müqaviləsi"nin bağlanmasıdan sonra dünya dövlətlərinin Azərbaycanın iqtisadiyyatına sərmayə qoymaq maraqları artırdı. Heydər Əliyev iş adamlarını çəkinmədən investisiya qoymağa əmin etdi: "Əgər dünyanın doqquz-on böyük neft şirkəti Azərbaycanda iş görmək üçün müqavilə bağladısı, 3 milyard dollardan çox kapital qoymaq qərarına gəldisə, demək, onlar Azərbaycanın bu gününə də, gələcəyinə də inanırlar. Elə buna görədir ki, daxildə və xaricdə olan düşmənlərimiz aranı qarışdırmaq istədilər. Lakin biz bunun qarşısını aldığımız üçün, o cümlədən Türkiyənin iş adamları üçün həm böyük örnəkdir, həm də sübut edir ki, Azərbaycanda iş görmək, buraya çoxlu kapital qoymaq olar..."²⁵⁴

Türkiyənin iş adamları Mərkəzi Asiyaya, Rusiyaya sərmayə qoyurdular, amma Azərbaycandakı qeyri-sabitlikdən, Ermənistanın torpaqları işğal etməsindən dolayı Azərbaycana sərmayə qoymurdular. Heydər Əliyev Türkiyənin iş adamlarını daha çox Azərbaycana sərmayə qoymağa çağırır, Azərbaycan ilə Türkiyənin iqtisadiyyatının bir-birinə daha da yaxınlaşmasını məqsəduyğun hesab edirdi. O deyirdi ki, bu, həm iqtisadi nöqtəy-nəzərdən Azərbaycan üçün çox əhəmiyyətlidir, həm də tarixi dostluğumuzu, qardaşlığımızı davam etdirmək üçün vacibdir. İqtisadi əlaqələri ən əvvəl Türkiyənin böyük təcrübəsi, böyük iqtisadi potensialı, texniki potensialı olan şirkətləri ilə qurmaq lazımdır²⁵⁵. Türkiyənin və Azərbaycanın iş adamları ilə görüşdə Heydər Əliyev Türkiyədəki iş adamlarının Azərbaycana sərmayə qoymasının vacibliyini bildirirdi: "Azərbaycanla Türkiyənin əlaqələri elədir ki, gərək Türkiyənin iş adamları bizim aramızda bəziləri tərəfindən yaradılan buzı yara-yara ölkəmizə gəlsinlər"²⁵⁶. Heydər Əliyev Türkiyənin iş adamlarının Rusiyada, başqa ölkələrdə həddindən artıq böyük miqyaslı işlər gördüyünü qiymətləndirməklə yanaşı, belə fəaliyyətdə Azərbaycanı unutmamağı tövsiyə edirdi: "...Nəinki unutmaq, Azərbaycanda şərtlər başqa yerlərdən çətin, ağır olsa da, bu şərtləri birlikdə aradan qaldırıb, ölkələrimiz arasındakı iqtisadi əlaqələri daha da möhkəmləndirməliyik..."²⁵⁷. 1996-cı ildə Bakıda keçirilən Türk dünyası yazıçılarının III qurultayında Heydər Əliyev bu təşkilatın əsas məqsədlərindən birinin də ölkələr arasında iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsi olduğunu bildirdi: "Bizim bu təşkilatın, görüşlərin əsas məna-məqsədi aydındır. Biz birinci növbədə ölkələrimiz arasında

²⁵⁴ Yenə orada.

²⁵⁵ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 1-ci kitab, Bakı: Azərneşr, 1997, s. 390-392.

²⁵⁶ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 5-ci kitab, Bakı: Azərneşr, 1998, s.156-157.

²⁵⁷ Yenə orada.

olan iqtisadi əməkdaşlığı genişləndirməyə çalışırıq. Bir dilə, bir kökə mənsub olmağımız, ölkələrimizin bir ərazidə, bir-birinə qonşu olan ərazidə yerləşməsi və coğrafi cəhətdən bir-birimizə çox yaxın olmağımız, şübhəsiz ki, iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi üçün əsas yaradır. Hər bir iqtisadiyyat eyni zamanda milli mentalitetlə, milli-mənəvi dəyərlərlə də əlaqədardır. Bu baxımdan ölkələrimizin bir-biri ilə iqtisadi əməkdaşlıq etməsi üçün daha çox imkanlar var²⁵⁸.

30 may 1996-cı il tarixində "Azərbaycan-Türkiyə iqtisadi əməkdaşlığının perspektivləri" mövzusunda həsr olunmuş konfransın açılışında Prezident Heydər Əliyev nitqində qeyd etdi ki, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında əlaqələr təkcə ticarət əlaqələri ilə bitməməli, məhdudlaşmamalıdır. Türkiyə ilə Azərbaycan arasında olan əlaqələr respublikamıza sərmayə qoymaq, ölkəmizdə müştərək iş görmək, müştərək işlər nəticəsində həm mənfəət götürmək, həm də Azərbaycanın iqtisadiyyatını inkişaf etdirməkdən ibarət olmalıdır²⁵⁹.

1994-cü il sentyabrın 20-də "Əsrin müqaviləsi" imzalanarkən Türkiyə şirkəti bu müqavilənin layihəsinin 1,75 faizinin sahibi olmuşdur. Türkiyənin Prezidenti Süleyman Dəmirəlin, Baş nazir Tansu Çillərin müraciətlərindən sonra Azərbaycan həmin müqavilədə öz payından 5 faizin də əlavə olaraq Türkiyə Respublikasının sərəncamına keçməsinə razılıq vermişdir. Ondan sonrakı müqavilələrdə, məsələn, "Şahdəniz"də Türkiyənin payı 10 faiz oldu və s. Heydər Əliyev neftin ixracı üçün boru xəttinin Türkiyədən keçməsinə həmişə əhəmiyyət vermişdir²⁶⁰. Türkiyənin də israr etdiyi əsas məsələ Xəzər neftinin Türkiyənin Aralıq dənizi sahilinə axıdılması, bu boru xəttinin Ceyhana doğru uzadılması idi. Bu həm iqtisadi baxımdan, həm də Qara dəniz boğazlarının təhlükəsizliyi baxımından önəmli idi²⁶¹. 1995-ci ilin iyulunda Türkiyənin Baş naziri Tansu Çillər Azərbaycana rəsmi səfəri zamanı mətbuat konfransında neft kəmərinin Türkiyə ərazisindən keçməsi ilə bağlı fikrini bildirdi: "... Neft kəmərinin Türkiyədən keçməsinə Amerika özünün xarici siyasəti kimi qəbul etmişdir. Azərbaycan da bunu bütünlüklə dəstəkləmişdir. Avrasiya avtomobil yolunun Özbəkistana qədər gələrək Azərbaycan ərazisi ilə Türkiyəyə keçməsi fikri artıq razılaşdırılmışdı..."²⁶².

²⁵⁸ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 8-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 1998, s.9-10.

²⁵⁹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 6-cı kitab, Bakı: Azərnaşr, 1998, s. 357-358.

²⁶⁰ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 3-cü kitab, Bakı: Azərnaşr, 1997, 330-331.

²⁶¹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 6-cı kitab, Bakı: Azərnaşr, 1998, s.115-116.

²⁶² Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 4-cü kitab, Bakı: Azərnaşr, 1998, s.98.

Türkiyə ilə Azərbaycan arasında iqtisadi əlaqələri inkişaf etdirmək üçün müştərək iş birliyi komissiyası yaradılması qərara alındı. 1996-cı ildə təsis edilən Azərbaycan-Türkiyə Hökumətlərarası Müştərək İqtisadi Komissiyasının iki ölkə arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafında böyük rolu oldu. Komissiyanın ilk iclası 25 fevral 1997-ci ildə keçirildi. Müxtəlif səbəblərdən Müştərək İqtisadi Komissiyanın ikinci iclası uzun müddət keçirilə bilmədi. 2001-ci il martın 29-da keçirilən ikinci iclasda ikitərəfli iqtisadi əlaqələrdə müsbət atmosferdən danışmaq çətin olduğu üçün qarşılıqlı ittihamlarla dolu gərgin atmosfer hökm sürdü. Çünki bu illərdə türk sərmayəçilərinə və türk TİR-larına iranlı və rusiyalı həmkarları ilə müqayisədə neqativ şərtlərin olması ilə bağlı kəskin tənqidlər səslənirdi. Məsələn 2001-ci il sentyabrın 17-də Bakıda səfərdə olan Türkiyə Prezidenti Əhməd Necdət Sezər tərəfindən Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevlə yüksək səviyyəli görüş zamanı mətbuat qarşısında qeyd edilmişdi. Əhməd Necdət Sezər iki qardaş ölkə arasında siyasi sahədə heç bir problem olmadığını, ancaq iqtisadi və ticarət əlaqələrinin yetərli səviyyədə inkişaf etdirmək üçün hər iki tərəfin müştərək fəaliyyət göstərməsinin, xarici sərmayənin təşviqi əsasında vergi, gömrük, nəqliyyat və bank sistemlərində çağdaş qanunlar qəbul olunmasının vacibliyini bildirdi: "...Mən keçən ilin statistikasına baxdım. 2001-ci ilin ticarət həcmi ilə 2002-ci ilin ticarət həcmi arasında on bir faiz azalma var. Bildiyiniz kimi, Türkiyə iş adamlarının burada qoyduğu sərmayə 23 milyon dollar həcmindədir. Bunun daha da artırılmasını istəyirik, iş adamlarımızı buna çağırıq. Ancaq iş adamlarımızın xarici sərmayənin təşviqi, vergi, gömrük sistemləri, hətta nəqliyyat və bank sistemində müəyyən sıxıntılı anları vardır. Biz bu sıxıntıların aradan qaldırılması üçün buraya mütəxəssislər göndərüb bu sahədə müəyyən işlərə yardımçı ola bilirik"²⁶³. Əhməd Necdət Sezər İran və Rusiyaya güzəşt edildiyi halda Türkiyədən gələn nəqliyyatçılardan dövlət yol haqqı alındığını və buna görə də Türkiyədən gələn malların doxsan faizini İran maşınları daşdığını, İrana və Rusiyaya olan güzəşt aradan qaldırılsa, Türkiyənin yük daşıyan şirkətlərinin də bu haqqı tanıyacaqlarını bildirdi²⁶⁴. Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvana gedən Azərbaycan yük maşınları üçün problem yaratmamaq məqsədi ilə İran yük maşınlarından vergilər tutulmurdu. 2001-ci ildə Türkiyə tərəfin verdiyi təklifə əsasən, 2002-ci ilin oktyabr ayının 1-dən İran tərəfindən də eyni cür vergilər tutulacaqdır. Eyni zamanda Azərbaycanın Türkiyədəki səfiri Məmməd Əliyev Türkiyə tərəfin Kiprə gedənlərdən olduğu kimi, Azərbaycandan gələnlərdən də 50 dolları almazsa, Türkiyədən Naxçıvana gələn adamlara mane olmamaq baxımından bunun əhəmiyyətli olacağını bildirdi.

1997, s.93-94.

²⁶³ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 41-ci kitab, Bakı: Azərənəşr, 2012, s.88.

²⁶⁴ Yenə orada.

Heydər Əliyev Əhməd Nəcdət Sezərin təklifi ilə razılaşıdı və əlavə etdi ki, Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru xətti ilə əlaqədar terminalda Türkiyənin “Tekvem” şirkəti 70 milyon dollarlıq bir müqavilə əldə edibdir. Təxminən 50 milyon dollarlıq “Şimal” elektrik stansiyasına boru xəttinin tikilməsi, Naxçıvanda hava limanının yenidən qurulması, Vayxır su elektrik stansiyasının, Bakı-Qazıməmməd yolunun da tikintisi türk iş adamlarına verilmişdir.

Heydər Əliyev Türkiyə iş adamlarını Azərbaycana sadəcə pul qazanmağa deyil, həm də sərmayə qoymağa çağırırdı: “Bakı-Tbilisi-Ceyhan ilə əlaqədar Türkiyənin “Tekfen” şirkəti var, 700 milyonluq bir iş götürdü... Naxçıvanda aeroportun tikilməsinə Türkiyənin “Enka” şirkətini dəvət edəcəyik. Yaxud Naxçıvanda çayın üzərində böyük bir bənd tikiləcəkdir. ...lazımdır ki, türk iş adamları Azərbaycana sərmayə qoysunlar. Hələ sərmayə qoyanlar yoxdur. Biz onlara işlər veririk, onlar bu işləri görürlər, pul götürürlər. Məsələn, mərkəzi klinika xəstəxanasında 30 milyon dollarlıq iş görüldü”²⁶⁵.

Neft və qaz sektorunda əlaqələrdən başqa digər sahələrdə də əlaqələr inkişaf edirdi. Məsələn, Bakıda “Ramstor” kimi böyük mağaza, yaxud “İmperial” şirkəti, “Avropa” oteli tikilmişdi. “Ziraət bankı”, “Vakfbank”, “Koçbank” işə başlamışdı. Azərbaycanın Türkiyənin “İntersun” şirkəti ilə müştərək yaratdığı birgə müəssisənin – yeni çay fabrikinin işə başlaması da böyük əhəmiyyət kəsb edirdi²⁶⁶.

Türkiyə İqtisadi İnkişaf Agentliyi vasitəsilə Azərbaycana 15 ədəd kənd təsərrüfatı maşını verildi.

Ölkələr arasında gediş-gəlişdə problemlərin olması, gömrük məsələləri bəzi çətinliklər yaradırdı. Türkiyənin Böyük Millət Məclisinin deputatları Əli Günər, Aslan Haydar və Osman Gəzəgərlə görüşdə Əli Günər şəxsiyyəti təsdiq edən sənədlə Türkiyə vətəndaşlarının Naxçıvana getməsi və onların Türkiyəyə gəlməsi haqqında xüsusi bir sənədin olmasının arzuolunan olduğunu söylədi²⁶⁷.

Gömrük məsələsinin də həll edilməsi vacib idi. Heydər Əliyev millət vəkilləri ilə görüşündə Qarsda, Ərzurumda meyvə olmadığını, İğdırda az olduğunu, Ordubad, Naxçıvan əriyinin Qarsı da, Ərzurumu da, İğdırı da təmin edəcəyini bildirdi. Amma Türkiyə gömrüyü bəzi problemlər yaradır-

²⁶⁵ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 42-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 2012, s.24.

²⁶⁶ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 8-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 1998, s.202-203.

²⁶⁷ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 33-cü kitab, Bakı: Azərnaşr, 2010, s.85.

dı. Heydər Əliyev bu məsələni Baş nazir Bülənd Ecevitə də bildirmişdi.²⁶⁸ 2002-ci ilin avqust ayında Türkiyənin dövlət naziri Rəşad Doğrunun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüşdə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Naxçıvanın bol, ləzzətli meyvələrinin Bakıya gətirilməsinin çətin olduğunu və bunun Türkiyəyə aparılması üçün daha yaxşı şərait yaradılmasının zəruriliyini söyləyərək bildirdi ki, “Naxçıvana yardım etmək lazımdır. Çünki Naxçıvan qapalıdır. Mən sizin yardımınızı qiymətləndirirəm. Oradan elektrik enerjisi verirsiniz, başqa yardımlar edirsiniz. Amma bu məsələyə də baxın”. Prezident Heydər Əliyev Rəşad Doğrunun türkdilli dövlətlər üzrə dövlət naziri vəzifəsində işgüzar adam olduğunu vurğuladı və dedi ki, “mən tək-cə Azərbaycan üçün yox, bütün türkdilli dövlətlər üçün bunun əhəmiyyətini bilirəm. Çünki türkdilli dövlətləri Türkiyənin ətrafında daha da yaxınlaşdırmaq lazımdır. Bu da şəxsiyyətdən çox asılıdır”. Rəşad Doğru Naxçıvandan gediş-gəlişin asanlaşması üçün çox işlər görüldüyünü, bəzi problemlərin aradan qaldırıldığını, adambaşına məhsulların aparılmasının 200 kiloqramdan 400 kiloqrama çatdırılacağını söylədi.²⁶⁹

Türkiyənin dənizçilik məsələləri üzrə dövlət naziri Ramazan Mirzəoğlunun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti 2002-ci ilin avqust ayında Bakıda olarkən Azərbaycan gəmilərinin Türkiyə limanlarından istifadə etməsi, təmir işlərinin İstanbuldakı Tuzla tərsanəsində həyata keçirilməsi haqqında yekdil qərar qəbul edildi. Ramazan Mirzəoğlu Bakının çox əhəmiyyətli liman olduğunu, həm Azərbaycana, həm də Türkiyəyə çox xeyir verə biləcəyini bildirdi: “Biz Türkiyə olaraq, Sizin belə bir fikrinizə çox böyük əhəmiyyət veririk ki, Xəzər dənizi qapalı hövzə olsa da, onun Volqa–Don kanalı vasitəsilə bütün dünyaya çıxışı vardır. 1994-cü ilə qədər bu yoldan fəal şəkildə istifadə edilmiş, daha sonra bir qədər zəifləmişdir. Qarşıdakı illərdə Türkiyə Xəzər dənizi vasitəsilə ildə 2 milyon ton buğda, pambıq, metal daşıyacaqdır. Həmin yolu bağlamaq beynəlxalq hüquq normalarına ziddir. Bu barədə biz Rusiya ilə müzakirələr aparacağıq. Rusiyanın bütün gəmiləri bizim Qara dənizdəki və Mərmərə dənizindəki boğazlardan keçir, Türkiyə limanlarından istifadə edir. Volqa–Don kanalı da eyni şəkildə bütün dövlətlərin gəmilərinə, ilk növbədə də Xəzər hövzəsi ölkələrinin gəmilərinə açıq olmalıdır. Bu su yolunu bağlamaq haqsızlıqdır. Bunu qəbul etmək mümkün deyildir. Ona görə də Türkiyə bu sahədə lazımı tədbirləri görəcəkdir.”²⁷⁰

Heydər Əliyev Xəzərdəki gəmilərin 90 faizinin Azərbaycanın olduğunu, yəni gəmiçiliyin, əsasən Azərbaycanda olduğunu, heç bir dövlətə Volqa–Don kanalından istifadə etməyə məhdudiyyət qoymamağın zəruriliyini

²⁶⁸ Yenə orada.

²⁶⁹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 40-cı kitab, Bakı: Azərnaşr, 2012, s.159.

²⁷⁰ Yenə orada, s.184.

bildirdi²⁷¹.

2002-ci ilin oktyabr ayında İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının VII zirvə görüşü zamanı Heydər Əliyev Türkiyənin iş adamları ilə görüşdü. Sonra orada olan prezidentlərlə ikitərəfli görüşlər keçirdi. Azərbaycanın iqtisadi vəziyyəti, iqtisadi imkanları, Azərbaycanda xarici investorların görə biləcəyi işlər haqqında məlumat verildi. İstanbuldan Bakıya qayıdarkən jurnalistlərə müsahibəsində Heydər Əliyev: "Hesab edirəm ki, bu görüş Türkiyə iş adamlarının Azərbaycana gəlib yenidən böyük sərmayələr qoymasına yaxşı əsas yaradacaqdır"²⁷² - demişdir.

2003-cü ildən hakimiyyətdə olan Ədalət və İnkişaf Partiyasının sədri Rəcəb Tayyib Ərdoğan təxminən 150 türk iş adamı, ictimai təşkilatların rəhbərləri, o cümlədən Türkiyə Ticarət Palatasının rəhbərləri, 50-yə yaxın mətbuat işçisi, dörd nazir, Ədalət və İnkişaf Partiyası sədrinin bəzi müavinləri, müşavirlər ilə bərabər Azərbaycana səfəri zamanı Heydər Əliyevlə görüşündə 2000-ci ildə Türkiyə və Azərbaycan arasında olan 326 milyon dollarlıq ticarətin həcmnin 2001-ci ildə 295 milyon dollara düşdüyünü və bunun da 11 faizlik bir azalma demək olduğunu, bu azalmanın 2002-ci ildə də davam etdiyini və buna səbəb kimi vergi, gömrük, maliyyə və nəqliyyat bölmələrində mövcud olan problemlərin olduğunu, bu günə qədər olan münasibətləri kifayət qədər parlaq hesab etmədiyini bildirdi²⁷³.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin adından Türkiyənin Ədalət və İnkişaf Partiyasının sədri Rəcəb Tayyib Ərdoğanın şəərəfinə verilən ziyafətdə Rəcəb Tayyib Ərdoğan gələcəkdə Türkiyə və Azərbaycanın bərabər fəaliyyət göstərəcəklərini vurğuladı: "Mənim hər zaman bir sözüüm var. 15 il futbol oynadım. Məlumdur ki, İlham da idmana çox böyük diqqət və qayğı ilə yanaşır. Dedim ki, futbolda meydançanın orta hissəsində topa sahib olmaq iş deyil, qol vurmaq işdir. Qol vurmalısan ki, qalib gələsən. Qol vurmadan topa istədiyin qədər sahib olsan, faydası yoxdur. Qol vurduğun zaman iş bitir, qalib gəlirsən. İndi inşallah, biz birlikdə, bərabər qol vurmaq istəyirik. İnşallah, qardaşlar olaraq bunu edəcəyik. Bizə bu gözəl məhəbbət süfrəsini hazırladığınız üçün bütün nümayəndə heyəti adından Sizə dərin təşəkkürümü bildirirəm. Bu, Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı yüksək inkişafı göstərən, onun şərəfini artıran bir məhəbbət süfrəsidir"²⁷⁴.

²⁷¹ Yenə orada, s.185.

²⁷² Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 42-ci kitab, Bakı: Azər nəşr, 2012, s.44.

²⁷³ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 43-cü kitab, Bakı: Azər nəşr, 2013, s.268-270.

²⁷⁴ Yenə orada, s.279.

Rəcəb Tayyib Ərdoğan sözünə əməl etdi, Azərbaycan və Türkiyə birlikdə fəaliyyət göstərdilər. Türkiyə və Azərbaycan arasında münasibətlər parlaq mərhələyə çatdı. Türkiyə Vətən müharibəsində Azərbaycana sonadək mənəvi və siyasi dəstək oldu.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlirik ki, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Türkiyə ilə iqtisadi əlaqələrin inkişafı haqqında konseptual baxışı siyasi və iqtisadi əlaqələrin milli köklər üzərində qurulması baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Müstəqilliyinin ilk illərində Azərbaycanda qeyri-sabitlik, Azərbaycanın torpaqlarının 20 faizinin işğal olunması, hakimiyyətdə dəyişikliklər, xarici ölkələrin kapitallarının qorunması üçün qanunun olmaması, vergi məsələsindəki əngəllər səbəblərindən Türkiyə iş adamları Azərbaycana sərmayə qoymurdular.

1994-cü ildən sonra hüquq-müqavilə bazasının təkmilləşdirilməsi və neft strategiyasının həyata keçirilməsi istiqamətində ciddi addımların atılması, "Əsrin müqaviləsi"nin bağlanması Azərbaycan dövlətinə güvən yaratdı. O vaxta qədər Türkiyənin iş adamları Mərkəzi Asiyaya, Rusiyaya sərmayə qoyurdular, amma Azərbaycana sərmayə qoymurdular. Azərbaycan ilə Türkiyənin iqtisadiyyatının bir-birinə daha da yaxınlaşmasını məqsədə uyğun hesab edən Heydər Əliyev Türkiyənin iş adamlarını daha çox Azərbaycan sərmayə qoymağa çağırır, iqtisadi əlaqələrin şəxsi mənfəətlər üçün deyil, milli, mənəvi köklər üzərində qurulmasının vacibliyini və əhəmiyyətini bildirirdi.

3.2. Bakı-Tbilisi-Ceyhan – Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə işbirliyi

İlkin neftin ixracı üçün Azərbaycan iki neft borusunun tikilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Bunlardan biri şimal istiqamətində – Rusiya ərazisindən Qara dənizin Novorossiysk limanına, ikincisi qərb istiqamətində Gürcüstan ərazisindən Qara dənizin Türkiyəyə çox yaxın olan Supsa limanına gedəcəkdir. Prezident Heydər Əliyev neft borusunun Türkiyə içərisindən Ceyhana keçirilməsinə çalışırdı²⁷⁵. 1995-ci ildə Bakı-Novorossiysk neft kəmərinin çəkilməsinə dair danışıqlar başladıqdan sonra Rusiya ucuz, həm də tez bir zamanda başa gəlməsini səbəb göstərərək bu xəttin ana xətt olması üçün mübarizəyə keçdi. Rusiya Bakı-Ceyhan neft xəttinin Bakı-Novorossiysk və Bakı-Supsa xəttindən daha baha başa gələcəyini, Türkiyənin ərazisindən keçən hissəsində PKK terrorçuları tərəfindən təhdid ediləcəyini də bildirirdi. Halbuki Bakı-Novorossiysk xətti Rusiyanın müharibə vəziyyətində olduğu Çeçenistanın da ərazisindən keçirdi. 1994-cü il sentyabrın 20-

²⁷⁵ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 9-cu kitab, Bakı: Azərnaşr, 2000, s.386-387.

də neft müqaviləsi imzalandıqdan sonra Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin mətbuat katibliyi bu müqaviləni tanımadığı barədə bəyanat vermişdi. Rusiya Qərb şirkətlərinin postsovet məkanına gəlməsi ilə razılaşa bilmirdi. Bu bəyanatı əsassız hesab edən Heydər Əliyev bu barədə Rusiyanın Baş naziri Viktor Çernomyrdinlə, xarici işlər naziri Andrey Kozirevlə danışmış, həmin neft yataqlarının Azərbaycana mənsub olduğunu bildirmişdi.²⁷⁶ Viktor Çernomyrdin demişdir ki, bu məsələdə Rusiya tərəfindən heç bir problem yoxdur²⁷⁷. Sonralar Putinin Xəzər dənizi üzrə xüsusi nümayəndəsi Kalyujni də bəyan etdi ki, Rusiya Bakı-Ceyhanın əleyhinə deyildir. Yəni Xəzər dənizindən neft bir çox marşrutlarla gedə bilər və bunun əleyhinə çıxırırlar²⁷⁸. Eyni zamanda Xəzəryanı dövlətlər, yəni Rusiya, Qazaxıstan, Türkmənistan və İran Xəzər dənizində ekologiya, balıqçılıq və gəmiçilik məsələləri haqqında bir razılığa gəlmək, müqavilə bağlamaq təklifi irəli sürmüşdülər və Azərbaycan da buna etiraz etmirdi. 1996-cı ilin aprel ayında Türkiyənin Baş naziri Məsud Yılmaz Bakıda olarkən Azərbaycanda, Qazaxıstanda, Türkmənistanda hasil olan neftin və qazın Türkiyədən dünya bazarına çıxarılması haqqında danışıqlar oldu²⁷⁹. Danışıqlara əsasən, Qazaxıstanın "Tengiz" yatağından hasil edilən neft Bakıya tankerlə, sonra Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri və gəmi yolu ilə Gürcüstanın Qara dəniz limanı Batumidə Qazaxıstanın milli şirkəti "KazMunayQaz"a məxsus terminala daşınmalı idi.

Rusiya Bakı-Novorossiysk neft kəmərinin ana xətt olmasına çalışırdısa, Avropa Birliyi dövlətləri Bakı-Supsa neft kəmərinin ana xətt olmasına çalışırdılar. Bu dövlətlər hesab edirdilər ki, nefti Gürcüstanın Qara dənizdəki Supsa limanına qədər boru xətti ilə daşımaq, oradan isə tankerlərlə Qara dənizin Qarasu limanından İzmirə qədər 50 kilometrlik bir boru xətti keçirmək və oradan Mərmərə dənizinə çıxarmaq olar. Türkiyə isə bunun əleyhinə idi və bildirmişdi ki, Türkiyə çıxarılan neftin bundan sonra boğazlardan keçirilməsinə heç vaxt razı olmayacaqdır²⁸⁰. Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri barədə imzalanmış saziş Azərbaycan üçün çox əhəmiyyətli olduğu kimi, boru kəmərinin Türkiyədəki boğazların təhlükəsizliyini təmin etmək və sərmayə götürülməsi baxımından da böyük əhəmiyyəti var idi. Dünyanın bütün ölkələrində – həm Qərbdə, həm Şərqdə, həm Avropada,

²⁷⁶ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 2-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 1997, s.474-475.

²⁷⁷ Yenə orada, s.475-476.

²⁷⁸ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 33-cü kitab, Bakı: Azərnaşr, 2010, s.87.

²⁷⁹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 14-cü kitab, Bakı: Azərnaşr, 2005, s.21-25.

²⁸⁰ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 18-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 2006, s.147.

həm Amerikada, həm Rusiyada, həm də başqa ölkələrdə neft borusunun haradan keçməsi müzakirə olunurdu. Çünki bu neft borusu hansı ölkənin ərazisindən keçsə, həmin ölkə böyük qazanc əldə edəcəkdir.

Heydər Əliyev qazın da Türkiyəyə ixracına çalışırdı və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru kəmərinin çəkilişi ilə buna nail oldu. Heydər Əliyev türk dünyasını birləşdirən layihələrdən birinin Xəzər dənizindən enerji daşıyıcılarının hasil edilməsi və onları dünya bazarlarına çıxaracaq infrastrukturların yaradılması olduğunu qeyd edirdi²⁸¹.

AB dövlətləri bir tərəfdən Bakı-Ceyhan neft kəmərinin çəkilməsi ilə Türkiyənin bölgədə əhəmiyyətli bir mövqe tutacağından ehtiyat edirdilərsə, digər tərəfdən Bakı-Novorossiyskin ana xətt olması ilə Rusiyanın bölgədəki nefti ələ keçirməsindən ehtiyat edirdilər. Halbuki Bakı-Supsa xətti də münaqişə mənbələri olan Abxaziya, Cənubi Osetiya, Acarıstan, ən başlıcası isə Ermənistanın iddia etdiyi və potensial münaqişə mənbəyi olan Cavaxetiya ərazisindən keçirdi²⁸². Heydər Əliyev və Süleyman Dəmirəl neft boru xəttinin Türkiyədən keçməsi üçün çox çalışdılar və Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə yaradılan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin Türkiyə ərazisindən keçirilməsinə nail oldular. Sonralar Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin təməli qoyulduqdan sonra, Türkiyənin iş adamları ilə görüşdə Heydər Əliyev Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəmərinin təməli qoyulanaqədər nə qədər əziyyətlər çəkdiyini, çox ağır yollar keçdiyini bildirdi: "...Bağışlayın, bəlkə də yükün çoxu mənim üstümə düşdü. Mən idim bu işi aparan, mən idim bu işi görən. Mən Amerika, Avropa neft şirkətlərinə sübut etməliydim ki, Bakı-Ceyhanı həyata keçirmək lazımdır. 1994-cü ildə "Əsrin müqaviləsi"ndə bu göstərilmişdi, imzalanmışdı. Amma biz sonra Bakı-Supsa ixrac boru xəttini tikdik. 1999-cu ildən indiyə qədər Bakı-Supsa ilə təxminən 25 milyon ton neft ixrac olunubdur. Şirkətlər dedilər ki, Bakı-Ceyhan çox baha olacaq, çətin olacaq, gəlin Bakı-Supsanı genişləndirək və nefti Bakı-Supsa vasitəsilə göndərək. Mən dedim, olmaz. Hörmətli Süleyman bəylə danışdım, dedim siz bildirin ki, tankerləri Bosfordan daha buraxmayacaqsınız. Yoxsa Bakı-Supsanı genişləndirəndə yenə də Bosfordan keçməlidir. Bosfordan nə qədər keçər? Bizim məqsədimiz o idi ki, bu boru xətti Türkiyədən keçsin, Ceyhana getsin, tankerlər daha dənizdən keçməsin, Bosfordan keçməsin, gəlib nefti Ceyhandan götürsünlər. Mənim bu mübarizəm həmin Qərb şirkətləri ilə, hansılar ki, pulu, hər şeyi qoyurlar, onlarla idi. Onlar öncə deyirdilər ki, olmaz. Bakı-Novorossiysk kəməri var, oradan nəql

²⁸¹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 26-cı kitab, Bakı: Azərənəşr, 2009, s.69.

²⁸² Hasanov İlham. Heydər Əliyev döneminde Azərbaycan'ın dış politikası (1993-2001). Türkiye Cumhuriyeti. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi. Ankara, 2003. s.95-98.

edək. Ondan da qurtardıq, bundan da qurtardıq. Sonra dedilər ki, pul yoxdur. Pul da tapdıq, filan etdik və 1998-ci ildə Türkiyə Cümhuriyyətinin 75-ci ildönümündə Ankarada bəyannaməni imzaladıq. Türkiyə Cümhuriyyəti, Azərbaycan Cümhuriyyəti, Gürcüstan, Qazaxıstanı da qatdıq və bəyannamə imzalandı. Ondan sonra, 1999-cu ilin noyabr ayında ATƏT-in İstanbuldakı zirvə görüşündə cümhur başqanı Süleyman Dəmirəl, cümhur başqanı Eduard Şevardnadze, cümhur başqanı Nursultan Nazarbayev, cümhur başqanı Heydər Əliyev son olaraq sazişi imzaladıq. Amerikanın cümhur başqanı Bill Klinton da ona öz imzasını qoydu. Ondan sonra biz bu işləri apara bildik”²⁸³. Qazaxıstanın layihəyə imza atması Heydər Əliyevin təşəbbüsü idi. İxtisasca neftçi olan, Qazaxıstanda yaşayan professor Yusif Quliyev yazır ki, “İstanbul bəyannaməsinə Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstanın dövlət başçıları, eləcə də, layihəyə dəstək verən ABŞ rəhbəri Bill Klintonla yanaşı, Qazaxıstan Prezidenti Nursultan Nazarbayevin də imza atması kəməre daha böyük regional önəm qazandırmışdı. O zaman qazax mətbuatında oxuyurdum ki, Qazaxıstanın bu layihəyə qoşulmasında Heydər Əliyevin mühüm, təşəbbüskar rolu olmuşdu. Bu fakt Aktauda məni göylərə qaldırırdı”²⁸⁴.

2002-ci il sentyabrın 18-də Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin təməlqoyma mərasimində Heydər Əliyev bəyanatında bu layihənin həyata keçirilməsinə çox maneələr olduğunu qeyd etdi: “...Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsi irəliyə sürüləndə mənim dostum Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadzeyə terror etdilər və o, möcüzə sayəsində sağ-salamat qurtardı. Bütün bunların hamısı və bizə göstərilən başqa siyasi təzyiqlər, müxtəlif təsirlər ona yönəldilmişdi ki, birincisi, bizim neft müqaviləsini – bu iş Xəzər dənizində ilk dəfə başladıq – qəbul etmək istəmirdilər. İkincisi isə, Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru xəttinin çəkilməsinin əleyhinə çıxdılar”²⁸⁵. 1999-cu ilin noyabr ayında İstanbulda, ATƏT-in zirvə görüşündə Türkiyə, Gürcüstan, Azərbaycan və Qazaxıstan Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəmərinin inşasına başlamaq üçün anlaşma və bəyanat imzaladılar. Amerika Birləşmiş Ştatlarının Prezidenti Bill Klintonun öz dövləti adından bu bəyanata qoşulması Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru xəttinin tikilməsinin reallığına gətirib çıxardı”²⁸⁶.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsinin reallaşması istiqamətində mühüm

²⁸³ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 42-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 2012, s.39.

²⁸⁴ Quliyev Yusif. Heydər Əliyev və türk dünyası. “Xalq qəzeti”. 2023, 4 mart, № 49, s.9.

²⁸⁵ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 41-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 2012, s.91.

²⁸⁶ Yenə orada.

addım kimi 29 oktyabr 1998-ci il tarixində Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan prezidentləri arasında Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəmərinin tikintisi ilə bağlı imzalanmış Ankara bəyannaməsini, 18 noyabr 1999-cu il tarixində isə ATƏT-in İstanbul zirvə toplantısında Xam neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan Respublikası və Türkiyə Respublikası əraziləri ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair imzalanmış saziş²⁸⁷ göstərmək olar.

1998-ci il oktyabrın 29-da Türkiyə Respublikasının 75-ci ildönümündə iki mühüm sənəd imzalandı. 1. Türkmənistandan Türkiyəyə qaz gətirilməsi. 2. Ankara bəyannaməsi. Türkmənistanın Prezidenti ilə Türkiyə Prezidenti arasında Türkmənistan qazının Xəzər dənizindən, Azərbaycan ərazisindən keçməklə Türkiyəyə verilməsi haqqında anlaşma imzalandı. Azərbaycan da Türkmənistan qazının Xəzər dənizi vasitəsilə Azərbaycandan keçərək Türkiyəyə getməsinə razılaşmışdı. Heydər Əliyev bildirirdi ki, bunun çox böyük əhəmiyyəti var. Türkmənistan qazı nəinki Türkiyəyə, həm də dünya bazarına çıxacaq. Bununla bərabər, qaz üçün Türkmənistandan belə bir boru xəttinin keçməsi Orta Asiya ilə Qafqazı, Azərbaycanı və Türkiyəni iqtisadi cəhətdən çox birləşdirəcəkdə. Azərbaycana, Azərbaycanın ətrafında olan ölkələrə sərmayələr gətirəcəkd²⁸⁸.

Bundan başqa, Türkiyə Böyük Millət Məclisinin binasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev, Gürcüstanın Prezidenti Eduard Şevardnadze, Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti Nursultan Nazarbayev, Türkiyə Respublikasının Prezidenti Süleyman Dəmirəl, Özbəkistan Respublikasının Prezidenti İslam Kərimov öz ölkələrində neft və qaz ehtiyatlarının hasilatı və istehsalı, bir neçə boru kəməri vasitəsilə bu ehtiyatların dünya bazarlarına təhlükəsiz nəql edilməsi imkanlarını qiymətləndirərək Ankara bəyannaməsini imzaladılar. Şahid sifətində ABŞ-ın energetika üzrə katibi Bill Riçardson imza atdı. Türkiyə Respublikasının yaradılmasının 75-ci ildönümünə təsadüf edən bu bəyannamənin imzalanması ilə Xəzər hövzəsindəki neft və qaz ehtiyatlarının Transxəzər və Transqafqaz neft və qaz kəmərləri sistemlərini əhatə edən, Şərq-Qərb enerji dəhlizi ilə daşınmasını nəzərdə tutan layihələr sisteminin əsas vəsiləsi olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri marşrutunun seçildiyi bütün dünyaya elan edildi. Bəyannamədə təsdiq edilirdi ki, iştirakçı ölkələrin karbohidrogen ehtiyatlarının işlənilməsi Xəzər regionu ölkələrinin müstəqilliyinin və təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi, iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, öz xalqlarının

²⁸⁷

Azərbaycan-Türkiyə

iqtisadi

əlaqələri.

10.01.2024.<https://ankara.mfa.gov.az/az/content/106/azerbaycan-turkiye-iqtisadi-elaqeleri>

²⁸⁸ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 19-cu kitab, Bakı: Azərnaşr, 2006, s.191-192.

həyatının yaxşılaşdırılması üçün boru kəmərləri böyük əhəmiyyət daşıyır. Prezidentlər həmçinin karbohidrogen ehtiyatlarının sərbəst, sabit şəkildə ətraf mühitin qorunmasının şərtlərinə uyğun olaraq maneəsiz daşınmasını tələb edən Avropa energetika xartiyasının prinsiplərinə sadıq olduqlarını təsdiq etdilər. Prezidentlər qeyd etdilər ki, kommersiya cəhətdən məqbul və ədalətli olan Şərq-Qərb dəhlizinin, o cümlədən Xəzər boru kəməri şirkətinin, Transxəzər və Transqafqaz boru kəmərləri sistemlərinin yaradılması Xəzər dənizi regionunda və başqa qonşu ölkələrdə hasil edilən karbohidrogenlərin dünya bazarına çıxarılmasını təmin edən son dərəcə mühüm layihədir. Bəyannamənin 3-cü bəndində prezidentlər Xəzər-Aralıq dənizi (Bakı-Tbilisi-Ceyhan) boru kəməri layihəsini əsas ixrac layihəsinə çevirmək haqqında qərara gəlmişlər. 4-cü bənddə həm istehsalçı, həm də Xəzər dənizinin hər iki tərəfində yerləşmiş tranzit ölkələr üçün boru kəmərinin açıqlığı, bu xəttin lazımı miqdarda məhsul ilə təmin edilməsinin əhəmiyyəti qeyd edilib. Prezidentlər bu məqsədlə müvafiq hökumətlərlə ətraflı və konstruktiv danışıqlar aparmaq, boru kəmərinin yaradılması üçün əlverişli şərtlər təqdim etmək və zəruri maliyyə vəsaitinin ayrılmasını təmin etmək üçün Xəzər regionunda karbohidrogen ehtiyatlarının işlənilməsində iştirak edən şirkətləri, başqa əlaqədar şirkətləri və beynəlxalq maliyyə qurumlarını dəvət etmişlər. Dünya bazarlarına enerji ehtiyatlarının nəql edilməsinə dair layihələr üzərində işləyən xarici və yerli investorların hüquqlarının müdafiəsi haqqında beynəlxalq qanunlara uyğun olaraq Şərq-Qərb enerji dəhlizinin, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin yaradılması üçün zəruri şəraiti mümkün qədər tez bir zamanda təmin etmək haqqında müvafiq hakimiyyət orqanlarına göstəriş verəcəklərini öhdələrinə götürdülər, investorlar üçün şərait yaradılmasında tədbirlər görəcəklərini bildirdilər. Prezidentlər Qara dənizin, Aralıq dənizinin sahillərinin, Türkiyə boğazlarının qorunmasının əhəmiyyətini vurğuladılar və bildirdilər ki, Türkiyə boğazlarında tanker gəmiçiliyinin potensial artımını nəzərə alaraq neftin və təbii qazın dünya bazarlarına nəql edilməsi təhlükə yaratmamalı, ətraf mühitə, insanların həyatına, mülkiyyətinə və təhlükəsiz dənizçiliyə mane olmamalıdır²⁸⁹.

Heydər Əliyev deyirdi ki, "Ankara bəyannaməsi ilk növbədə Azərbaycan ilə Türkiyə arasında idi. Lakin Gürcüstan olmazsa, Azərbaycan nefti Türkiyəyə keçə bilməz... Dörd il bundan əvvəl Bakı-Ceyhan haqqında Azərbaycan və Türkiyə düşünürdüsə, indi Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Özbəkistan və ABŞ-in energetika naziri bu bəyannaməni imzaladılar. Bakı-Ceyhan dəstəklədilər"²⁹⁰.

Prezident Heydər Əliyevin dəvəti ilə 2002-ci il sentyabrın 17-də

²⁸⁹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 18-ci kitab, Bakı: Azər nəşr, 2006, s.125-127.

²⁹⁰ Yenə orada, s.145-146.

Prezident Əhməd Nəcdət Sezər Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin tikintisinin təməlinin qoyulması mərasimində iştirak etmək üçün Azərbaycana gəldi. Görüşdə Heydər Əliyev “Əsrin müqaviləsi”nin reallaşması çərçivəsində əsas mərhələ olan əsas ixrac boru kəmərinin tikintisinə başlanmasının siyasi, iqtisadi, mədəni, humanitar sahədə xüsusi əhəmiyyət daşıdığını vurğuladı. Türkiyə Prezidenti Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri layihəsinin reallaşdırılmasında, eləcə də Xəzərin Azərbaycan sektorundakı enerji ehtiyatlarının dünyanın nüfuzlu dövlətlərinin iri neft şirkətləri ilə birgə işlənilməsi, hasil olunan neftin dünya bazarına ixracı sahəsində Prezident Heydər Əliyevin müstəsna xidmətlərini, cəsarətli və qətiyyətli addımlarını yüksək qiymətləndirdiyini, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin də reallaşacağına əmin olduğunu bildirdi: “...istər ölkələrimizin, istərsə də bölgədə yaşayan xalqların sabitliyi və təhlükəsizliyinə böyük kömək olacaq Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin sabah təməlini qoyacağıq. Uzun illər davam edən bu işin son nöqtəyə çatmasında ən böyük pay sahiblərindən biri Sizin kişiliyiniz, şəxsiyyətinizdir”²⁹¹. “Dəfələrlə demişəm – bizim dostluğumuz əbədidir, sarsılmazdır. Bu belə də olacaqdır. Mən hər dəfə bunu təsdiq edirəm. Çünki zaman keçdikcə kimsə düşünər ki, bəlkə bu belə deyildir. Ona görə bu elə bir şeydir ki, bunu ardıcıl surətdə təsdiq etmək lazımdır ki, xalq da bilsin, dünya da bilsin, dövlətlər də bilsin”²⁹².

Tikintisinə 1996-cı ildə başlanmış Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin təməlinin qoyulmasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev, Türkiyə Respublikasının Prezidenti Əhməd Nəcdət Sezər, Gürcüstanın Prezidenti Eduard Şevardnadze, Amerika Birləşmiş Ştatlarının Energetika naziri Spenser Abraham, eləcə də bir çox xarici ölkələrdən gəlmiş qonaqlar iştirak etdilər. Prezidentlərə terminalın gələcək perspektivləri barədə məlumat verildi. Belə bir fakt da vurğulandı ki, bütün tikinti işləri qurtardıqdan sonra terminalın ərazisi 800 hektara çatacaq, gündəlik gücü isə 800 min bərreldən çox olacaqdır. Beləliklə, o, dünyada ən böyük terminallardan birinə çevriləcəkdir²⁹³.

Heydər Əliyev Böyük İpək Yolu layihəsinin reallaşmasında da türkdilli dövlətlərin açar rolu olduğunu bildirirdi və senator Braunbekin İpək yolu strategiyası barədə təklifinin ABŞ senatında müzakirə edilməsini qiymətləndirirdi²⁹⁴. Heydər Əliyev deyirdi ki, tarixi Böyük İpək Yolumun bərpaşına dair 1998-ci il sentyabrın 7-8-də Avropa Birliyinin himayəsi altın-

²⁹¹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 41-ci kitab, Bakı: Azərneşr, 2012, s.87.

²⁹² Yenə orada, s.88.

²⁹³ Yenə orada, s.90.

²⁹⁴ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 19-cu kitab, Bakı: Azərneşr, 2006, s.351.

da Bakıda dünyanın 32 dövlətinin və 15 beynəlxalq təşkilatın nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilmiş beynəlxalq konfransın böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Böyük İpək yolunun bərpa edilməsi, TRASEKA proqramının həyata keçirilməsi Avropa Birliyi məkanından başlayıb Qafqazdan, Xəzər dənizindən keçməklə Mərkəzi Asiyaya uzanacaq - Şərqlə Qərbi, Avropa ilə Asiyanı birləşdirəcək bu nəqliyyat dəhlizi gerçəkliyə çevrilərək xalqlarımızın rifahının yüksəlməsinə böyük töhfə verəcəkdir. Bu, layihənin reallaşmasında da türkdilli dövlətlər açar rolunu oynayır.²⁹⁵

Beləliklə, Heydər Əliyev neftin və qazın ixracı üçün boru xəttinin Türkiyədən keçməsinə həmişə əhəmiyyət vermişdir və buna nail oldu. Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri barədə imzalanmış saziş Azərbaycan üçün çox əhəmiyyətli olduğu kimi, boru kəmərinin Türkiyədəki boğazların təhlükəsizliyini təmin etmək və sərmayə götürülməsi baxımından Türkiyə üçün də böyük əhəmiyyəti var idi. Dostu Süleyman Dəmirəllə söhbətlərində Türkiyənin qaza çox ehtiyacı olduğunu bilən Heydər Əliyev qazın da Türkiyəyə ixracına çalışdı və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru kəmərinin çəkilişi ilə buna nail oldu. Heydər Əliyev Xəzər dənizindən enerji daşıyıcılarının hasil edilməsi və onları dünya bazarlarına çıxaracaq infrastrukturların yaradılmasının türk dünyasını birləşdirəcəyində bir addım olduğunu bildirdi. Boru xəttinin həmçinin Gürcüstan ərazisindən də keçməsi bölgədə təhlükəsizlik yaradırdı.

²⁹⁵ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 26-cı kitab, Bakı: Azərnaşr, 2009, s.69.

Fəsil IV

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI VƏ TÜRKIYƏ RES-PUBLİKASI ARASINDA ELM, TƏHSİL, MƏDƏNİYYƏT SAHƏLƏRİNDƏ ƏLAQƏLƏR

4.1. Elm, təhsil, mədəniyyət sahəsində əlaqələr

Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycan və Türkiyə arasında elm və təhsil sahəsində əlaqələrin yüksək səviyyədə inkişafına çalışmış, Azərbaycandan tələbələrin Türkiyədə təhsil almaları və geri dönmələri, vətənimiz üçün yararlı kadrların yetişdirilməsinə, professor və müəllimlər arasında əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə böyük ümid bəsləmişdir. Heydər Əliyev Azərbaycan və Türkiyə arasındakı elm, təhsil sahəsində əlaqələrin hələ Cümhuriyyət dövründə olduğunu, 1919-cu ildə Azərbaycanda ilk universitet olan Bakı Dövlət Universitetinin yaradılmasında Türkiyənin yardım göstərdiyini, Türkiyədən gəlmiş ilk 50 müəllim və alimin universitetin yaradılması və inkişaf etdirilməsində çox işlər gördüklərini bildirirdi²⁹⁶.

Hələ Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri olan zaman Heydər Əliyev 1992-ci il martın 22-dən 25-nə qədər Türkiyə Respublikası hökumətinin dəvəti ilə Ankarada olmuş, Prezident Turqut Özal və Baş nazir Süleyman Dəmirəl ilə görüşmüşdür. Görüşlər zamanı hər il 100 nəfər naxçıvanlı gəncin Türkiyənin ali təhsil ocaqlarında təhsil alması üçün razılıq əldə edilmişdir. Naxçıvan əhalisinin həmin dövrdə blokada vəziyyətində olması həmçinin gənclərin Azərbaycan Respublikasının ali məktəblərində təhsilə müntəzəm davam etmələrinə ciddi maneələr yaradırdı. Buna görə də belə bir addımın atılmasının çox böyük əhəmiyyəti var idi. Azərbaycan və Türkiyə arasında təhsil əlaqələri 1992-ci il fevralın 29-da imzalanmış Anlaşma Memorandumu ilə başlayan 11 saziş və protokolla tənzimlənir. Türkiyə 1992-2001-ci illər ərzində Azərbaycana orta təhsil üçün ümumilikdə 604, ali təhsil üçün isə ümumilikdə 3490 tələbə yeri ayırmışdı. Türkiyə Milli Təhsil Nazirliyi 1994-cü il yanvarın 24-də Bakı Türk Anadolu Liseyini, 1994-cü il iyulun 21-də isə Bakı Türk Dili Tədris Mərkəzini istifadəyə verdi²⁹⁷.

1994-cü il yanvarın 5-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Türkiyə Respublikasının universitetlərinə tələbə qəbulu

²⁹⁶ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 1-ci kitab, Bakı: Azər nəşr, 1997, s.381-382.

²⁹⁷ Karimov Bahadır. Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan Cumhuriyetinin Dış Politikası (1993-2003). T. C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul, 2007, s.69.

haqqında sərəncam imzalamışdır²⁹⁸. 1994-cü ildə Türkiyənin ali məktəblərində təhsil almağa yola düşən azərbaycanlı tələbələrle görüşdə Türkiyədə universitetlərin bütün imkanlarından geniş faydalanmağı tövsiyə edən Ümummilli Lider demişdir: "...İstərdim ki, siz Türkiyə universitetlərinin bütün intellektual imkanlarından səmərəli istifadə edərək mükəmməl təhsil alasınız, yaxşı mütəxəssis olasınız, Vətənimizə, xalqımıza, millətimizə gələcəkdə sədaqətlə xidmət edəsiniz"²⁹⁹. Heydər Əliyev xarici ölkələrə, o cümlədən Türkiyəyə təhsil almağa gedən tələbələrə vətəndaşı olduqları ölkənin – Azərbaycanın adını uca tutmalarını, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında dostluq və qardaşlıq əlaqələrinin daha da möhkəmlənməsinə xidmət etmələrini tövsiyə edirdi: "...Türkiyə qardaş ölkədir. Odur ki, Türkiyədə siz özünüzü öz məmləkətinizdəki kimi hiss edəcəksiniz. Lakin bununla yanaşı, siz gərək Azərbaycanın təmsilçiləri kimi, Türkiyədə Azərbaycanın həm tarixini, həm milli ənənələrini, həm də bugünkü gerçəkliyini geniş və tam obyektiv şəkildə təbliğ edəsiniz və bunları türk ictimaiyyətinə, sizi əhatə edəcək adamlara, tələbə yoldaşlarınıza, universitetlərdə təmasda olacağınız şəxslərə çatdırasınız. Bizim dostluq, qardaşlıq əlaqələrimiz nə qədər möhkəm olsa da, bu əlaqələri genişləndirmək, dərinləşdirmək və yüksəltmək üçün görüləsi işlər hələ çoxdur. Bu işlərin bir qismi də sizin üzərinizə düşür. Güman edirəm ki, təhsil almaqla yanaşı, bu vəzifəni də layiqincə yerinə yetirəcəksiniz"³⁰⁰. Heydər Əliyev Türkiyədə təhsilə üstünlük verirdi: "Azərbaycanda bu dəyişiklikləri həyata keçirmək, yeni həyat qurmaq, yeni bir dövlət qurmaq üçün bizə yeni fikirli, yüksək səviyyəli mütəxəssislər lazımdır. Ona görə də Azərbaycanın elmi, ali təhsili nə qədər inkişaf etmiş olsa da, gələcəyimiz üçün biz Türkiyədə də kadrların hazırlanmasını lazım bilmişik"³⁰¹. Heydər Əliyev Azərbaycanda da yüksək səviyyədə ali məktəblərin olduğunu və məzunlarının diplomlarının Türkiyə tərəfindən tanınmasının zəruriliyini qeyd edirdi: "Azərbaycanın ali məktəblərinin diplomları çox yüksək diplomlardır. Onlar qəbul edilməlidir, əgər qəbul edilmirsə, dövlət naziri Namiq Kamal Zeybək bu məsələyə baxmalıdır. Bizim universitetlərimiz çox yüksək təhsil verir. Təsəvvür edin, Bakı Dövlət Universitetinin 77 yaşı vardır. Bizim Dövlət Tibb Universitetində Türkiyədən çoxlu gənclər təhsil alırlar, bu universitetin də 65 yaşı vardır. Yaxud başqa universitetlər də belədir. Bizim çox güclü professorlarımız, elm adamlarımız vardır"³⁰².

²⁹⁸ Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri və Heydər Əliyev. Bakı: Qafqaz Universiteti Nəşri, 2002, s.58.

²⁹⁹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 1-ci kitab, Bakı: Azərənəşr, 1997, s. 354-355.

³⁰⁰ Yenə orada, s. 355-356.

³⁰¹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 9-cu kitab, Bakı: Azərənəşr, 2000, s.356-357.

³⁰² Yenə orada, s.422-423.

1992-ci ildə Türkiyənin Xarici İşlər Nazirliyinə bağlı beynəlxalq texniki yardım təşkilatı olaraq türk cümhuriyyətlərinin yenidən qurulması, uyğunlaşması və inkişaf proseslərinə dəstək vermək məqsədi ilə Türk Əməkdaşlıq və Koordinasiya Agentliyi yaradılmışdır. Qurum iqtisadiyyat, ticarət, texniki, sosial, mədəni və təhsil sahələrində layihələr və proqramlar vasitəsilə müstəqillik əldə etmiş türk dövlətlərinin inkişaf etməsinə kömək göstərməli idi. Agentliyin xaricdə ofis açdığı ilk ölkələrdən biri Azərbaycan olub və 1994-cü ildə Türkiyə ilə Azərbaycan arasında imzalanmış Texniki Əməkdaşlıq Protokolu çərçivəsində açılan Bakı Proqram və Koordinasiya Ofisi orada fəaliyyətə başlayıb. Bu tarixdən sonra Azərbaycanın inkişafına dəstək olmaq və Türkiyə ilə Azərbaycan arasında dostluğu inkişaf etdirmək məqsədilə Türk Əməkdaşlıq və Koordinasiya Agentliyi Azərbaycanda 600-dən çox layihə həyata keçirmiş və bu çərçivədə 5000-dən çox işçiyə təlim keçmişdir³⁰³. Məsələn, iqtisadi sahədə vergi təhsili proqramları, Abşeron Mütəşəkkil Sənaye Zonasının Yaradılması Layihəsi, Azərbaycanın Dünya Ticarət Təşkilatına üzvlük prosesinə dəstək, Azərbaycan Mərkəzi Bankının Bacarıqların Artırılması Proqramı; səhiyyə sahəsində Təcili Tibbi Yardım Bacarıqlarının İnkişafı Proqramı, Sümük İliyi Transplantasiyası Mərkəzi Layihəsinin yaradılması, Azərbaycanda 120 əlil vətəndaşın "Həyatda Birlikdə Olaq" mövzusunda əlil arabası ilə təmin edilməsi, Səhiyyə mövzularında təşkil olunan beynəlxalq konqres, simpozium və bu kimi tədbirlərdə Azərbaycan mütəxəssislərinin iştirakının dəstəklənməsi; Təhsil sahəsində - Azərbaycan Müəllimləri üçün İxtisasartırma Proqramlarının təşkili, 149 nömrəli Ağdam Qaçqınlar məktəbinə avadanlıq və maddi yardım, Azərbaycan Dillər Universitetində sinxron tərcümə laboratoriyası sisteminin yaradılması, Kitab yardımı, Beynəlxalq konqres və konfranslarda iştiraka dəstək, sosial layihələr, Mühəribənin qadın qaziləri üçün dolanışiq xidmətləri mərkəzinin yaradılması, Bakı əlil uşaqların reabilitasiya mərkəzinə avadanlıq yardımı, Mühəribə qurbanlarının ailələrinin uşaqları üçün kompüter kurslarının təşkili; Mədəniyyət sahəsində Türk Filmləri Festivalı, Beynəlxalq Nəsrəddin Hoca Karikatura Festivalı, bəzi kitab və jurnal nəşrləri, ASAN Xidmət ilə əməkdaşlıq çərçivəsində ASAN Radionun qurulması, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində yaralanan azərbaycanlı əsgərlərdən bəzilərinin Türkiyədə müalicə edilməsi və s.³⁰⁴.

"9 Eylül" Universitetinin fəxri doktoru adı verilməsi mərasimində nitqində Prezident Heydər Əliyev gənclərə belə müraciət etdi: "Əziz övlad-

³⁰³ Sancak Kadir. Türkiyə-Azərbaycan İlişkilerinde Kamu Diplomasisinin Önemi ve Türkiye'nin Azerbaycan'da Resmi Kurumlarla Yürüttüğü Kamu Diplomasisi Faaliyetleri. Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi. Cilt: 9, Sayı: 22, Yıl: 2018, s.304.

³⁰⁴ Yenə orada, s.305.

larımız, balalarımız, siz müstəqil Azərbaycanın gələcəyi üçün çox lazımsınız, gərəklisiniz. Müstəqil, bağımsız Azərbaycanı yaşatmaq, inkişaf etdirmək, daha qüdrətli etmək üçün siz gərək yüksək təhsilə malik olasınız, müasir tələblərə uyğun ixtisaslar əldə edəsiniz. Bunların, hamısını Türkiyədə, Türkiyənin universitetlərində, o cümlədən "9 Eylül" Universitetində almağa imkan var. Sizə tövsiyəm, sizdən xahişim ondan ibarətdir ki, burada olduğunuz günləri, ayları, illəri səmərəli keçirəsiniz, yaxşı təhsil alasınız, Türkiyədən ən gözəl ənənələri mənimsəyəsiniz, Azərbaycana gətirəsiniz, Türkiyə-Azərbaycan dostluğunu möhkəmləndirəsiniz və özünüzü müstəqil Azərbaycanın gələcəyi üçün hazırlayasınız"³⁰⁵.

Türkiyədə, ümumiyyətlə, bütün türk diyarında, türk dünyasında elm və təhsil sahəsində uzun müddət fəaliyyət göstərən, türk xalqlarının birlişməsi sahəsində böyük xidmətləri olan Bilkənd Universiteti idarə heyətinin sədri İhsan Doğramacı ilə görüşdə çıxışında Heydər Əliyev: "...biz burada xalqlarımız, ölkələrimiz haqqında danışarkən onların qədim tarixində elmin, mədəniyyətin, incəsənətin, təhsilin nə qədər böyük rol oynadığını qeyd etməliyik. Əgər xalqlarımız əsrlər boyu yaşayıblarsa, mübarizə apararaq öz mənliliyini qoruya biliblərsə, öz milli xüsusiyyətlərini itirməyiblərsə, böyük mərhələlərdən keçərək indi müstəqil xalq kimi, dövlət kimi yaşayırlarsa, bütün bunlara görə xalqlarımız öz içərisindən çıxan mütəfəkkirlərə, yazıçı və şairlərə, bəstəkarlara, rəssamlara, memarlara, alimlərə minnətdardırlar. Böyük iftixar hissilə demək olar ki, xalqlarımız bu sahədə çox zəngindir. Bu zənginlik xalqlarımızda milli ruhu, milliliyi, milli ənənələri yaşadıb, nəsildən-nəsilə keçirib, bu günə gətirib çıxarmışdır..." - deyərək Azərbaycan xalqının türk dünyasının bir hissəsi kimi böyük və zəngin elm, mədəniyyət tarixinə malik olduğunu, Azərbaycanın incəsənət ustalarının, alimlərinin, bəstəkarlarının, mədəniyyət xadimlərinin Türkiyənin bir çox elm və mədəniyyət ocaqlarında, o cümlədən də İhsan bəyin himayədarlığı ilə fəaliyyət göstərdiyini qeyd etdi³⁰⁶.

İhsan Doğramacı və onun oğlu Əli Doğramacı Bilkənd Universitetinə rəhbərlik edirdilər. Əli Doğramacı Azərbaycandan tələbələrin Türkiyədə təhsil almağa cəlb edilməsindən, perspektivlərdən bəhs etdi: "Banklarda, fabriklərdə çalışan orta səviyyəli insanları Bilkəndə gətirib onlara maliyyə, mühasibat və digər dərslər keçmişik. İndiki səfərimiz zamanı apardığımız danışıklarda bəzi yeni məsələlər müzakirə olundu. İngilis dili üzrə müəllimlər magistr proqramı almaq üçün buradan Bilkəndə gələcəklər. Onlara bir il təhsil üçün qalmağa yer, ayda 130 dollar xərclik verəcəyik. Amma on-

³⁰⁵ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 9-cu kitab, Bakı: Azərneşr, 2000, s.357-358.

³⁰⁶ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 1-ci kitab, Bakı: Azərneşr, 1997, s.381-382.

ların bir az ingilis dilini bilmələri lazımdır. Bununla bağlı təkliflər Bakı Dövlət Universitetinə, digər ali təhsil ocaqlarının rektorlarına bildirildi. Bilkənd Universitetinin kitabxanasından Türkiyədəki digər universitetlərə – Ərzurum, Ədimə universitetləri və başqalarına kitablar göndərilir ki, bir ay ərzində oxuyub, sonra geri qaytarsınlar. Bilkənd Universiteti Bakı Dövlət Universitetinin rektoru ilə görüşdə belə bir xidməti onlara da göstərə biləcəyini bildirdi. Tələbələr Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasına gəlib Bilkənddən hansı kitabların gətirilməsini istəsələr, həmin kitabları hazırlayıb həftədə bir dəfə Ankarada “Azərbaycan Hava Yolları” Konserminin nümayəndələrinin dəstəyi ilə Azərbaycan müəllimləri və tələbələri üçün göndərə biləcəklərini bildirdilər. Bundan başqa təklif edildi ki, peyk antenası vasitəsilə internetə girməklə dünyaya yeni bir qapı açıla bilər. Məktəbin ayrıca interneti olur və bu, bütün Azərbaycana xidmət göstərəcəkdir. Buradan əldə edilən gəlir məktəbin olacaqdır. Belə bir sistem olarsa, bu, uzun illər Azərbaycanın gələcək nəsillərinə fərqli bir təhsil imkanı verər³⁰⁷.

Ankara Universiteti ilə Bakı Dövlət Universiteti, Naxçıvan Universiteti, Lənkəran Universiteti, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası arasında da əlaqələr vardı. Ankara Universitetində Azərbaycandan 150 tələbə təhsil alır, 7 müəllim dərs deyirdi. Heydər Əliyev Ankara Universitetinin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə əlaqə yaratmasına xüsusi önəm verirdi: “Azərbaycan Elmlər Akademiyası çox böyük bir elm mərkəzidir... Mən çox məmnunam ki, Ankara Universiteti Azərbaycanın Elmlər Akademiyası ilə bağlıdır. Çünki Azərbaycanda Elmlər Akademiyası təhsillə məşğul deyildir. Onlar elmi tədqiqatlarla məşğuldur. Buna görə də bu əlaqələr çox əhəmiyyətli və önəmlidir”³⁰⁸.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev Türkiyə Respublikasının ümumbəşəri dəyərlərə əməl etməsini yüksək qiymətləndirərək Türkiyənin daxili və xarici siyasətinin tədqiqinə önəm vermişdir: “Atatürkün məşhur “Yurdda sülh, cahanda sülh” ideyasından doğan işığa doğru irəliləyən müasir Türkiyə dövlətinin yeritdiyi daxili və xarici siyasətin, sosial-iqtisadi və mədəni tərəqqi təcrübəsinin elmi-nəzəri tədqiqat obyektinə çevrilməsi, öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir”³⁰⁹. “...Azərbaycan Sovetlər İttifaqının tərkibində olduğu zaman, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında böyük sədlər mövcud olduğu zaman alimlərimiz bu sədləri özlərinin fədakarlığı, cəsurluğu, vətənpərvərliyi ilə yararaq, ayrı-ayrı cığırılar açaraq Türkiyəyə, Türkiyə Cümhu-

³⁰⁷ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 26-cı kitab, Bakı: Azərənəşr, 2009, s.94.

³⁰⁸ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 33-cü kitab, Bakı: Azərənəşr, 2010, s.81.

³⁰⁹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 1-ci kitab, Bakı: Azərənəşr, 1997, s. 220.

riyyətinə həmişə meyil göstərmişlər, əlaqə saxlamışlar, araşdırmalar aparmışlar və o dövrdə də böyük işlər görmüşlər...³¹⁰.

Türkiyənin Səhiyyə Nazirliyi ilə 2000-ci ildə imzalanan niyyət protokolu çərçivəsində 1 nömrəli mərkəzi klinik xəstəxanasında xidmət göstərəcək 40 həkimdən 20-sinin qruplar halında Türkiyənin çox təcrübəli yeddi xəstəxanasında, iyirmi klinikasında ixtisasartırma kursları keçmələri, təkrar təhsil almaları məsələləri həyata keçirildi. Vanda xəstəxananın açılışı mərasimində burada ürək-damar cərrahiyyə əməliyyatı aparıla biləcəyi və bunun bütün Azərbaycanda və Qafqazda seyr ediləcəyi, buranın tibb mərkəzi ola biləcəyi bildirildi. Əgər bu tibb mərkəzi öz gəliri ilə özünü təmin edən bir qurum olarsa, xəstə, həkim, pul məsələləri aradan qaldırılsa, belə bir sistemlə Türkiyədən həkimlər, müəllimlər gəlib Azərbaycanda həkimlərlə iş-birliyi qura bilər, birlikdə əməliyyat apara bilər və bunları bir-birinə öyrədə bilərdilər. Həmin 40 nəfərlik həkim qrupu Türkiyədə əlavə təhsil aldıqdan sonra bütün işləri özləri görəcəkdilər. Belə olan halda Azərbaycan qonşularına da bu xidməti göstərən bir mərkəz ola bilərdi.³¹¹

Türkiyə Azərbaycanda dini təhsil qurumları da açdı. Türkiyə Respublikasının dini işlər naziri Mehmet Nuri Yılmazla görüşdə Heydər Əliyev bildirdi ki, "məscidlər məhz insanların mənəviyyatca yüksəlməsinə xidmət etməlidir. Elə Qurani-Kərim də bunu tələb edir, dinimiz də bunu tələb edir və Sizin apardığınız işlər də məhz bu tələblər əsasında qurulur. Buna görə də gördüyünüz işlərə görə çox məmnunam. Bir şey çox vacibdir ki, tələbələr məktəbdə dərslə olarkən dinin tarixini bilsinlər. Həm islam dininin, həm xristian dininin. Çünki sovetlər birliyində din tamamilə qadağan olunduğuna görə insanların din haqqında məlumatı da yoxdur"³¹².

Türkiyənin kənd təsərrüfatı naziri professor Hüsni Yusif Gökəlpın başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti 2001-ci ilin iyul ayında Azərbaycanda oldu. İmzalanan protokolda kənd təsərrüfatı sahəsində biliklərin artırılması, torpaqdan daha səmərəli istifadə edilməsi, uyğun toxum yetişdirilməsi məsələləri öz əksini tapmışdır. Qərara alındı ki, iki qardaş ölkənin alimləri və mütəxəssisləri birlikdə araşdırmalar aparsınlar. Türkiyə nümayəndələri azərbaycanlı həmkarları ilə Avropada yayılmış bir sıra heyvan xəstəliklərinin qarşısını vaxtında almaq üçün birgə işlər görməyi qərara aldılar: "Biz xəstəliklərin olmaması üçün önəmli tədbirlər görürük. Türkiyənin bəzi bölgələrində mövcud olan dabaq xəstəliyini dərhal nəzarət altına almışq"³¹³. Heyət

³¹⁰ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 5-ci kitab, Bakı: Azərneşr, 1998, s. 153-154.

³¹¹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 26-cı kitab, Bakı: Azərneşr, 2009, s.148.

³¹² Yenə orada, s.178-179.

³¹³ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 35-ci kitab, Bakı: Azərneşr,

bir sıra elmi-tədqiqat institutlarında oldu. Türkiyədə yetişdirilən bəzi toxumların Azərbaycanda tətbiq edilməsi üçün müəyyən işlər görüldüyünü bildirdilər.

Hüsni Yusif Gökalp Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı üçün nələr etdiyini belə qiymətləndirdi: “Keçən dəfə mən Azərbaycana gələndə Gəncəyə qədər getdim. Gəzdiyim yerlərdə çox gözəl şeyləri gördükə, Sizin nələr etdiyinizi, sanki əzbərləmişəm, qoyduğunuz bünövrədən bu millət dünən də bəhrələnib və bu gün də bəhrələnir”³¹⁴.

Heydər Əliyev Azərbaycan və Türkiyə arasında mədəniyyət sahəsində də əlaqələri inkişaf etdirdi. Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 500 illiyinə həsr olunmuş yubiley şənliklərinin təntənəli açılışında çıxış edərkən Heydər Əliyev Füzulinin bütün Türk dünyasının şairi olduğunu bir daha bildirdi: “...Füzulinin yubileyinin burada qeyd olunması və Azərbaycandan böyük bir nümayəndə heyətinin buraya gəlməsi də bizim dostluq və qardaşlığımızın rəmzidir. Bütün bunlar bizi sevindirir, Türkiyə xalqına sevgi və məhəbbət hissimizi daha da artırır... Azərbaycanda Füzulinin 500 illiyini keçirmək üçün böyük komissiya yaradılmışdır. Belə bir komissiyanın Türkiyədə də yaradılması xəbəri bizi sevindirdi...”³¹⁵. Ümummilli Lider Türkiyə Prezidenti Süleyman Dəmirəlin də doğum gününün dahi Füzuli ilə eyni günə düşməsinə qeyd edərək Türklərlə bir kökdən olduğunu bir daha vurğuladı: “...500 il bundan öncə Füzuli doğulub, 70 il bundan öncə də müasir dövrdə türk dünyasının böyük şəxsiyyəti, böyük insan, böyük ictimai-siyasi dövlət xadimi, hörmətli Süleyman Dəmirəl doğulmuşdur. Bu onu göstərir ki, Füzuli dünyası, Füzuli nəslə davam edir, dünya birliyinə, dünya mədəniyyətinə böyük insanlar bəxş edir...”³¹⁶ Türkiyənin xarici iqtisadi əməkdaşlıq komitəsinin üzvləri, işgüzar dairələrin nümayəndələri ilə görüşdə çıxışda Heydər Əliyev dahi şair Füzulinin yubileyinin Azərbaycanda geniş qeyd olunması ilə yanaşı, Türkiyədə də qeyd edildiyini qiymətləndirdi: “...Bu, bizim bir kökdən olduğumuzu, eyni tarixə, eyni əbədi irsə malik olduğumuzu bir daha sübut edir...”³¹⁷ Türkiyə Böyük Millət Məclisində dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulini anma mərasimində çıxış edərkən Heydər Əliyev böyük türk sənətkarların öz əsərləri ilə türk dövlətlərini mürəkkəb vəziyyətdə də birləşdirdiyini bildirdi: “...biz müəyyən siyasi, ideoloji səbəblərə görə, düşüncəmiz vəziyyətə görə Türkiyədən ayrı olduğumuz halda qəlbimiz həmişə bir olub, Füzuli Türkiyədə də, Azərbaycanda

2011, s.121.

³¹⁴ Yenə orada, s.122.

³¹⁵ Əliyev H.Ə.Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 2-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 1997, s.460-461.

³¹⁶ Yenə orada, s.461-462.

³¹⁷ Yenə orada, s.462-463.

da səslənib. Tək Füzuli yox, bizim xalqlarımızın Füzuli kimi böyük sənət adamları, şəxsiyyətləri bizi ayrılığa qoymayıbdır. Yəni bizi daim birləşdirib və bizi ayıran qüvvələrin qarşısını almağa kömək edib”³¹⁸. Ümummilli Lider dahi şairin yubileyinin Türkiyədə də keçirilməsini qiymətləndirmişdir: “...Füzuli yubileyi təkcə Füzulinin şəxsiyyətinə, onun yaradıcılığına verilən qiymət deyil. Füzuli yubileyi xalqlarımızın birləşdirilməsinə, yaxınlaşmasına, gələcəkdə bir yolla əzmlə getməsinə şərait yaradan böyük bir hadisədir...”³¹⁹. Türkdilli dövlətlər “Manas”ın 1000 illiyini, böyük qazax şairi, filosofu Abayın 150 illiyini, Özbəkistanın böyük dövlət xadimi, bütün türk dünyasının böyük şəxsiyyəti Əmir Teymurun 660 illiyini, böyük Azərbaycan şairi, eyni zamanda bütün türk dünyasına mənsub olan Məhəmməd Füzulinin 500 illiyini bir yerdə qeyd etdilər. Türkiyədə Böyük Millət Məclisinin üzvləri ilə görüşdə çıxışında Heydər Əliyev: “Tarixi köklərimiz sizin üçün də, bizim üçün də əzizdir. Bizim üçün Yunis İmrə də, Dədə Qorqud da, Manas da, Füzuli də, Nizami də əzizdir. XX əsrdə yazıb-yaratmış şəxsiyyətlər də, o cümlədən Tofiq Fikrət də, Rəşad Nuri də və Azərbaycan xalqının XX əsrdə yetirdiyi böyük yazıçılar, şairlər, bəstəkarlar, alimlər də əzizdir. Məhz bunlar – xalqlarımızın qabaqcıl, mütəfəkkir adamları bizi həmişə bir-birimizlə bağlayıb, bir-birimizlə birləşdiriblər...”³²⁰. 2000-ci ildə Bakı Türk Şəhidliyinin və Xatirə abidəsinin açılış mərasimində Heydər Əliyev Dədə Qorqudun türk xalqlarını birləşdirdiyini vurğulamışdır: “Dədə Qorqud da həmişə deyibdir ki, bir olun, əl-ələ verin. Nə qədər bir olsanız, əl-ələ versəniz, o qədər də uğurlu, o qədər də qalib olacaqsınız.”³²¹ “...Türkiyə deyir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” bizimdir, qazax deyir bizimdir, türkmən deyir bizimdir, Azərbaycan deyir bizimdir, özbək deyir bizimdir. Bu da çox gözəldir. O hamınıdır. Yəni “Kitabi-Dədə Qorqud” türkdilli ölkələrin hamısına mənsubdur. Deyirlər ki, Dədə Qorqudun bir çox yerlərdə, o cümlədən Azərbaycanda da qəbri vardır. Nursultan Nazarbayev burada nitq söyləyəndə dedi ki, Sır-Dəryada Dədə Qorquda böyük bir abidə qoyulubdur. Dədə Qorqudun məkanı ora olubdur. Amma biz deyirik ki, Dədə Qorqudun məkanı Azərbaycandır. Türkiyədə, Bayburtda neçə dəfə yubiley keçiriblər”³²².

2000-ci ildə Heydər Əliyevin fərmanı ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyi təntənəli bayram kimi qeyd edildi. Heydər Əliyev deyirdi ki, biz belə yubileylərlə dost, qardaş ölkələrlə, xalqlarla bir kökə, bir

³¹⁸ Yenə orada, s. 479-480.

³¹⁹ Yenə orada, s. 480-481.

³²⁰ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 9-cu kitab, Bakı: Azərneşr, 2000, s.311-312.

³²¹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 26-cı kitab, Bakı: Azərneşr, 2009, s.84.

³²² Yenə orada, s.150.

mədəniyyətə, bir milli-mənəvi ənənələrə mənsub olduğumuzu bir daha təsdiq edirik və bugünkü, gələcək nəsillərə nümunə göstəririk³²³. Türkiyədən Atatürk Yüksək Qurumunun Mədəniyyət Mərkəzinin sədri, “Dədə Qorqud ensiklopediyası”-nı hazırlayan komitədə çalışan professor Sadiq Tural yubiley üçün “Dədə Qorqud”la bağlı 16 kitab çap etdirdi. Türkiyədən alim, professor Yüksəl Bozər Ümummilli Liderə bildirdi ki, ““Kitabi-Dədə Qorqud” təntənələrini təşkil etməklə bütün türk cümhuriyyətlərində yaşayanlara yeni işıq tutdunuz. Çünki gələcəyimizin nə olduğunu daha yaxşı bildikcə hara gedəcəyimiz daha aydın olur. Siz bizi bir-birimizə yaxınlaşdırdınız, keçmişimizi xatırlatdınız və keçmişimizi daha yaxşı araşdırmaq üçün bizə əsas verdiniz”.³²⁴ Digər alim, Atatürk Dil və Tarix Qurumunun sədri, həmçinin Atatürk Beynəlxalq Sülh Mükafatı Komissiyasının sədri Rəşad Gənc isə bildirdi ki, “Siz “Dədə Qorqud”un 1300 illik yubileyi ilə Azərbaycanda milli özünüdərkə yenidən diriltidiniz, Azərbaycan insanlarına özlərini tanımalarını anlatdınız”.³²⁵

Türk Dünyasının görkəmli alimi, səhiyyə və təhsil qurucusu professor İhsan Doğramacının 80 illik yubileyi Azərbaycanda da keçirildi. Belə tədbirlər türk xalqlarının eyni kökdən olduğunu, türk xalqlarının birliyini göstərməyə yönəldilmişdir³²⁶.

Türk dünyasının böyük öndəri, Türkiyə Respublikasının banisi və ilk Prezidenti Qazi Mustafa Kamal Atatürkün türkdilli xalqların tarixindəki rolunu, Azərbaycanda Atatürk irsinə xüsusi maraq göstərildiyini, Atatürkün indiyə qədər Azərbaycanla əlaqədar dediyi sözləri, gördüyü işləri, naməlum qalan cəhətləri aşkara çıxarmaq üçün Prezident Heydər Əliyev Bakıda Atatürk Mərkəzinin yaradılması haqqında sərəncam imzaladı və Azərbaycan Prezidenti bu mərkəzin fəxri sədri oldu. Heydər Əliyev Türkiyədə rəsmi səfərdə olarkən Prezident Əhməd Necdət Sezər Azərbaycan və Türkiyə arasında mədəni və elmi əlaqələrin yüksək səviyyədə olduğunu bildirdi³²⁷. Heydər Əliyev Atatürk irsinin öyrənilməsinə çox əhəmiyyət verirdi: “... böyük Atatürkün yaratdığı və bugünkü nəsillərə, gələcək nəsillərə qoyduğu irs elə böyük xəzinədir ki, bu araşdırmalar hələ yüz il bundan sonra da getsə, onun hamısını elm, kitab vasitəsilə, başqa yollarla meydana çıxarmaq mümkün olmayacaqdır”³²⁸.

³²³ Yenə orada, s.86.

³²⁴ Yenə orada, s.93.

³²⁵ Yenə orada.

³²⁶ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 3-cü kitab, Bakı: Azərneşr, 1997, s.389-390.

³²⁷ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 33-cü kitab, Bakı: Azərneşr, 2010, s.45.

³²⁸ Yenə orada, s.61.

Heydər Əliyev sovet dövründə 70 il ərzində türk xalqlarının bir-birindən ayrı düşdüyünü, türk xalqlarının birliyinə mane olan amillərin olmasına baxmayaraq, elm, mədəniyyət, ədəbiyyat adamlarının həmişə birgəliyi təmin etdiklərini, milli ənənələrimizi, milli mədəniyyətimizi, dilimizi, tariximizi unutmağa qoymadıqlarını bildirdi: "...İndi isə biz bir-birimizə qovuşmuşuq, bir-birimizi qucaqlamışıq, bir yerdəyik. Burada, bu salonda kimin türkiyəli, kimin azərbaycanlı olduğunu ayırmaq mümkün deyildir, heç ayırmaq da lazım deyildir. Biz bir-birimizə qaynayıb-qarışmışıq və bu proses davam edəcəkdir. Şübhəsiz ki, hamımız bu prosesin davam etməsi üçün səylərimizi əsirgəməyəcəyik"³²⁹. Heydər Əliyev türk xalqları arasında olan bağlılığı belə vurğuladı: "Sərhədlərimiz açılan kimi, Azərbaycan müstəqillik qazanan kimi xalqlarımız dərhal bir-birinə qovuşdu, bir-birinə bağlandı. 70 illik bu ayrılıq sanki heç olmamışdır. Bəzən düşünürsən ki, biz elə daim bir yerdə olmuşuq, bir yerdə yaşamışıq. Yəni daxili, mənəvi əlaqələrimiz, hissiyyatlarımız bir-biri ilə o qədər bağlıdır ki, 70 illik ayrılıq bizi heç də ayıra bilməyib və güman edirəm, bundan sonra heç vaxt ayıra bilməz. Çünki artıq Azərbaycan müstəqil dövlətdir..."³³⁰

Bilkənd Universiteti idarə heyətinin sədri İhsan Doğramacı ilə görüşdə çıxışında Heydər Əliyev türk ləhcəsi ilə Azərbaycan ləhcəsi arasında yalnız bəzi fərqlər olduğunu, bunun da müəyyən səbəblərdən yarandığını bildirdi: "Bir tərəfdən siz öz dilinizi modernləşdirmisiniz, digər tərəfdən isə bizim dilimiz müəyyən dərəcədə təkmilləşmişdir. Fərqlər də buradan irəli gəlir. Ola bilsin ki, 60-70 il öncə bu fərqlər az idi. Lakin elə indi də türk xalqlarından heç birinin dili Azərbaycan və türk dilləri qədər bir-birinə yaxın deyildir. Bütün bunlar onu göstərir ki, dostum İhsan bəyin qeyd etdiyi kimi, ölkələrimiz ayrı olsalar da, xalqlarımız birdir və bir olacaqlar. Buna heç bir şübhə ola bilməz. İndi bunun üçün daha böyük imkanlar açılmışdır"³³¹. Heydər Əliyev türkdilli xalqların bir-biri ilə daha da yaxınlaşması, bir-birini bilavasitə daha da anlaması üçün yazıçıların öz xidmətlərini göstərmələrini tövsiyə edirdi: "...Bizim xalqlarımız uzun illər cürbəcür dövlətlərin tərkibində olduqlarına görə bir çox hallarda dillərindən və milli dəyərlərindən lazımi qədər istifadə etməkdən məhrum olublar, yaxud da ki, onların bu imkanları məhdudlaşdırılıbdir. Ancaq bizim dilimizi, mədəniyyətimizi, milli dəyərlərimizi yaşadanlar həmişə, bütün mərhələlərdə yazıçılar olublar... Ancaq mənim tövsiyəm ondan ibarət olardı ki, bizim xalqlarımızın bir-biri

³²⁹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 1-ci kitab, Bakı: Azərneşr, 1997, s. 381-382.

³³⁰ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 5-ci kitab, Bakı: Azərneşr, 1998, s.174-175.

³³¹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 1-ci kitab, Bakı: Azərneşr, 1997, s. 382-383.

ilə daha da yaxınlaşması üçün, bir-birini bilavasitə daha da anlaması üçün, dillərimizin inkişaf etməsi üçün və bir kökdən olan dillərimizin bir-birinə daha da yaxınlaşması üçün yazıçılar öz xidmətlərini göstərsinlər. Bizim dillərimiz bir kökə mənsubdur və bir-birimizi anlayırıq. Ancaq yaxşı olardı ki, dediyim bu sözləri mənim özbək, qırğız, qazax qardaşlarım da azərbaycanlı kimi anlasınlar və eyni zamanda bu qurultayda Başqırdıstandan, Qırğızıstandan olan yazıçıların çıxışlarını bizim azərbaycanlılar da tamam anlaya bilsinlər”³³².

Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının nəinki Türkiyə Respublikası ilə, eləcə də digər türk dövlətləri ilə siyasi, iqtisadi, əlaqələrinin, elm, təhsil, mədəniyyət sahəsində əlaqələrin inkişaf etdirilməsinin əhəmiyyətini görür və bir dilə, bir kökə mənsub olan bu dövlətlərlə münasibətlərin inkişafına çalışırdı.

1994-cü il 9 fevral tarixində Ankara şəhərində “Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında mədəniyyət və incəsənət sahəsində əməkdaşlıq haqqında Protokol” imzalandı. 2002-ci il iyunun 26-da İstanbulda keçirilən “Üç dənizin əfsanəsi” – Xəzər dənizi, Qara dəniz, Aralıq dənizi – konfransında iştirak etdikdən sonra Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Ankarada Oran diplomatik şəhərciyində Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin açılış mərasimində iştirak etdi. Həmin gün Ankarada Bakı küçəsinin açılış mərasimi də oldu. Ankara Böyük Şəhər Bələdiyyəsinin başçısı Məlik Qökçək Azərbaycan paytaxtının adını daşıyan küçənin yaxın gələcəkdə Oran diplomatik şəhərciyinin ən gözəl guşələrindən birinə çevriləcəyini bildirmiş və Heydər Əliyevə müraciətlə demişdi: “Hörmətli cümhur başqanı Heydər Əliyev! Qardaş Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərini Ankarada yaşatmaq üçün Ankara Böyük Şəhər Bələdiyyəsi Məclisinin 2001-ci il noyabrın 30-dakı qərarı ilə bu küçəyə Bakının adını verdik. İnşallah, bir azdan hörmətli cümhur başqanımızın açacağı küçəmizin Azərbaycan-Türkiyə dostluğunun rəmzi kimi qalacağına inanıram”. Ankaranın mərkəzi küçələrindən birinə – 3-cü Caddəyə Azərbaycan prospekti adı verilməsi, Bakıda, Naxçıvanda Atatürk prospektinin olması Azərbaycan-Türkiyə qardaşlığının göstəricisidir.

Heydər Əliyev Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü, əraziləri işğal etməsi barədə əsl həqiqətlərin dünyada yayımlanmasında geniş imkanlara malik Türkiyə televiziya kanallarının üzərinə məsuliyyət düşdüyünü bildirirdi. “Samanyolu” televiziyasının Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin inkişaf etməsində çox böyük rolu var idi. Hələ 1991-ci ilin oktyabrında Ermənistanın Naxçıvan istiqamətini atəşə tutmasını işıqlandırmaq üçün “Samanyolu” televiziyasının müxbirləri Ərzurumdan və digər yerlər-

³³² Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 8-ci kitab, Bakı: Azərnəşr, 1998, s.10-11.

dən Naxçıvana gələrək, Naxçıvandakı vəziyyəti bütün Türkiyəyə yaydılar. Bu televiziya kanalını əsasən Avropadakı azərbaycanlılar izləyirdilər. Kanal Qarabağ haqqında 24 həftə davam edən özəl bir proqram da hazırlamışdı. Türkiyədə yaşayan ermənilər bu proqramın Ermənistanla Azərbaycan arasında danışıqlara xələl gətirdiyini bildirdilər və onun bağlanması üçün kanalın İstanbuldakı mərkəzinə faks və internetlə müraciətlər etdilər. Türkiyənin "Samanyolu" televiziyasına müsahibəsində Heydər Əliyev "Samanyolu"nun Azərbaycanın vəziyyəti barədə Türkiyəyə və Türkiyənin həyatı barəsində Azərbaycana məlumatlar verməsini və bunun Türkiyə-Azərbaycan dostluğunun inkişafında xüsusi rol oynadığını bildirdi: "Mən bunu qiymətləndirirəm və hesab edirəm ki, sizin xidmətləriniz böyükdür. O ki qaldı gələcəkdə nə edə bilərsiniz – indiyə qədər etdiyiniz işləri daha da mükəmməl etməlisiniz və dövlətin siyasətini öz yayımlarınızda yaxşı göstərməlisiniz. Çünki siz burada yaşayırsınız, bilirsiniz, dövlətin siyasəti sizə məlumdur. Dövlətin həm iqtisadiyyatda, həm sosial sahədə, həm də islahatların həyata keçirilməsində – bütün sahələrdə gördüyü işlər də məlumdur"³³³.

1995-ci ilin dekabrında Türkiyə Prezidenti Süleyman Dəmirəl Azərbaycanda olarkən Azərbaycanla Türkiyə arasında TRT proqramının Azərbaycanın bütün bölgələrində göstərilməsi haqda müqavilə imzalandı³³⁴. 1997-ci ilin may ayında Heydər Əliyev Türkiyədə rəsmi səfərdə olarkən Türkiyənin "TRT", "TQRT", "Samanyolu", "NTV" televiziya kanallarının rəhbərləri ilə də görüşdü. Görüşdə Heydər Əliyev bildirdi ki, "Azərbaycan televiziya kanalı ilə Türkiyənin televiziya kanalları arasında əməkdaşlıq da var, ancaq bu, istənilən səviyyədə deyildir. Məsələn, insanların bir çoxu belə fikirdədir ki, Azərbaycan televiziyasının verilişləri Türkiyənin televiziya kanalları vasitəsilə burada da yayılsın. Azərbaycanın bir televiziya, dövlət televiziya var. Özəl televiziya da var, onlar kiçikdir. Azərbaycan televiziyasının proqramları Türkiyədə yayılsa, yaxşı olardı. Türkiyədə insanlar televiziya alışıqları, onu sevirlər. Ona görə belə imkan olsa, Türkiyə üçün də, Azərbaycan üçün də çox xeyirli olar"³³⁵. Türkiyədə bəzi qəzetlərin "Dağlıq Qarabağ indi de-fakto bağımsızdır" yazmasını Heydər Əliyev kəskin tənqid etdi: ".... Bu gün belə yazan on gündən sonra deyəcək ki, bağımsız dövlət kimi gələn onunla əlaqələr yaradaq"³³⁶. Heydər Əliyev Mustafa Kamal Atatürkün "Azərbaycanın dərdi bizim dərdimiz, Azərbaycanın sevinci bi-

³³³ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 42-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 2012, s.22.

³³⁴ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 5-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 1998, s.149-150.

³³⁵ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 9-cu kitab, Bakı: Azərnaşr, 2000, s.395-397.

³³⁶ Yəni orada, s.397-398.

zim sevincimizdir” sözlərini unutmamağı tövsiyə etdi: “Bu gün Azərbaycanın dərdi var, demək, bu, Türkiyənin də dərdir. Türkiyənin təbliğat orqanlarında – televiziyasında, qəzetlərində bu dərдин ağrısı unudulmamalıdır”³³⁷. Heydər Əliyev ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərin türk kanalları tərəfindən yayımlanmasının əhəmiyyətini bildirdi: “... böyük təbliğat məşını, orqanları olan Türkiyə bunu etməlidir. Yəni biz öz günahımızı bilirik və ümumiyyətlə, sizə deyim ki, Türkiyə, Azərbaycan, yaxud türklər hamımız birlikdə bu işlərdə zəiflik. Ermənilər 1915-ci ildən indiyə qədər dünyanın hər yerində təbliğat aparırlar ki, “Türklər bizi qırdı, öldürdü, soyqırımını etdilər”. Bunu hər yerdə yayırlar. Amma bunun müqabilində türklər ermənilərin Türkiyə ərazisində nə qədər cinayət etdiklərini, xəyanət etdiklərini demirlər. Siz, sadəcə, müdafiə mövqeyindəsiniz, yəni fikirləşirsiniz, – deyirlər, desinlər, bizə heç bir şey edə bilməzlər, böyük dövlətlik, ölkəyik. Amma onlar öz işlərini görürlər. Hər il Amerika konqresində istəyirlər ki, Türkiyənin ermənilərə qarşı soyqırımını haqqında qərar çıxarılmasına nail olsunlar, amma edə bilmirlər. Ancaq hər il aprel ayında ölkələrin ictimai rəyinə səs salırlar ki, türkləri vəhşi kimi, soyqırımını edən kimi göstərsinlər”³³⁸. “Xocalıda nə qədər vəhşətlər, soyqırımını etdilər... Azərbaycanın da, türklərin də passivliyi çoxdur, ona görə də ermənilər bundan istifadə edirlər. ... Çadırlarda yaşayan insanların vəziyyəti barədə həftədə bir dəfə Türkiyənin televiziyasında məlumat verilsə, – deyirsiniz ki, TQRT dünyanın yarısını əhatə edir, amma elə vaxtda verin ki, hamı baxa bilsin, – insanlar görəcəklər ki, bu qədər vəhşilik var. Amma bunlar unudulduğuna görə Avropada da, Amerikada da, Rusiyada da hesab edirlər ki, nə olub, ermənilər Azərbaycanda bir şey etməyiblər ki...”³³⁹.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək, belə nəticəyə gəlirik ki, elm, mədəniyyət, təhsil sahəsində Türkiyə ilə Azərbaycan arasında müştərək işlər görülməsi həm Azərbaycan üçün, həm də Türkiyə üçün çox faydalıdır. Hər iki ölkə arasında elm, təhsil, mədəniyyət sahələrində əlaqələr haqqında sazişlər bağlanmışdır. Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycan və Türkiyə arasında elm və təhsil sahəsində əlaqələrin yüksək səviyyədə inkişafına çalışmış, Azərbaycandan tələbələrin Türkiyədə təhsil almaları və geri dönmələri, vətənimiz üçün yararlı kadrların yetişməsinə, professor və müəllimlər arasında əlaqələrə böyük ümid bəsləmişdir. Heydər Əliyev Azərbaycan gənclərinin Türkiyədə təhsilinə üstünlük verirdi. Prezident Heydər Əliyev Sovet İttifaqının dağılmasından sonra türk dövlətlərinə sahib çıxaraq onların inkişaf etdirilməsi üçün Türkiyənin üzərinə düşən vəzifələr haqqında Qazi Mustafa Kamal Atatürkün vəsiyyətinin yerinə yetirilməsi zamanının

³³⁷ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 9-cu kitab, Bakı: Azərnəşr, 2000, s.397-398.

³³⁸ Yenə orada, s.398-399

³³⁹ Yenə orada, s.399-400.

gəldiyini, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında iqtisadi, ticarət, elm, mədəniyyət, təhsil və başqa sahələrdə əlaqələrin başqa dövlətlərlə olan əlaqələrdən dostluq, qardaşlıq əlaqələri kimi fərqlənəcəyini bildirirdi.

Heydər Əliyev Azərbaycan və Türkiyə arasında mədəniyyət sahəsində də əlaqələri inkişaf etdirdi. Prezident türkdilli ölkələrin dövlət, elm, mədəniyyət xadimlərinin yubileylərinin müştərək keçirilməsinə önəm verirdi və belə tədbirlərin keçirilməsi qardaş ölkələr arasında münasibətlərin daha sıx olmasına, Azərbaycan və Türkiyə xalqlarının bir-birlərinə rəğbətlərinin daha da artmasına səbəb olurdu.

Ümummilli Lider Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü, əraziləri işğal etməsi barədə əsl həqiqətlərin dünyada yayımlanmasında geniş imkanlara malik Türkiyə televiziya kanallarının üzərinə məsuliyyət düşdüyünü bildirirdi.

4.2. Heydər Əliyev Türkiyədəki Azərbaycan diasporasının inkişafının əhəmiyyəti haqqında

Heydər Əliyev xaricdə olan azərbaycanlıların diasporasının inkişafına çox ümid bəsləyirdi. Türkiyədə rəsmi səfərdə olarkən orada yaşayan azərbaycanlılarla görüşdə Prezident Heydər Əliyev bildirdi ki, "Azərbaycanın müstəqilliyini saxlamaq asan bir iş deyil. Bunun üçün xalqımız, millətimiz – siyasi dünyagörüşündən asılı olmayaraq bütün Azərbaycan xalqı bu gün bir məqsədə – Azərbaycanın müstəqilliyini qoruyub saxlamağa xidmət etməlidir"³⁴⁰. Heydər Əliyev yaşadıkları xarici ölkələrdə azərbaycanlılara təşkilatlanmalarını, Azərbaycan ilə sıx əlaqələr saxlamalarını, həmişə vətənin mənafeyini qorumalarını tövsiyə edirdi: "Harada olursa-olsun, azərbaycanlıların birlikdə, bərabər olması əsas şərtlərdən biridir. Biz çalışırıq ki, Azərbaycanın daxilində bütün qüvvələri toplayaq. Eyni zamanda respublikadan kənarda yaşayan azərbaycanlılar da öz qüvvələrini toplamalıdır. Ayrı-ayrı qüvvələrin, qrupların arasında fikir müxtəlifliyi ola bilər. Bu, təbii haldır. Ancaq Azərbaycanın müstəqilliyini qorumaq, ərazi bütövlüyünü saxlamaq üçün hamı bütün başqa fikirləri kənara qoyub birləşməli, bir hədəfə vurmali, bir məqsədə xidmət etməlidir"³⁴¹. "Ötən tarixə bir daha nəzər salmaqla belə bir fikrə gəlirik ki, indiki dövrdə Azərbaycan xalqının birləşməsi, həmrəy olması hava, su kimi lazımdır. Bunu xüsusi qeyd edirəm, ona görə ki, xalqımızda məhz son illər bu xüsusiyyətlər çatmayıb. Ona görə də Azərbaycan belə ağır vəziyyətə düşmüşdür"³⁴². Ümummilli Lider Türkiyədə yaşayan azərbaycanlıların pərakəndə halda yaşamasına irad bildirirdi: "1992-ci ildə hörmətli dostum və qardaşım Süleyman Dəmirəl məni İzmirə dəvət etmişdi. Hava limanına gələndə məni qarşılayıb dedilər ki, burada Azərbaycan dərnəyi var və biz sizinlə görüşmək istəyirik. Mən də razılaşdım. Onların heç birini tanımırdım. Məni gəlib apardılar, gedib orada görüşəndə azərbaycanlıların daha bir qrupu gəldi və dedilər ki, siz buraya düz gəlməmişiniz, azərbaycanlılar başqa yerdədir. Mən dedim ki, əcəba, mən bilmirəm axı, haradadırlar, məni buraya gətiriblər. Mən o vaxt mərhum Turqut Özalla görüşə getmək ərafəsində olsam da, onlar deyən yerə də getdim və gördüm ki, buraya da xeyli azərbaycanlı yığılıb. Amma bəs nə üçün ayrılıblar? Bir dərnək orada, bir dərnək buradadır. Axı, bunlar hamısı bir yerdə olmalıdır, bir-biri ilə rəqabət aparmamalıdır"³⁴³.

Heydər Əliyev bir prezident kimi, respublikamızda yaşayan bütün azərbaycanlıları birləşdirmək, Ermənistan silahlı qüvvələrinə qarşı mübari-

³⁴⁰ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 1-ci kitab, Bakı: Azərneşr, 1997, s.395-396.

³⁴¹ Yenə orada, s.396-397.

³⁴² Yenə orada.

³⁴³ Yenə orada, s.397-398.

zəni sona çatdırmaq, Azərbaycanın müstəqilliyini qorumaq, ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün bütün dünya azərbaycanlılarından mənəvi yardım gözlədiyini bildirirdi³⁴⁴. Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, professor və müəllimlər arasında əlaqələr Azərbaycan və Türkiyə xalqları arasında əlaqələrin inkişafına daha da kömək edəcək və azərbaycanlıları, türkləri daha möhkəm birləşdirəcəkdir³⁴⁵.

Türkiyənin “Samanyolu” televiziyasına müsahibəsində Heydər Əliyev lobbichilik fəaliyyətinin gücləndirilməsi vacibliyini bildirdi: “Bilirsiniz, çox yerlərdə azərbaycanlılarla türklər bir yerdədirlər. Məsələn, Avropanı götürək. Bilirəm ki, Brüsseldə, yaxud Almaniyada azərbaycanlılar və türklər bir yerdə çalışırlar, bir yerdə iş görürlər. Ona görə bu birlik var. Lazımdır ki, lobbichilik məsələsini daha da gücləndirək. Bilirsiniz ki, mən Xaricdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsi yaratdım. Məhz buna görə. Çünki mən istəyirəm ki, dünyanın hər yerində yaşayan azərbaycanlılar özlərinin azərbaycanlı olduqlarını bilsinlər, özlərini azərbaycanlı kimi hissəlsinlər. Bir də ki, Azərbaycan dövləti ilə, respublikamızla əlaqədə olsunlar. Ona görə də belə bir Komitə yaratmışam. Bu Komitə də xaricdə türk dənəkləri ilə çox sıx əməkdaşlıq edir və edəcəkdir”³⁴⁶. Professor Dünyamalı Vəliyev yazır ki, Türk dünyasının həmrəyliyi və birliyi, bütün dünyada yaşayan türklərin diaspor şəklində təşkilatlanması, mədəni-siyasi, iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi Ulu Öndər Heydər Əliyevin ideyaları və arzuları idi və bütün şüurlu fəaliyyətini bu vacib işə həsr etmişdi³⁴⁷.

Heydər Əliyev türklərin, azərbaycanlıların güclərinin birləşdirilməsinin çox vacib olduğunu bildirirdi: “Amerikada erməni diasporu var. Görürsünüz, onlar hər dəfə həm Azərbaycan, həm də Türkiyə məsələsini ABŞ konqresində qaldırırlar. Amma Amerikada nə qədər türk var. Bəs niyə birləşmirlər? Bizim xalqlarımızın bir çatışmayan cəhəti ondan ibarətdir ki, gücümüzü birləşdirmirik. Biz bu məsələlərdə irəliyə düşmürük. Onlar isə irəliyə düşür və dünyanı, ictimaiyyəti aldadırlar. Amma bunlara baxmayaraq, hesab edirəm ki, haqq-ədalət bizim tərəfimizdədir. Türkiyənin tərəfindədir, Azərbaycanın tərəfindədir və bundan sonra da belə olacaqdır. Sadəcə, biz bu hadisələrdən dərs almalıyıq. Bu hadisələrdən nəticə çıxarmalıyıq və gücümüzü artırmalıyıq, təbliğatımızı artırmalıyıq və dövlətlərimizi qorumaalıyıq”³⁴⁸.

³⁴⁴ Yenə orada, s.398-399.

³⁴⁵ Yenə orada, s.379-380.

³⁴⁶ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 42-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 2012, s.24.

³⁴⁷ Vəliyev Dünyamalı. Heydər Əliyev və ümumtürk birliyi ideyası. “Xalq qəzeti”. 2019, 15 dekabr, № 279, s.3

³⁴⁸ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 42-ci kitab, Bakı:

Beləliklə, Heydər Əliyev yaşadıkları xarici ölkələrdə azərbaycanlılara təşkilatlanmalarını, lobbicilik fəaliyyətini gücləndirmələrini, Azərbaycan ilə sıx əlaqələr saxlamalarını, həmişə vətənin mənafeyini qorumalarını, bütün dünyada yaşayan azərbaycanlıların və türklərin diaspor şəklində təşkilatlanmalarını tövsiyə edirdi. Ümummilli Lider Türkiyədə yaşayan azərbaycanlıların pərakəndə halda yaşamasına qəti etiraz edirdi.

4.3. Qarşılıqlı təltiflərin, yubileylərin keçirilməsinin Azərbaycan - Türkiyə dostluq, qardaşlıq əlaqələrinin inkişaf etdirilməsində rolu

Elmə, alimə dəyər verən Ümummilli Lider Heydər Əliyev həmçinin bildirirdi ki, "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və alimlərimiz elmi tədqiqatlar apararkən daim Türkiyə ilə, Türkiyə Respublikasının həyatı ilə maraqlanmışlar. O dövrlərdə, Azərbaycan Sovetlər İttifaqının tərkibində olduğu zaman, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında böyük sədlər mövcud olduğu zaman alimlərimiz bu sədləri özlərinin fədakarlığı, cəsurluğu, vətənpərvərliyi ilə yararaq, ayrı-ayrı cığırar açaraq Türkiyəyə, Türkiyə Cümhuriyyətinə həmişə meyil göstərmişlər, əlaqə saxlamışlar, araşdırmalar aparmışlar və o dövrdə də böyük işlər görmüşlər..."³⁴⁹ Bu nöqteyi-nəzərdən Heydər Əliyev Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının elmdə böyük xidmətlərindən, o cümlədən türk dünyası sahəsində tədqiqatların əhəmiyyətindən bəhs etmişdir: "...Keçmiş Sovetlər İttifaqında türkologiya, türk dilləri ilə, türk dünyası ilə məşğul olan elmi idarələr çox az idi. Ancaq mən tam qətiyyətlə deyə bilərəm ki, onların əsas mərkəzi Azərbaycan olmuşdur. Azərbaycan Elmlər Akademiyası olmuşdur. Azərbaycan keçmiş Sovetlər İttifaqında türk dünyasının tədqiqində, təhlilində, onun tarixinin araşdırılmasında, türkdilli xalqların dillərinin inkişaf etməsində çox böyük xidmətlər göstərmişdir. Bu da onu göstərir ki, bizim alimlərimiz bütün sahələrdə çalışaraq, xalqımız üçün ən önəmli, ən əsas, ən əhəmiyyətli olan sahəyə – tariximizə, tarixi köklərimizə, dilimizin, tariximizin inkişafına, xalqımızın əsrlər boyu qəhrəmanlıq səhifələrinə çox diqqət yetirmiş, onları araşdıraraq elmi surətdə sübut etmişlər və elmi əsərlərlə dünyaya yaymışlar, xalqımıza, türk dünyasına çatdırmışlar. Beləliklə də, türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının nə qədər böyük, əzəmətli, möhtəşəm və şərəfli yol keçdiyini elmi əsərlərlə dünyaya bəyan etmişlər. Bu, Azərbaycan alimlərinin və xüsusən Elmlər Akademiyasının böyük xidmətlərindən biridir..."³⁵⁰.

Prezident Heydər Əliyev siyasətdə, elmdə böyük xidmətləri olan insanları həmişə qiymətləndirmişdir və bu da iki qardaş dövlət arasında

Azərbaycan, 2012, s.61.

³⁴⁹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 5-ci kitab, Bakı: Azərbaycan, 1998, s.153-154.

³⁵⁰ Yenə orada, s.152-154.

münasibətlərin daha da möhkəmlənməsində az rol oynamamışdır. Heydər Əliyevin sərəncamı ilə Türkiyə Respublikasının Prezidenti Süleyman Dəmirəl Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının fəxri akademiki adına layiq görüldü. Türk dünyasının görkəmli oğlu, dünya şöhrətli alim İhsan Doğramacıya akademiyanın fəxri akademiki diplomu təqdim edildi³⁵¹. İhsan Doğramacının 85 illik yubileyi 2000-ci ildə Bakıda keçirildi. Heydər Əliyev İhsan Doğramacının yubileyinin Azərbaycanda təntənəli şəkildə keçirilməsini Türkiyə-Azərbaycan dostluq, qardaşlıq əlaqələrinin inkişaf etməsi üçün yeni bir addım hesab edirdi: “Bugünkü təntənəli mərasim də təkcə dostumuz, qardaşımız İhsan Doğramacının 85 illiyinə həsr olunmayıbdır. Bu mərasimin mənası genişdir. Onun mənası ondan ibarətdir ki, türkdilli xalqların, Azərbaycan xalqının, Türkiyə xalqının böyük oğlu İhsan Doğramacının 85 illik yubileyi eyni zamanda Türkiyə-Azərbaycan dostluq, qardaşlıq əlaqələrinin inkişafına, türk dünyasının birliyinin daha da inkişafına xidmət edir. Bax, bunlar hamısı bir-biri ilə bağlıdır. Ona görə də mən çox məmnunam ki, biz dostumuz hörmətli İhsan Doğramacının yubileyini Azərbaycanda təntənəli şəkildə keçiririk. Beləliklə, Türkiyə-Azərbaycan dostluq, qardaşlıq əlaqələrinin inkişaf etməsi üçün yeni bir addım atırıq”³⁵². Heydər Əliyev İhsan Doğramacının Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin yaranmasında, inkişaf etməsində böyük xidmətlər göstərdiyini, Azərbaycandan nə qədər alimlərin, incəsənət xadimlərinin - bəstəkarların, musiqiçilərin 1991-1992-ci illərdən başlayaraq Türkiyədə İhsan Doğramacının himayəsi altında işlədiyini, Bilkənd Universitetində onunla bərabər çalışdıklarını, onun hər bir kəsə qayğı, diqqət göstərdiyini nəzərə alaraq alimə “İstiqlal” ordeni də vermişdir. “İstiqlal” ordeninin təqdimi mərasimində İhsan Doğramacı Heydər Əliyevə təşəkkürünü bildirəndə Ümummilli Lideri “öz millətimin təmsilçisi, prezidenti” adlandırmışdır: “Bu səviyyədə olmasa da mənə bəzi ordenlər verilibdir. Ancaq bu ordenin mənə öz millətimin təmsilçisi, prezidenti tərəfindən verilməsi həmin ordenin qiymətini dəfələrlə artırır.”³⁵³

İhsan Doğramacı da Heydər Əliyevə birincisində osmanlıca ərəb hərfləri ilə “Heydər Əliyev” yazılan, ikincisində isə müasir türkçə ilə “Heydər Əliyev əl-Müzəffər daima” yazılan Osmanlı Xanədanının Möhürünü hədiyyə etdi. Çünki vaxtilə Osmanlı padşahlarının daim müzəffər olması, zəfər qazanması arzulanıbdır.

Bilkənd Universitetinin rektoru İhsan Doğramacının oğlu Əli Doğramacı Bilkənd Universiteti adından Azərbaycanın istiqlalına, inkişafı-

³⁵¹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 2-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 1997, s.461-462.

³⁵² Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 26-cı kitab, Bakı: Azərnaşr, 2009, s.166.

³⁵³ Yenə orada, s.160.

na həyat bəxş etdiyi üçün Heydər Əliyevə su qabı hədiyyə etdi: "Bu su qabı Sizin Azərbaycana gətirdiyiniz həyatın rəmzidir"³⁵⁴.

2002-ci il iyun ayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev görkəmli heykəltəraş, Xalq rəssamı, Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyasının rektoru Ömər Eldarovun hazırladığı Türkiyə-Azərbaycan Dostluq və Əməkdaşlıq Fondunun sədri, dünya şöhrətli alim İhsan Doğramacının heykəlinin açılışı mərasimində iştirak etmək üçün Bilkənd Universitetində oldu. Dünya şöhrətli alim, professor İhsan Doğramacı onun heykəlinin hazırlanması və yaradıcısı olduğu universitetin qarşısındakı meydana ucaldılması üçün göstərdiyi köməyə, diqqət və qayğıya görə Azərbaycan Prezidenti, görkəmli dövlət xadimi, türk dünyasının böyük oğlu, əziz dostu Heydər Əliyevə dərin minnətdarlığını, təşəkkürünü bildirdi. Türkiyənin dövlət nazirləri Rəcəb Ünal və Şüayib Üşənməz öz çıxışlarında böyük alim İhsan Doğramacının Türkiyədə elmin, təhsilin inkişafındakı əvəzsiz xidmətlərindən danışdılar, Prezident Heydər Əliyevin təşəbbüsünün bütün türk dünyasında rəğbətlə qarşılandığını vurğuladılar³⁵⁵. Heydər Əliyev İhsan Doğramacının gözəl qəlbə malik olduğunu vurğuladı: "... İnsanların sağlığında, adətən, onların heykəlləri yaranmır. Düzdür, indi bəzi ölkələrdə cümhur başqanları var, hər küçədə özünə bir heykəl yaradır, bu o qədər də normal hal deyildir. Mən İhsan Doğramacıya dedim ki, Ömər Eldarov çox böyük sənətçidir, heykəltəraşdır. ... İhsan Doğramacı istəməirdi ki, onun sağlığında belə bir heykəl olsun. Mən isə belə düşündüm ki, hər bir qanunda, qaydada istisna da var. İstisna o halda olur ki, o qərarı qəbul etmək üçün əsas olsun. Hesab edirəm ki, burada bu istisna halı var və belə bir qərarın qəbul edilməsi üçün əsas var. Mən şəxsən təcrübəli bir adam kimi və insanların sağlığında onlara heykəl qoyulmasının əleyhinə olan adam kimi, bu halda İhsan Doğramacının özünün yaratdığı Bilkənddə onun sağlığında heykəlinin qoyulmasını tamamilə əsaslı hesab etmişəm. Buna görə də mən bu qərara səs vermişəm və bu gün Ankarada mənim proqramımda birinci tədbir bu heykəlin açılışıdır. Ona görə də mən buraya gəlmişəm və sizin qarşınızda ürəyimdə olan sözləri deyirəm: "Əziz dostum İhsan Doğramacı! Bu gözəl heykəl yaşayacaq, əsrlər boyu yaşayacaq. Güman edirəm ki, sən də hələ çox yaşayacaqsan. Mən də səninlə bir yerdə çox yaşayacağam. Biz bir-birimizə söz vermişik, gərək sözümüzə sadıq olaq. Ancaq gözəl heykəltəraş Ömər Eldarovun çox gözəl sənəti olan bu heykəl daim türk xalqlarının insanlıq, elm, mədəniyyət rəmzinə çevriləcəkdir. Əsrlər keçəcək, yeni nəsillər gələcək, Bilkənd Universiteti yaşayacaq, burada yeni-yeni insanlar həm çalışacaq, həm də təhsil alacaqlar. Amma hər kəs bu heykəlin yanından keçən-

³⁵⁴ Yenə orada, s.163.

³⁵⁵ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 39-cu kitab, Bakı: Azərnaşr, 2012, s.109.

də baş əyəcək və İhsan Doğramacıya minnətdarlığını bildirəcək.”³⁵⁶

Heydər Əliyev İhsan Doğramacının Azərbaycan haqqında bilgilərinin, onun təkcə Azərbaycana yox, təkcə Azərbaycan xalqına yox, bütün türk dünyasına, bütün türkdilli xalqlara olan sevgisindən heyran olduğunu və ondan sonra İhsan Doğramacı ilə aralarında qeyri-adi dostluq yarandığını bildirdi: “İhsan Doğramacının çox böyük xüsusiyyətləri var. Məsələn, Azərbaycanda ləhcələr var – Bakı ləhcəsi, Naxçıvan ləhcəsi, Gəncə ləhcəsi, Qarabağ ləhcəsi, başqa yerin ləhcəsi... Bu ləhcələrin hamısını bilir... Bizim dilimiz birdir axı, türk dili, Azərbaycan dili eyni dildir. Yəqin ki, siz mənə tam anlayırsınız. Elədirmi? Azərbaycanda biz keçmişdə türk dilini çox sevdiyimizə görə, amma türklərlə bir təmasımız, yəni danışığımız olmadığına görə, insanlar hansısa bir türklə görüşəndə onunla bir neçə kəlmə türk dilində danışmaq istəyirdilər... İhsan Doğramacını mən çox sevdim. Təkcə mən yox, Azərbaycana dəvət etdim, gəldi, bizim xalqımız, millətimiz onu sevdi. Təsədüfi deyildir ki, İhsan Doğramacının 80 illik yubileyini biz Azərbaycanın böyük bir teatrında – Opera və Balet Teatrı, 1911-ci ildə Bakıda Avropa üslubunda tikilmiş teatrdır – birlikdə, təntənəli şəkildə keçirdik. Mən onu “Şöhrət” ordeni ilə təltif etdim”³⁵⁷.

Heydər Əliyev İhsan Doğramacını hər şeydən əvvəl elm adamı, təhsilin inkişafına təkan verən bir alim kimi qiymətləndirirdi: “Bəlkə də İhsan Doğramacı o qədər də siyasət adamı deyildir. Ancaq elm adamı kimi, insanlara təhsil vermək, məktəblər açmaq, universitet açmaq və xalqı inkişaf etdirmək – bu hər bir siyasətin əsas məqsədidir. Biz, siyasət adamlarının proqramı nədir? İqtisadiyyatı inkişaf etdirmək ki, insanlar yaxşı yaşasın, bilik, təhsil alsınlar... O vaxt Türkiyədə insanların tam əksəriyyəti savadsız idi. Məktəb, təhsil, bilik lazım idi. Düşünürəm ki, əgər səhv etmirəmsə, İstanbul Universitetindən savayı, Türkiyədə başqa universitet yox idi. Bilmirəm, doğru deyirəm, yoxsa yox? Təkcə İstanbul Universiteti idi, başqa universitet yox idi. Ancaq sonrakı dövr nəyə gətirib çıxardı? İndi Türkiyədə universitetlərin sayı nə qədərdir, bilmirəm. Amma iş onun sayında deyil, ondadır ki, hər bir universitetdə Türkiyə gəncləri, türk millətinin gələcəyi təhsil, bilik alır və ölkənin dünya ölkələri ilə ayaqlaşmasına, yəni, onlarla bərabər inkişaf etməsinə şərait yaratmaq üçün əsas yaranır. Buna görə də İhsan Doğramacının fəaliyyətini qiymətləndirəndə biz onun elm, təhsil, bilik, səhiyyə sahələrində xüsusi xidmətlərini qeyd etməliyik. Onun ictimai fəaliyyətini xüsusi qiymətləndirməliyik... İhsan Doğramacı Türkiyədə hər yerdə tanınan, hər yerdə sevilən bir insandır. Bunun üçün gərək sənin gözəlliyin, yaxud da ki, başqa bir keyfiyyətin yox, gərək çox keyfiyyətlərin olsun ki, onlara görə xalq səni qəbul etsin. Ola bilər ki, dövlət qəbul etsin, ancaq xalq qəbul etməsin.

³⁵⁶ Yenə orada, s.111-112.

³⁵⁷ Yenə orada, s.110.

İhsan Doğramacıyı xalq türk millətinin, türk dünyasının dəyərli bir insanı, nadir şəxsiyyəti kimi tanıyır, hörmət edir və bundan sonra da ona hörmət edəcəkdir”³⁵⁸.

Heydər Əliyev türk dünyasının hər bir mütəfəkkirinin bütün türk dünyasının olduğunu bildirirdi və bunu çox dərinlən anlayən alim İhsan Doğramacı da bu nöqteyi-nəzərdən çox qiymətləndirirdi: “Məni bir şey təəccübləndirir. Vaxtilə biz Azərbaycanda böyük şairimiz – o, bütün türk millətinin şairidir – Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubileyini keçirməyə hazırlaşırıdım. İhsan Doğramacı dedi ki, bunu Türkiyədə də etmək lazımdır. Dedim edək. Çünki bu bizim müştərək şairimizdir, özü də çox dəyərli şairimizdir. Azərbaycanda biz bunu etdik, ondan sonra İhsan Doğramacı bizi buraya dəvət etdi. Buraya gəldik. 9 ayın içərisində gözəl bir konsert salonu yaratdı. Mən ona baxdım, heyran oldum. ... Biz, Türkiyənin dəyərli insanları – 9-cu cümhuriyyətin başkanı Süleyman Dəmirəl, bəyliklər, başqaları ... Burada böyük yubiley keçirdik. Çox belə misallar demək olar”. “Mən Bilkənd Universiteti ilə tanış olanda bir də nəyi gördüm? Universitet yeni yaranmışdı, amma gördüm ki, Azərbaycandan burada nə qədər professorlar, alimlər, sənətlilər var ... Bizim ali təhsilimiz çox yüksək olmuşdur, çox dəyərli professorlarımız, alimlərimiz var. Onların bir qismini İhsan Doğramacı buraya gətirdi. Onlar burada o qədər gözəl şərait, münasibət gördülər ki, artıq heç Azərbaycana dönmək istəmirdilər. Deyirdilər ki, biz sona qədər elə İhsan Doğramacı ilə bir yerdə olacağıq. Yəni, o bilirdi, haradan nə götürmək, nə etmək lazımdır ki, Bilkənd Universiteti təkə Türkiyənin içərisindən yox, beynəlxalq aləmdən, hər ölkədən faydalansın”³⁵⁹.

Sonra Türkiyənin nüfuzlu ictimai təşkilatları və vəqfləri tərəfindən Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevə yüksək mükafatların təqdim edilməsi mərasimi keçirildi. Qeyd etmək lazımdır ki, İhsan Doğramacı tərəfindən 1996-cı ildə “Türkiyə – Azərbaycan dostluq, əməkdaşlıq və həmrəylik Fondu” yaradılmışdır və onun tərkibində “Azərbaycan Evi” fəaliyyət göstərir. Azərbaycan – Türkiyə Dostluq və Əməkdaşlıq Fondunun sədri, professor İhsan Doğramacı fondun qızıl medalını Azərbaycan Prezidentinə təqdim etdi: “Əziz Prezidentim! Sizin ölkənizdə nail olduğunuz iqtisadi və ictimai inkişaf hər kəsə bəllidir. Mənə icazə verin ki, bir az da dünya sülhünə etdiyiniz xidmətlərdən söz açım. 1990-cı illərin əvvəllərində dünyanın bir çox bölgəsində ilk savaqlar başladı. Ancaq bu savaqların dayandırılması üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və NATO qüvvələri araya girdi və müvəffəq oldular. Azərbaycanda Yuxarı Qarabağda 1980-ci illərin axırlarında ermənilər tərəfindən başlanan münaqişə isə uzun müddət davam etdi və 30-40 min nəfərin ölümünə səbəb oldu. Nəhayət, Sizin səylərinizlə 1994-cü ilin may

³⁵⁸ Yenə orada, s.113.

³⁵⁹ Yenə orada, s.111.

ayında atəşkəs elan edildi. 1993-cü ildə vətəndaş müharibəsi başlandı. Sizin sayənizdə bu dayandırıldı. Bütün bu xidmətləriniz dünyada çox lazım olan sülhə böyük xidmət sayılır. Onun üçün bizim fondumuz dünyada ikinci dəfə Sizə Beynəlxalq Sülh Mükafatı olaraq qızıl medal təqdim edilməsinə qərar verdi. Burada bu sözlər yazılıb: “Beynəlxalq sülhün böyük ustadı, Azərbaycan prezidenti hörmətli Heydər Əliyevə İhsan Doğramacı Fondunun Beynəlxalq Qızıl Sülh medalı”³⁶⁰.

Prezident Heydər Əliyev çıxışında dedi: “Hörmətli professor, əziz dostum İhsan Doğramacı! ...Həqiqətən, mən sülh adamıyam. Mən istəyirəm ki, insanlar arasında sülh olsun, xalqlar, millətlər arasında sülh olsun, dövlətlər arasında daim sülh olsun, barış olsun. Siz barış deyirsiniz. Böyük öndər Mustafa Kamal Atatürkün çox müdrik sözləri – “Yurdda sülh, cahan-da sülh” sözləri bizim hamımız üçün bir örnəkdir. Amma onu da deyim ki, böyük Mustafa Kamal Atatürk “sülh” demişdir, “barış” deməmişdir. Əgər siz, həqiqətən Türkiyə Cümhuriyyətinin banisi, bütün türk dünyasının öndəri unudulmaz Mustafa Kamal Atatürkün dili ilə danışmaq istəyirsinizsə, onda çalışın “sülh” sözündən istifadə edin. Sülh hamıya lazımdır... Ona görə mən mükafatı bu mənada qəbul edirəm ki, atəşkəs yaratdıq, atəşi dayandırdıq, top atılmır, tüfəng atılmır, bomba partlamır, insanlar şəhid olmur. Ancaq məqsədimizə də nail olmamışıq. Mən bu gözəl mükafatı qəbul edərək, arzumu-istəyimi bildirirəm və sizi əmin edirəm ki, əsas məqsədimiz, mənim əsas məqsədim Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarını azad etmək və bölgədə Ermənistanla Azərbaycan arasında sülh yaratmaqdır”³⁶¹.

İstanbul qrupu adından köhnə rektorlardan Möhtəşəm Giray Qazi Mustafa Kamal Atatürkün SSRİ dağıldıqdan sonra mstəqillik əldə edəcək türk dövlətlərinə Türkiyənin kömək göstərməsi haqqında söylədiyi nitqdən bir parça yazılmış lövhəni və Mustafa Kamal Atatürkün kitabını Heydər Əliyevə hədiyyə etdi.

Türkiyə Sənayeçiləri və İş Adamları Vəqfinin sədri Vəli Sarıtopraq “Üstün xidmət və başarı mükafatı”nı təqdim edərkən demişdir: “...Hörmətli Prezidentim, Siz bir xidmət adamısınız. Çox önəmli vəzifələr tutmuşunuz. Sovetlər Birliyinin taleyində çox önəmli rol oynamış, Siyasi Büroya qədər yüksəlmiş yeganə türksünüz. Həyatınız daim mübarizə içində keçmişdir və çox çətinliklər görmüşünüz. Sizin haqqınızda yazanlardan biri belə demişdir: “Heydər Əliyev həyatda ağır yollardan keçdi, həyatı çətinliklərlə doludur, ölümə çox üz-üzə gəldi. O çox müdrik, çox iradəli bir insandır”. Siz müttəfiqlərinizin və hətta rəqiblərinizin rəğbətini qazanmış bir dövlət adamısınız. İsmayıl Qasparlının “Dildə, fikirdə, işdə birlik” şüarını həyata keçirmək, türk dünyasında işbirliyini və gücbirliyini gerçəkləşdirmək üçün

³⁶⁰ Yenə orada, s.114.

³⁶¹ Yenə orada.

böyük səylər göstərdiniz və göstərirsiniz. 1992-ci ildə İstanbuldakı bir çıxışınız bizim iş adamlarının çox rəğbətini qazanmışdır. Siz demişdiniz ki, bir birləşmə prosesi gedir. Bizim də millət qarşısında, türk millətləri qarşısında borcumuz bu birləşmə prosesini sürətləndirmək, mətbuat və ticarət vasitəsilə, hər vasitə ilə sürətləndirməkdir. Mən bu yolun yolçusuyam. Özü də çox uzun yollar keçmişəm. İnsan təzə, yəni yeni yola çıxar. Ancaq mən 50 ildir bu yoldayam, lakin bu yolun sonu yoxdur. Çünki türk millətlərini birləşdirmək, inkişaf etdirmək üçün bizdən sonra gələn nəsillər də çox böyük iş görməlidir. Amma biz üzərimizə düşən məsuliyyəti dərk etməliyik, bu məsuliyyət qarşısında cavabdeh olmalıyıq. Bütün həyatımı buna sərf etdim və bundan sonra da edəcəyəm. Türkiyə və Azərbaycan bir ağacın iki budağıdır, köklərimiz eynidir. “Biz iki dövlət, bir millətlik” deyərək, Türkiyə–Azərbaycan əlaqələrini inkişaf etdirib yüksəklərə qaldırdınız. İki ölkənin qovuşmasında Sizin böyük əməyiniz və dəstəyiniz var. Türk iş dünyası olaraq Sizə minnətdarıq. Türk iş adamlarına Azərbaycanda böyük imkanlar və şərait yaratdınız...”³⁶²

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Vəli Sarıtoprağın çıxışının qarşılığında vurğuladı: “Dostum Vəli Sarıtoprağın çox gözəl nitqi məni olduqca ruhlandırırdı. Həqiqətən, o mənim həyatımın bəzi anlarını burada düzgün, doğru xatırlatdı. İnsan yaşayır, bizim kimi insanlar, mənim kimi də insan yaşayır. Amma dünənki günüm budur. Sonra ya özü, yaxud da onun dostları keçmişdən bəzi anları xatırladanda, insan öz-özünə düşünür ki, əcəba, mən bu imişəm? Bəli, bu sözlərin hamısını deyəndə mənim qəlbimdəki sarı simlərə toxundunuz. Siz bilirsiniz sarı sim nədir? Azərbaycanda tar aləti var. Tarın bir neçə simi var. O simlərdən biri sarı simdir. Tar çalan simin birində çalır, o birisində çalır, sarı simə keçəndə insana daha da çox təsir edir. Ancaq bu sözləri deməklə, eyni zamanda, onu da bildirmək istəyirəm ki, mən nə qədər çox yol keçmişəmsə, nə qədər çox işlər görmüşəmsə, nə qədər böyük xidmətlər göstərmişəmsə, xalqımın, millətimin, türk millətimin qarşısında bütün vəzifələrimi hələ yerinə yetirməmişəm. Ona görə də ömrümün sonuna qədər borclu qalacağam. Qoy mənim borclu qalmağımı – indidən deyirəm – xalqımız bağışlasın. Çünki nə mümkündürsə, onu etmişəm və edirəm”³⁶³. Ümummilli Liderin arzusu işğal altında olan torpaqları azad etmək, bərpa-quruculuq işləri aparmaq, məcburi köçkünlərin öz torpaqlarına qaytarılmasını təmin etmək idi. Onun bu arzularını Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev həyata keçirdi.

Ankara İşgüzar Qadınlar Cəmiyyəti Heydər Əliyevi “İlin adamı” seçdi. Cəmiyyətin sədri Sərpil Tınaz Akçar çıxışında dedi: “Zati-aliləri Hey-

³⁶² Yenə orada, s.115.

³⁶³ Yenə orada, s.115-116.

dər Əliyev! Siz türk dünyasının ən böyük liderlərindən birisiniz. Həm Azərbaycan, həm də Türkiyə üçün böyük işlər görmüsünüz. Siz Atatürk kimi, böyük bir inqilab etdiniz, latın əlifbasına keçdiniz. Ankara İsgüzar Qadınlar Cəmiyyəti olaraq biz bu inqilab münasibətilə Sizi təbrik edir və “İlin dövlət adamı” seçirik”³⁶⁴.

Türk Dünyası Yazıçılar və Sənətçilər Vəqfinin sədri Yəhya Akəngi Heydər Əliyevə vəqfin “Türk dünyasının 2001-ci il xüsusi mükafatı”nı təqdim etdi: “Sayın Cümhur başqanım! Əziz dostlar və mərasim iştirakçıları! Mən “Sayın Cümhur Başqanım” deyə kitab etməkdən bəxtiyarlıq duyuram. Sizin hər zaman ifadə etdiyiniz kimi, “biz iki dövlət, bir millətlik”. Türk dünyasının digər liderləri də bu ifadəni daim təkrar edirlər. Türk Dünyası Yazıçılar və Sənətçilər Vəqfi türk dünyasının mədəniyyət və sənət sahəsindəki çalışmalarına dəstək vermək, töhfə vermək məqsədi ilə yaradılmışdır. Biz dərindən inanırıq ki, bütün münasibətlərin, əlaqələrin təməlində mədəniyyət, dil dayanır. Türk dünyasının böyük öndəri Atatürk əlifba dəyişikliyini həyata keçirərkən demişdir: Bunun çox böyük tarixi və strateji səbəbləri vardır. Bu səbəblərdən biri də həmin dövrdə latın əlifbasından istifadə edən digər türk xalqları ilə eyni əlifbaya qovuşmaq idi. O baxımdan uzun illər sonra türk ölkələrində yenidən latın əlifbasına qayıtmaq, Atatürkün idealına qayıdış olmuşdur. Zati-aliniz 2001-ci ildə qərarlı-iradəli bir tövrlə, bir fərmanla güzəştiz bir şəkildə latın əlifbasını Azərbaycanda bərqərar etmişdir. Ona görə də vəqfimizin idarə heyəti türk mədəniyyətinə xidmət sahəsində mükafatı Sizə verməyi qərara almışdır”³⁶⁵.

Yəhya Akəngi Türkiyənin milli komandası dünya futbol çempionatında böyük uğurlar qazandığı zaman Prezident Heydər Əliyevin dərhal Azərbaycan dövlət televiziyası ilə çıxış edərək, bu uğurun bütün türk dünyasının uğuru olduğunu söyləməsinin Türkiyə xalqını milli komandalarının uğuru qədər sevindirdiyini bildirdi. Qardaş Türkmənistanda isə milli komandanın uğurlarının bayram edilməsinin qadağan olunmasının, kollektiv halda futbola baxan adamların əllərindən türk bayraqlarının alınmasının insanlara çox pis təsir etdiyini qeyd etdi: “Əgər biz bir-birimizdən incidiyimizi, küsdüyümüzü dərhal söyləməsək, bunlar yığılar, dağ olar. Ona görə də incikliyimizi dostcasına ifadə etməliyik. Eşitdiyimizə görə, bu hərəkətləri bəzi polis rəisləri etmişlər. Yenə də ümid edirik ki, sayın Türkmənbaşının bundan xəbəri yoxdur. Belə bir mahnı vardır: “Salam söylə yarım, belə dostluq olurmu?” Türk dünyası bir bütövdür. Tarixi kökləri birdir. Yüz il sonra bu gün yer üzündə yaşayanların heç biri həyatda olmayacaq, ancaq türk dünyası birliyi olacaqdır. Bununla bərabər, çox populyar olan Avropa

³⁶⁴ Yenə orada, s.116.

³⁶⁵ Yenə orada, s.116-117.

Birliyinin olacağına dair təminatımız yoxdur”³⁶⁶.

Heydər Əliyev Yəhya Akənginin çıxışına cavab olaraq bildirdi ki, “millət üçün bir çox şey lazımdır. Ancaq millətin, xalqın yaşaması üçün ən önəmlisi onun dilidir. Bizim hər birimizin, Anadolu türkcəsində danışan, Orta Asiyada olan, Azərbaycanda olan türklərin hamısının ən böyük nailiyyəti odur ki, dilimizi qoruduq, saxladığ, yaşatdıq. Dili danışırısan, amma gərək insanlar bilgi alsınlar, əlifba olsun. Azərbaycanın başına bu barədə çox bəlalər gəlib. Türkiyədə olduğu kimi, keçmişdə bizdə ərəb əlifbası olub. Ancaq 1925-1926-cı illərdə, baxmayaraq ki, sovet hakimiyyəti olubdur, Azərbaycan latın əlifbasına keçibdir. Bəli, Mustafa Kamal Atatürk dedi ki, hamı latın əlifbasına keçsin – həmin sözlər o vaxt deyilmişdir... 1926-cı ildə Bakıda türkoloji qurultayda qərar qəbul olundu ki, bütün türkdilli xalqlar latın əlifbasına keçsin. Amma 1939-cu ildə latın əlifbasını bizim əlimizdən aldılar, kiril əlifbasına keçirdilər... Bizim başımıza çox bəlalər gəlib. Dövlət başçısı kimi, mən bunların hamısını bilirəm. Keçmişdən də bilirəm, şəxsən bu işlərin şahidi olmuşam. Mən bunları bilərək, qəti qərar qəbul etmişdim. Hələ 2001-ci ildə yox, ondan əvvəlki vaxtlarda məcbur edirdim ki, latın əlifbasına keçək... Əmin ola bilərsiniz, bunun təməlini biz elə qoymuşuq ki, bundan sonra heç bir qüvvə bizim əlifbamızı dəyişə bilməyəcəkdir. Yüz illərlə bizim latın əlifbamız yaşayacaq və millətlərimiz bir-birinin yazılarını asanlıqla oxuyacaqlar... Dilimizi qoruyub saxlamaq, mədəniyyətimizi qoruyub saxlamaq, ulu babalarımızdan qalan milli-mənəvi dəyərlərimizi qoruyub saxlamaq bizim vəzifəmizdir. Biz – Türkiyə də, Azərbaycan da dünyəvi dövlətlik, hüquqi, demokratik dövlətlik. Dünyəvi dövlətlər kimi, həm də milli-mənəvi dəyərlərimizi – hansılar ki, bizim köklərimizdən gəlir – yaşatmalıyıq. Onlar yaşamasa, bizim köklərimiz quruyacaqdır...”³⁶⁷.

Türkiyənin Mərmərə Qrupu Strateji və Sosial Araşdırmalar Vəqfinin sədri Akkan Suvər də Türkiyə futbol komandası dünya birinciliyində üçüncü yer qazandıqda, Heydər Əliyevin təbrikinin insanların ürəklərinə yol açdığını qeyd etmişdi: “Türkiyə Prezidenti və Baş naziri də daxil olmaqla – bunu tam səmimiyyətimlə söyləyirəm – heç kimdən səs-səmir çıxmazdan əvvəl Siz türk millətinə təbrik göndərdiniz. O, Türkiyə televiziyaları tərəfindən dəfələrlə göstərilirdi. Xüsusilə, “qardaşım Əhməd Nəcdət Sezər” kəlmələri ilə başlayan və “bu zəfər yalnız Türkiyənin deyil, bütün türk dünyasıdır” sözləri ilə davam edən təbrikiniz Türkiyədə çox böyük reaksiya doğurdu”³⁶⁸.

Prezident Heydər Əliyev Türkiyənin Baş naziri Məsud Yılmazı da

³⁶⁶ Yenə orada, s.117.

³⁶⁷ Yenə orada, s.117-118.

³⁶⁸ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 40-cı kitab, Bakı: Azərənəşr, 2012, s.173.

ictimai-siyasi fəaliyyətinə, Azərbaycan-Türkiyə dostluq, qardaşlıq əlaqələrində fəaliyyətinə görə Bakı Dövlət Universitetinin Fəxri doktoru adına ləyiq gördü.

1997-ci ilin mayında Heydər Əliyev Türkiyədə rəsmi səfərdə olarkən Süleyman Dəmirəl Ümummilli Lideri Türkiyə Respublikasının "Dövlət nişanı" ilə mükafatlandırdı. Mükafatın təqdim olunması mərasimində Heydər Əliyev bu mükafatın Türkiyə ilə daha sıx əlaqələr yaradılmasında üzərinə bir daha məsuliyyət qoyduğunu bildirdi: "Mustafa Kamal Atatürk sizin üçün nə qədər əziz və hörmətli olubsa, o qədər də azərbaycanlılar üçün belədir. Ona görə də Türkiyə demokratik, Atatürk Türkiyə Cümhuriyyəti bizim üçün doğma bir ölkədir. Biz buranı öz diyarımız, məmləkətimiz hesab edirik. Mən bu sözləri demişəm, bu gün bir daha təkrar edirəm: biz bir xalq, iki dövlətik. Bir xalq olan bir dövlətin başçısının o biri dövlətin yüksək mükafatını alması böyük şərəfdir. ...Ancaq bu mükafat mənim üzərimə çox böyük məsuliyyət qoyub, vəzifəmi daha da artırıbdir"³⁶⁹.

Heydər Əliyev Türkiyə Respublikasının qurucusu, böyük öndər Mustafa Kamal Atatürkü dərin minnətdarlıq hissi ilə yad edirdi. O qeyd edirdi ki, "Osmanlı imperatorluğu dağıldığı zaman, ayrı-ayrı ölkələr Türkiyəni hər tərəfdən dağıtmağa çalışan zaman Mustafa Kamal Atatürk kimi bir şəxs meydana çıxdı və türk xalqını fəlakətlərdən xilas etdi. Ondan sonra cümhuriyyətin qurulmasını, onun inkişaf etməsini təmin etdi. Osmanlı qanun-qaydasından sonra Türkiyədə dünyəvi, demokratik, Avropa tipli dövlət qurmaq – həddən ziyadə çətin bir iş idi. Amma böyük Mustafa Atatürk və onun silahdaşları, ona sadıq olan insanlar, sonra isə onun işinin davamçıları bunun öhdəsindən gəldilər"³⁷⁰.

Həmin ildə Azərbaycanın dövlət başçısına Fatih Universitetinin Fəxri doktoru adı da verildi.

Türkiyənin Ədirnə şəhəri bələdiyyəsi 1994-cü ildə Süleyman Dəmirələ "Ağalar Ağası", 1998-ci ildə isə Heydər Əliyevə "Baş Ağa" adı verdi³⁷¹. Qars şəhər bələdiyyəsi Türk Sənayeçiləri və İş Adamları Vəqfi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevə İnsan Haqları və "İlin Dövlət Adamı" mükafatlarını təqdim etdi³⁷².

Türkiyənin NTV kanalı 1997-ci ildə Heydər Əliyevi "Dünyada ilin

³⁶⁹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 9-cu kitab, Bakı: Azərnaşr, 2000, s.280-281.

³⁷⁰ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 39-cu kitab, Bakı: Azərnaşr, 2012, s.113.

³⁷¹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 14-cü kitab, Bakı: Azərnaşr, 2005, s. 218-219.

³⁷² Yenə orada, s.261-262.

adamı” elan etdi³⁷³.

Türkiyənin Mərmərə Qrupu Strateji və Sosial Araşdırmalar Vəqfi Heydər Əliyevə “Şərəf başqanlığı” haqqında sənəd verdi³⁷⁴. Azərbaycan ilə Türkiyə arasındakı dostluğun, qardaşlığın inkişaf etdirilməsində böyük rol oynayan Türkiyənin Mərmərə Qrupu Strateji və Sosial Araşdırmalar Vəqfi “Heydər Əliyev Kültür Mərkəzi”nin yaradılması barədə qərar qəbul etmişdir və Mərkəzin təşkili üçün sənədlər əldə edilməsi barədə yardım göstərilməsini xahiş edirdi. Vəqfin sədri Akkan Suvər bildirirdi ki, vəqfin iki şərəf başqanı vardır: Süleyman Dəmirəl və Heydər Əliyev³⁷⁵. Vəqf Yunanıstandan, ABŞ-dan, İsraildən, Fransadan və Vatikandan tarixçilərin, Türkiyənin qocaman, 97 yaşlı tarixçisi Camal Qutay və professor İldar Ortaylının iştirakı ilə Osmanlı imperatorluğunun 700 illiyi ilə bağlı keçirdiyi tədbirdə günün ən tolerant şəxsiyyəti kimi zati-aliləri Heydər Əliyevi seçdi. Toplantıda iştirak edən Türkiyə ermənilərinin patriarxı Mutaftyan da heç bir söz demədən qərara imza atdı. Bu, 1999-cu il iyulun 10-da olmuşdur. Vəqfin qərarı Heydər Əliyevə təqdim edildi³⁷⁶.

Mərmərə Qrupu Strateji və Sosial Araşdırmalar Vəqfi həmçinin İstanbul Universitetindən alimlərin, mətbuat nümayəndələrinin iştirakı ilə Azərbaycandakı 20 Yanvar faciəsi və Xocalı soyqırımı ilə əlaqədar konfrans keçirmişdir. Vəqfin sədri qurumun iki başkanı - Süleyman Dəmirəl və Heydər Əliyev - olduğunu bildirirdi. Vəqfdə “Heydər Əliyev salonu” da yaradılmışdır³⁷⁷.

1999-cu ildə Prezident Heydər Əliyev bölgədə sülh və təhlükəsizlik yaradılmasında fəaliyyətinə görə “Atatürk Beynəlxalq Sülh Mükafatı”na layiq görüldü. XX əsrin ən böyük şəxsiyyətlərindən olan, Türkiyə Respublikasını quran, qurtuluş savaşında qalib gələn, Türkiyə Respublikasını yaşadan, Türkiyəni böyük, qüdrətli, iqtisadi cəhətdən zəngin edən, qəhrəmanlıq, müdriklik, dövlətçilik, demokratiya rəmzi olan Mustafa Kamal Atatürkün adına olan Beynəlxalq Sülh Mükafatına layiq görülməsini Ümummilli Lider Heydər Əliyev çox dəyərləndirdi: “Mən həyatımda çox mükafatlar almışam. Keçmişdə yaşadığımız Sovetlər Birliyi kimi böyük dövlətin ən yüksək mükafatlarını almışam. Başqa dövlətlərin də mükafatlarını almışam. Ancaq bu mükafat - Atatürk adına Beynəlxalq Sülh Mükafatı mənim üçün

³⁷³ Yenə orada, s.255.

³⁷⁴ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 19-cu kitab, Bakı: Azərnaşr, 2006, s.187-188.

³⁷⁵ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 34-cü kitab, Bakı: Azərnaşr, 2011, s.38.

³⁷⁶ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 26-cı kitab, Bakı: Azərnaşr, 2009, s.101.

³⁷⁷ Yenə orada, s.101.

hamısından əziz, indiyə qədər aldığım bütün mükafatlardan üstündür.”³⁷⁸ “Böyük Atatürkün “Yurdda sülh, cahanda sülh” sözləri ilə desək, bu mükafat məhz bu prinsipi daşıyır və bizim üçün müqəddəsdir...”³⁷⁹ Heydər Əliyev həm Azərbaycanda, həm Qafqazda, həm də dünyada sülhün tam bərqərar olmasını dəstəklədiyini vurğuladı. Heydər Əliyev Qazi Mustafa Kamal Atatürkün Türkiyə dövlətinin, xalqının həyatında mühüm rol oynadığını çox dəyərləndirirdi və belə bir dövlət xadiminin adına olan sülh mükafatı almasından qürur duyduğunu bildirirdi: “Mustafa Kamal Atatürk XX əsrin dünyada ən böyük şəxsiyyətlərindən biridir. Zaman keçdikcə onun şəxsiyyətinin nə qədər böyük olduğu daha da hiss ediləcəkdir, dərk olunacaqdır, bilinəcəkdir... O hələ Türkiyə Cümhuriyyətini qurub yaradana qədər də böyük qəhrəmanlıqlar göstərmiş, istiqlal savaşına başçılıq etmiş və I Dünya müharibəsindən sonra Osmanlı imperatorluğu dağılan zaman Türkiyəni dağıtmaq, parçalamaq, məhv etmək istəyən ölkələrin qüvvələrinin hamısının qarşısının alınmasını təşkil etmiş və buna nail olmuşdu. Mustafa Kamal Atatürkün ən böyük xidməti Türkiyə Cümhuriyyətini yaratmasıdır... Zaman, əsrlər keçəcək türk xalqı, türkköklü, türkdilli xalqlar, türk dünyası bunu heç vaxt unutmayacaqdır”³⁸⁰. “Mustafa Kamal Atatürkün ən böyük xidmətlərindən biri də odur ki, o, Türkiyədə güclü ordu yaratmışdır. Türkiyə ordusu güclü ordudur. Siz özünüz bilirsiniz ki, o nə qədər güclüdür. Bu, bizim üçün də böyük iftixar hissi doğurur... Mustafa Kamal Atatürk təkcə Türkiyə üçün yox, bütün dünya türkləri üçün, türk dünyası üçün də çox düşünmüşdür...”³⁸¹. 2001-ci ildə Prezident Heydər Əliyev Türkiyədə rəsmi səfərdə olarkən Türkiyə Böyük Millət Məclisinə müraciət edərək dedi: “Mustafa Kamal Atatürkün yaratdığı Türkiyə təkcə Türkiyə Cümhuriyyəti üçün deyil, bütün türk dünyası üçündür, Azərbaycan üçündür”³⁸². “Bizim Türkiyənin köməyinə ehtiyacımız var. Yəni iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən bizim problemimiz yoxdur. Bu işlər ilbəlil gedir və gedəcəkdir. Ancaq siyasi nöqtəyi-nəzərdən, strateji nöqtəyi-nəzərdən və Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həll olunması baxımından Türkiyənin yardımına çox ehtiyacımız var”³⁸³.

Dil və Tarix Qurumunun sədri, həmçinin Atatürk Beynəlxalq Sülh

³⁷⁸ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 20-ci kitab, Bakı: Azərənəşr, 2007, s.256-257.

³⁷⁹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 22-ci kitab, Bakı: Azərənəşr, 2007, s.432-433.

³⁸⁰ Yenə orada, s.421-422.

³⁸¹ Yenə orada, s.424-425.

³⁸² Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 33-cü kitab, Bakı: Azərənəşr, 2010, s.57.

³⁸³ Yenə orada, s.60.

Mükafatı Komissiyasının sədri Rəşad Gənc Beynəlxalq Atatürk Sülh Mükafatının həm Atatürkü bütün fikirləri ilə çox yaxından bilən, həm Atatürkün milli özünüdərk, milli dil, milli tarix, milli kimlik sahəsindəki bütün icraatlarını Azərbaycanda tətbiq edən, Azərbaycan Respublikasını idarə edən və gələcəkdə idarə edəcək kadrları da bir çiçək yetişdirən kimi əlinin altında yetişdirən bir böyük atatürkçüyə, Azərbaycan dövlətinin Atatürkünə, Azərbaycan Respublikasının Atatürkünə nəsib olmasından məmnunluğunu bildirdi: “Bu mükafat ən layiqli insana verildi”³⁸⁴. “Siz Beynəlxalq Atatürk Sülh Mükafatını aldığınız zaman mərasimdə söylədiyiniz nitqdə “Süleyman bəyə sahib çıxın, Süleyman bəyi buraxmayın, Siz buraxsanız belə, biz buraxmayacağıq” demişdiniz. Siz gerçəkdən də buraxmadığınızı bu dəfə çox böyük vəqf örnəyi kimi göstərdiniz. Türkiyəyə çox böyük bir alicənablıq və qədirlənlik dərsi verdiniz”³⁸⁵.

Heydər Əliyev də Azərbaycan televiziyasının Süleyman Dəmirəlin həyat və yaradıcılığına dair çəkdiyi ikiseriyalı televiziya filmi, Süleyman Dəmirəlin anadan olmasının 75 illiyi münasibətilə Azərbaycan rəssamı Tahir Salahovun və Rusiyanın rəssamı Nikas Safranovun çəkdiyi Süleyman Dəmirəl və xanımı Nəzmiyyə xanımın portretini Türkiyə Prezidentinə təqdim etdi³⁸⁶.

Heydər Əliyev türk dövlətləri birliyinin yaradılmasında Süleyman Dəmirəlin böyük xidmətləri olduğunu, hələ sovet dövründə Azərbaycana gələrək xalqı müstəqillik yolunda ruhlandırtdığını, türklərin yaşadığı bütün ölkələri ziyarət etdiyini dəyərləndirdiyini bildirdi³⁸⁷.

Sonra Prezident Heydər Əliyev Türkiyə Respublikasının banisi Mustafa Kamal Atatürkün məzarını ziyarət etdi, məqbərə kompleksinin fəxri qonaqlar kitabına ürək sözlərini yazdı, məzarının yanına Azərbaycandan gətirilmiş torpaq qoydu.³⁸⁸

Heydər Əliyev Gülhanə Hərbi Tibb Akademiyasında müalicə olunan 61 qazinin hər biri ilə görüşdü və onları Azərbaycana dincəlməyə dəvət etdi. Heydər Əliyev mətbuat nümayəndələri ilə görüşdə bu haqda dedi: “Burada müalicə olunan qazilərlə görüşdüm. Yəni bu, mənim qəlbimin içindən gələn istəklərdir. Türkiyə Cümhuriyyəti yaşamalılı, qorunmalı – həm xarici düşmənlərdən, həm də daxili düşmənlərdən qorunmalıdır. Terroristlər

³⁸⁴ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 26-cı kitab, Bakı: Azərənəşr, 2009, s.94.

³⁸⁵ Yenə orada.

³⁸⁶ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 22-ci kitab, Bakı: Azərənəşr, 2007, s.440.

³⁸⁷ Yenə orada, s.432-438.

³⁸⁸ Yenə orada, s.442.

dən, PKK-çılardan, digərlərindən qorunmalıdır...”³⁸⁹.

1999-cu ilin oktyabrında Süleyman Dəmirəl Azərbaycanda rəsmi səfərdə olarkən Heydər Əliyev Süleyman Dəmirəlin Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin möhkəmlənməsində, Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlarda dəstəklənməsində rolunu, Ermənistan-Azərbaycan münasıqşəsində həmişə Azərbaycanın yanında olmasını qiymətləndirərək Türkiyə Prezidentinə “İstiqlal” ordeni təqdim etdi. Ordenin təqdimatında Heydər Əliyev dedi: “Azərbaycan xalqının, Azərbaycan dövlətinin, müstəqil Azərbaycan dövlətinin sizə olan hissiyyatlarını sizə çatdırmaq üçün siz Azərbaycanın ən yüksək ordeni, ən yüksək dövlət nişanı – “İstiqlal” ordeni ilə təltif olunmusunuz”³⁹⁰.

İstanbul zirvə toplantısında olarkən Heydər Əliyev Süleyman Dəmirəlin xahişi ilə və onun şəxsi təyyarəsi ilə Süleyman Dəmirəlin anadan olduğu İsparta şəhərində olan İsparta Universitetinin yeni bir fakültəsinin, Süleyman Dəmirəlin qardaşı Şövkət Dəmirəlin tikdirdiyi kardioloji mərkəzin, Süleyman Dəmirəl adına Mədəniyyət və Konqres Mərkəzinin açılmasında iştirak etdi. Heydər Əliyevə fəxri doktor adı verildi³⁹¹. Heydər Əliyev mərkəzin qurucusu Şövkət Dəmirələ Şahdağ və ətəyində ağacların təsvir eildiyi rəssamlıq əsərini və Süleyman Dəmirəlin 75 illiyi münasibətilə Azərbaycanda Heydər Əliyevin himayəsi altında türk dilində yazılan “Süleyman Dəmirəl: İslamköydən Çankayaya qədər” adlı kitabı xalıda təqdim etdi. Kitabın böyük bir hissəsini Ümummilli Lider özü yazmışdı. Kitabdan 10 nüsxə də universitetin kitabxanasına verildi. Sonra Heydər Əliyev və Süleyman Dəmirəl “Ülkü” orta məktəbinin açılışında iştirak etdilər. Heydər Əliyev məktəbə Azərbaycanın mənzərəsini əks etdirən rəssamlıq əsərini hədiyyə etdi. Hər iki prezident açılışda lenti kəsdilər. Heydər Əliyev Süleyman Dəmirəl adına Universitetdə də professor-müəllim heyəti, tələbələr tərəfindən alqışlarla qarşılandı. Sonra universitetin Mədəniyyət mərkəzində Prezident Heydər Əliyevə və Şimali Kipr Türk Cümhuriyyətinin Prezidenti Rauf Denktaşə universitetin fəxri doktoru adı verilməsi mərasimi oldu. Heydər Əliyevə Mustafa Kamal Atatürkün portreti təqdim olundu³⁹². Mərasimdə Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının 70 il kökü, dili, dini bir olan Türkiyə həsrəti ilə yaşadığını, radiodan, televiziyadan Türkiyə türkcəsini sevinclə dinlədiklərini, indi isə qovuşduqdan sonra bir-birinə nə qədər yaxın olduqlarını, anlaşıqlarını bildirdi: “...Azərbaycan qədim tarixə malik olan bir ölkədir. Artıq qeyd etdim ki, biz bir kökdənlik. Dostum Süleyman Dəmirəl çox

³⁸⁹ Yenə orada, s.456-457.

³⁹⁰ Yenə orada, s.325-326.

³⁹¹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 23-cü kitab, Bakı: Azər nəşr, 2008, s.240.

³⁹² Yenə orada, s.253-255.

gözəl bir ifadə işlətdi ki, biz bir böyük çinarın budaqlarıyıq. Həmin budaqlardan biri də Azərbaycandır”³⁹³. “Əziz dostum Süleyman Dəmirəl gözəl bir nitq söylədi, Onun nitqinin bir hissəsi də odur ki, bəli, Adriatik dənizindən Çin səddinə qədər türkdilli dövlətlər dünyası var və gələcəkdə də olacaqdır. Mən də onu deyirəm ki, bu pantürkizm, panislamizm deyildir. Amma bu odur ki, bir kökdən, bir mədəniyyətdən, bir dindən, bir adət-ənənədən olmuş bir xalqlar bir-biri ilə daha da yaxınlaşmalıdırlar.”³⁹⁴

2000-ci ildə Süleyman Dəmirəlin Azərbaycan xalqına göstərdiyi diqqəti, qayğını yüksək qiymətləndirərək Prezident Heydər Əliyev Süleyman Dəmirələ “Azərbaycan Respublikasının fəxri vətəndaşı” adı verilməsi haqqında fərman imzaladı³⁹⁵. Bu ad ilk dəfə olaraq təsis olunmuşdu. Heydər Əliyev bu adı məhz Süleyman Dəmirəl üçün təsis etdiyini bildirmişdir: “Ancaq mən bu adı məhz hörmətli Süleyman Dəmirəl üçün təsis etdim. Çünki onun Türkiyə Cümhuriyyətində gördüyü bütün işlərə görə və son on ildə gördüyü işə görə, Azərbaycanla Türkiyə əlaqələrindəki bu böyük fəaliyyətinə görə və böyük uğurlarına görə, təbiidir ki, onun “Azərbaycanın fəxri vətəndaşı” adı almaq hüququ var”³⁹⁶.

Əhməd Nəcəf Sezerin prezidentliyi dövründə də belə ənənələr davam etdirildi. 2001-ci ildə Türkiyə Respublikasının Prezidenti Əhməd Nəcəf Sezerin dəvəti ilə Türkiyədə olarkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevə Ankara Universitetinin fəxri doktoru adı verildi. Heydər Əliyev Ankara Universitetində nitqində söyləmişdir: ““Həyatda ən həqiqi mürşid elmdir”. Mustafa Kamal Atatürkün bu sözləri Türkiyədəki bütün universitetlər, elm adamları, o cümlədən Ankara Universiteti üçün vəsiyyətdir. Yəni bu o yoldur ki, həmin yolla getmək lazımdır. Ankara Universiteti də bu yolla gedir”³⁹⁷. Heydər Əliyev Bakının mənzərəsinin təsvir edildiyi tablolu Ankara Universitetinə hədiyyə etdi.

Mustafa Kamal Atatürkün latın əlifbasını qəbul etmək barədə 9 avqust 1928-ci il tarixli qərarının və Heydər Əliyevin Azərbaycanda latın əlifbasına keçmək haqqında 9 avqust 2001-ci il tarixli fərmanının xoş təsadüf nəticəsində eyni günə düşməsi münasibətilə Türkiyənin Mərmərə Qrupu Strateji və Sosial Araşdırmalar Vəqfi Heydər Əliyevi Azərbaycan və türk dünyasına bu günədək bacarıqla rəhbərlik etdiyinə görə 2002-ci ilin “Baş

³⁹³ Yenə orada, s.257-263.

³⁹⁴ Yenə orada, s. 265-266.

³⁹⁵ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 26-cı kitab, Bakı: Azərnaşr, 2009, s. 82.

³⁹⁶ Yenə orada, s.96.

³⁹⁷ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 33-cü kitab, Bakı: Azərnaşr, 2010, s.81.

müəllim Atatürk” mükafatına layiq görmüşdür³⁹⁸. İstanbuldakı məşhur “Yıldız Porselen”də əllə hazırlanmış, kənarları qızıl işləməli olan təltifdə “Baş müəllim Atatürk ödəli” sözləri yazılmışdı. Heydər Əliyev bildirdi ki, Atatürkün ideyalarını həyata keçirmək çox vacibdir: “Siz mənə “Baş müəllim Atatürk” mükafatını verdiniz. ...Atatürkün ideyalarını yaymaq, təbliğ etmək və xalqımıza çatdırmaq, həm də bu ideyalardan faydalanmaq, istifadə etmək sahəsində çox işlər görmüşəm. Bu, bir siyasi xadim, lider və prezident kimi mənim fəaliyyətimdə çox mühüm yer tutur... Belə çıxır ki, mən də bu sahədə öyrətmənlik, müəllimlik etməliyəm. Baş müəllim kimi, gərək başqa müəllimlərə də öyrədəm ki, Atatürkün ideyalarını necə həyata keçirmək lazımdır. Mənə təqdim etdiyiniz bu hədiyyə də çox qiymətlidir. O mənada yox ki, bunun müəyyən maddi dəyəri var, o mənada ki, siz Azərbaycanın cümhur başqanı kimi, məni Atatürklə bir yerdə təsvir edibsiniz və gözəl ornamənt içində göstəribsiniz”.³⁹⁹ Ümummilli Liderə bu mükafatın verilməsi Mustafa Kamal Atatürkün Türk dünyası üçün etdikləri böyük xidmətlərin Heydər Əliyev tərəfindən davam etdirilərək, inkişaf etdirilməsi ilə bağlı idi.

Təhsil sahəsi, kompüterləşmə işi ilə məşğul olan Türk Sənayeçi və İş Adamları vəqfinin sədri Vəli Sarıtopraqın başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti 2002-ci ilin sentyabr ayında Azərbaycanda olarkən, həm də Naxçıvanın Ankarada fəxri konsulu olan Vəli Sarıtoprak Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevə “Biz Sizə minnətdarıq, Sizi sevirik. Sizin cızdığınız yolla biz də getməyə çalışırıq. Sizin səyinizlə Azərbaycan ilə Türkiyə arasında əlaqələr gündən-günə möhkəmlənir. Siz bizim çox sevdiyimiz dövlət adamısınız, Türk dünyasının öndəri, böyüyüsünüz. Siz Sovet İttifaqının Siyasi Bürosuna qədər yüksələn yeganə türk insanısınız. Həyatınız daim mücadilə içində keçmişdir. Sizə hörmətimiz, sevgimiz sonsuzdur. Biz, türk iş adamları Sizə dərin minnətdarıq. Bizə şərait yaradırsınız, yardımçı olursunuz” - demişdir. Heydər Əliyev Süleyman Dəmirəl ilə birlikdə vəqfin fəxri sədri seçilmişdi. Həmin görüşdə Heydər Əliyevə fəxri sədrlik plaketi və yaxın dostu İhsan Doğramacının göndərdiyi hədiyyə təqdim edildi. Vəqf üç il ardıcıl olaraq Heydər Əliyevi “İlin dövlət adamı” seçmişdir⁴⁰⁰.

Beləliklə, Heydər Əliyev Azərbaycanla Türkiyə arasında münasibətlərin daha da inkişaf etdirilməsində fəaliyyət göstərən, siyasətdə, elmdə böyük xidmətləri olan Süleyman Dəmirəl, Məsud Yılmaz, İhsan Doğramacı kimi insanları həmişə qiymətləndirmiş, təltiflər etmişdir. Eləcə də Türkiyənin Prezidenti, universitetləri, vəqfləri Ümummilli Liderə mü-

³⁹⁸ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 40-cı kitab, Bakı: Azər nəşr, 2012, s.173.

³⁹⁹ Yenə orada.

⁴⁰⁰ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 41-ci kitab, Bakı: Azər nəşr, 2012, s.37.

kafatlar, fəxri adlar vermişlər. Qarşılıqlı təltiflər, dəyərləndirmələr iki qardaş dövlət arasında münasibətlərin daha da möhkəmlənməsində az rol oynamamışdır. Heydər Əliyev türk dünyasının hər bir mütəfəkkirinin bütün türk dünyasının olduğunu bildirirdi.

Türkiyənin milli komandası dünya futbol çempionatında böyük uğurlar qazandığı zaman Prezident Heydər Əliyevin dərhal Azərbaycan dövlət televiziyası ilə çıxış edərək, bu uğurun bütün türk dünyasının uğuru olduğunu söyləməsi Türkiyə xalqında Azərbaycana rəğbət hissini daha da artırmışdır.

Fəsil V

BÖLGƏDƏ SÜLH VƏ TƏHLÜKƏSİZLİKDƏ AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİN ROLU

5.1.Ordu quruculuğu sahəsində Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığı – Qafqazda sülh və təhlükəsizliyə aparan yol

Türkiyə ilə Azərbaycan arasında hərbi təhlükəsizlik əlaqələri 1992-ci ildə Tərəflər arasında qarşılıqlı hərbi təlim haqqında sazişin imzalanması ilə başlamış, ardınca 10 iyun 1996-cı ildə Ankarada Hərbi təlim, texniki və elmi əməkdaşlıq sazişi imzalanmışdır. Sazişi Türkiyə tərəfdən Baş Qərargah rəisi, ordu generalı Hakkı Karadayı və Azərbaycan tərəfdən müdafiə naziri general-mayor Səfər Əbiyev imzaladılar. 2000-ci il aprelin 5-də Bakıda Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi Qoşun Növləri İxtisas Məktəbinin təşkili və təliminə dair Protokol imzalandı⁴⁰¹. İyulun 1-də isə İzmir şəhərində Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi və Türkiyə Respublikası Baş Qərargahı arasında maddi-texniki təchizatın həyata keçirilməsi haqqında Protokol imzalandı⁴⁰².

2000-ci il iyulun 18-də Türkiyə Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Quru Qoşunları komandanı ordu generalı Attila Atəş müdafiə naziri Səfər Əbiyevin dəvəti ilə Bakıda oldu, Prezident Heydər Əliyev və müdafiə naziri ilə görüşdü, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Zabitləri təkmilləşdirmə kursları və Gizirlər məktəbinə, Bakı Ali Birləşmiş Komandanlıq Məktəbinə getdi, bu təhsil ocaqlarını gəzərək, onların maddi-texniki bazası və tədris prosesi ilə tanış oldu⁴⁰³.

2003-cü il iyunun 25-də Ankara şəhərində 10 iyun 1996-cı il tarixli Hərbi təlim, texniki və elmi sahədə əməkdaşlıq haqqında Sazişə və 11 avqust 1992-ci il tarixli Qarşılıqlı hərbi təlim-təhsil haqqında müqaviləyə əsas-

⁴⁰¹ 2000-ci il aprelin 5-də Bakı şəhərində imzalanmış "Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi Qoşun Növləri İxtisas Məktəbinin təşkili və təliminə dair" Protokolun təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. https://frameworks.e-qanun.az/4/f_4493.html

⁴⁰² Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikası Baş Qərargahı arasında maddi-texniki təchizatın həyata keçirilməsi haqqında Protokolun təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. <https://e-qanun.az/framework/563>

⁴⁰³ Müdafiə Nazirliyinin məlumatı. 19.07.2000. <https://mod.gov.az/az/news/mudafie-nazirliyinin-melumatı-44577.html>

lanaraq, hərbi əməkdaşlığı daha da möhkəmləndirmək və Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin yenidən qurulması işinə yardım etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında təmənnasız hərbi yardım haqqında saziş imzalandı. Sazişə əsasən Türkiyə Respublikası Hökuməti Azərbaycan Respublikası Hökumətinə 5.512.500.000.000 (beş trilyon beş yüz on iki milyard beş yüz milyon) Türkiyə lirəsinə bərabər ABŞ dolları ilə təmənnasız yardım edəcəkdir. Təmənnasız yardımın 2003-cü ildən etibarən istifadə olunmasına başlanacaqdır. Təmənnasız yardımın 4.950.000.000.000 (dörd trilyon doqquz yüz əlli milyard) Türkiyə lirəsinə bərabər ABŞ dolları ilə olan hissəsi avadanlıq və xidmət yardımı şəklində, 562.500.000.000 (beş yüz altmış iki milyard beş yüz milyon) Türkiyə lirəsinə bərabər ABŞ dolları ilə olan hissəsi isə maliyyə yardımı şəklində Türkiyə Respublikasının bu xüsusdakı mövcud qaydalarına müvafiq olaraq ediləcəkdir. Təmənnasız yardım, hər iki ölkənin səlahiyyətli şəxsləri tərəfindən bu Sazişə əlavə olaraq ayrıca hazırlanıb imzalanacaqdır. Maddi Yardım və Maddi-Texniki Təminatın Təbiiqi haqqında Protokollar əsasında həyata keçiriləcəkdir⁴⁰⁴.

1999-cü ildən Türkiyə Silahlı Qüvvələri Azərbaycan Müdafiə Nazirliyinə maliyyə yardımı göstərməyə başlamışdır. Eyni çərçivədə 2000-ci ildə Azərbaycan Müdafiə Nazirliyinə müxtəlif tipli hücum katerləri hədiyyə edilib, Azərbaycan donanmasının Xəzər dənizində möhkəmlənməsinə töhfə verilib⁴⁰⁵. 2001-ci il martın 22-də Bakı şəhərində Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikası Silahlı Qüvvələri Baş Qərargahı arasında Naxçıvan 5-ci Ordu Korpusunun inkişafına dair Protokol imzalanmış, 2004-cü il martın 29-da təsdiq edilmişdir⁴⁰⁶.

Naxçıvandakı Türkiyə-Azərbaycan hərbi hissələrində konfranslarda olan, hərbi əməkdaşlığın şahidi olan Türkiyə araşdırmaçısı professor İb-

⁴⁰⁴ 2003-cü il iyunun 25-də Ankara şəhərində imzalanmış "Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında təmənnasız hərbi yardım haqqında Saziş" in təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. <https://files.preslib.az/projects/azerturk/b1.pdf>

⁴⁰⁵ Atnur İbrahim Ethem. 100. yilində Türkiyə - Azərbaycan ilişkileri: mukayeseli bir analiz. AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunmuş "Qafqazda dövlətlərarası münasibətlər: 100 il əvvəl və müasir dövr" mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans. Elmi Məruzələr. 2 cildə. II cild, Bakı, 23-24 may 2018, s.21.

⁴⁰⁶ 2001-ci il martın 22-də Bakı şəhərində imzalanmış Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikası Silahlı Qüvvələri Baş Qərargahı arasında Naxçıvan 5-ci Ordu Korpusunun inkişafına dair Protokolun təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. 29 mart 2004-cü il. <https://e-qanun.az/framework/5898>

rahim Ethem Atnur yazır ki, təhlükəsizlik sahəsində münasibətlər qardaşlıq münasibətləri idi və tərəflər iki müxtəlif ölkənin əsgərlərindən daha çox bir millətin övladları idilər. Bu çərçivədə türk zabitlərinin təlim-tərbiyə işlərinə verdiyi töhfələr, əsgərlərə mətbəxdə yemək bişirməyi öyrətmələri, hətta Bakıdan Naxçıvandakı bölməyə oğlunu görmək üçün gələn ananın problemi ilə yaxından maraqlanmaları, onların övladlarına yaxın qayğıları indi də gözünün qabağındadır. O dövrdə Türkiyədən gətirilən dəbdəbəli istehlak mallarının Azərbaycan əsgərlərinin menyusunda olması ilə bağlı müşahidəmiz də hərbi əməkdaşlığın miqyası baxımından diqqəti çəkir⁴⁰⁷.”

2000-ci il iyulun 17-də Türkiyə Respublikası quru qoşunlarının komandanı, ordu generalı Atilla Atəş ilə görüşdə Prezident Heydər Əliyev Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı dostluq və qardaşlıq əlaqələrinin bütün sahələrdə, o cümlədən ordu quruculuğu sahəsində də inkişaf etdiyini, Türkiyə ordusunun baş qərargah rəisi Hüseyn Kıvrıkoğlunun Süleyman Dəmirəllə bərabər Azərbaycanda olduğunu bildirdi⁴⁰⁸. Avqustun 15-də Heydər Əliyevin dəvətilə qazilər Bakıda oldular. Görüşdə Türkiyənin qaziləri – Cəmil Fikrət, Nevzat Sönməz, Səlamı Qaraçoban, Ərcan Çalışır, Burak Toprakıyan, ölkəmizdəki hərbi attaşesi, general Sadiq Ercan, Gülhanə Hərbi Tibb Akademiyasının dosenti, hərbi həkim Əli Şehirlioğlu və tibb bacısı Nesrin Demiral iştirak edirdilər. Görüşdə Heydər Əliyev Mustafa Kamal Atatürk tərəfindən yaradılmış türk ordusu ilə fəxr etdiyini bildirdi: “Biz buna həmişə – keçmişdə də heyranlıqla baxmışıq, bu gün də o, çox güclü ordudur, çox intizamlı ordudur, çox mütəşəkkil ordudur və bu ordunun da özünəməxsus ənənələri vardır. Ona görə türk ordusunda xidmət edən hər bir türk oğlu üçün bu, böyük şərəfdir. Amma bu orduda şəhid olmaq, yaxud bu orduda qəhrəmanlıq göstərərək qazi olmaq ikiqat şərəfdir. Mən sizi bir də ona görə sevirəm ki, siz bizim qardaş Türkiyə Cümhuriyyətinin ordusunun, Mustafa Kamal Atatürkün yaratdığı ordunun əsgərlərisiniz. Türk əsgəri bizim gözümüzün önündə həmişə qəhrəmanlıq nümunəsidir. Siz də qəhrəmanlardansınız. Ona görə də mən sizin Azərbaycana gəlməyinizi arzu etdim, siz də gəldiniz. Amma mən çox dəvət etmişdim, az gəldiniz. Mən istəyirdim ki, hamısı gəlsin, Azərbaycanı görsünlər”⁴⁰⁹.

⁴⁰⁷ Atnur İbrahim Ethem. 100. ildə Türkiyə - Azərbaycan əlaqələri: müqayisəli bir analiz. AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunmuş “Qafqazda dövlətlərarası münasibətlər: 100 il əvvəl və müasir dövr” mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans. Elmi Məruzələr. 2 cildə. II cild, Bakı, 23-24 may 2018, s.21.

⁴⁰⁸ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 29-cu kitab, Bakı: Azər nəşr, 2009, s.93.

⁴⁰⁹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 29-cu kitab, Bakı: Azər nəşr, 2009, s.152.

Görüşdə qazi Sadiq Ercan: “Sizin məşhur “Biz bir millət, iki dövlət” kəlamınız bütün türklər tərəfindən həvəslə qəbul edilir. Məhz həmin duyğunu paylaşmaq üçün 1918-ci ildə Azərbaycana köməyə gəlmiş və burada şəhid olmuş 1138 türk övladının, habelə 174 azərbaycanlı şəhidin xatirəsinə ehtiram əlaməti olaraq tikilmiş abidə də türk və azərbaycanlı şəhidlərin xatirəsinə Sizin bəslədiyiniz dərin ehtiramdan xəbər verir”. Qazi Əli Şehirlioğlu: “...Bir insanın qurbət ölkədə qəribçilik çəkməsi üçün dili, dini fərqli olmalıdır. Ancaq biz Azərbaycana qədəm qoyduğumuz ilk andan etibarən dili bir, dini bir qardaşlarımızın arasında olduğumuzu gördük. Dəlğələnən bayrağın üstündə isə ay və ulduz gördük. Bu, göstərdi ki, biz xarici bir ölkədə deyilik, qərib deyilik, buradakı insanlardanıq. Buraya gəldikdən sonra Sizin “Biz bir millət, iki dövlət” kəlamınızı da eşitdik və o, qəlbimizə nəqş olundu. Kaş ki, vaxtımız çox olaydı, burada öz qardaşlarımızın arasında daha uzun müddət qalaydıq”, Cəmil Fikrət: “...Dili bir, dini bir, qəlbi bir qardaşlarımızı burada görmək bizə səadət bəxş etdi. Mən bir ayağımı Türkiyə Cümhuriyyətinin yolunda verdim, o biri ayağımı isə qardaş Azərbaycan Cümhuriyyətinin uğrunda qurban verməyə hazıram” deyərək öz ürək sözlərini bildirdilər⁴¹⁰. Heydər Əliyev Azərbaycanın Türkiyə ilə dostluğunun, qardaşlığının əbədi, sarsılmaz olduğunu vurğuladı: “Bu ifadələri mən neçə illərdir işlədirəm, nə qədər ki, nəfəsim gedib-gəlir, işlədəcəyəm. Bizim əbədiyyətə qədər davam edəcək bu dostluğumuz, qardaşlığımız həm Türkiyənin, həm də Azərbaycanın inkişafını və bizim birliyimizi təmin edəcəkdir...”⁴¹¹

2001-ci ildə Əhməd Nəcdət Sezərin dəvəti ilə Ankaraya rəsmi səfər edən Heydər Əliyev Türkiyə ordusunun baş qərargah rəisi Hüseyn Kıvrıkoğlu ilə görüşdü, bir sıra məsələlər barədə geniş fikir mübadiləsi aparıldı. Hüseyn Kıvrıkoğlu Azərbaycan-Türkiyə hərtərəfli əməkdaşlığının, strateji tərəfdaşlığının möhkəmlənməsində və inkişaf etməsində görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin xüsusi xidmətləri olduğunu və Heydər Əliyevin Azərbaycana dəvətini məmnuniyyətlə həyata keçirəcəyini bildirdi⁴¹².

Heydər Əliyev həmçinin Türkiyə Silahlı Qüvvələri baş Qərargahının maddi-texniki təminat rəisi, korpus generalı Hürşit Tolon ilə görüşdü. Hürşit Tolon Heydər Əliyevin “Bir millət, iki dövlət” ifadəsinin uzun əsrlərdir bir-biri ilə görüşməyi gözləyən, bunu arzulayan toplumların vahid millət halına gəlməsi üçün çox önəmli müdrik kəlam kimi yüksək dəyərləndirdiklərini və bu sözlər üçün minnətdar olduqlarını bildirdi. Azərbaycan və Türkiyə Silahlı Qüvvələri arasında hərbi təhsil və işbirliyi proqramı vardır.

⁴¹⁰ Yenə orada.

⁴¹¹ Yenə orada.

⁴¹² Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 33-cü kitab, Bakı: Azərnaşr, 2010, s.53-54.

Hurşit Tolon hərbi məktəbdə müxtəlif ixtisaslar üzrə zabidlərin məzun olacaqlarını, hərbi məktəbin müdavimlərinin, hərbcilərin orduya gedəcəklərini qiymətləndirirdi: “İnanıram ki, möhkəm təməl üzərində hərbi məktəbin yaradılması, üstəlik, yeni siniflərin təhsilə başlaması Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin gələcəyi üçün çox önəmli olacaqdır. Bu, bir, beş, on diviziya yaratmaqdan daha önəmli bir məsələdir. Gənc müdavimləri gördüm, təhsillərini izlədim, çalışmaları haqqında məlumat aldım. Mən bir türk övladı kimi, qürur duyurdum”⁴¹³. “1996-2001-ci illər arasındakı vaxtda yeni bir sistem əsasında çox işlər görülmüş, çox önəmli bir məsafə qət edilmişdir. Bunu təqdir etmək zati-dövlətinizə aiddir. Bu, sadəcə, bir məktəb qurmaq deyil, bir sistem yaratmaq baxımdan çox önəmlidir. Çünki bu sistem əski sistemi bütünlükdə dəyişir. NATO-ya inteqrasiya olunmaq üçün bu sistem faydalıdır. Bütün bunlar müəyyən zaman içərisində edilmişdir. Mən burada bunu izlədim. İnşallah, bu ilin avqustunda gənc müdavimlər hər yerdə zati-dövlətinizin sözlərinə hazır olan hərbcilər, zabit olacaq, onlar topçu, tankçı və s. kimi ixtisaslara yiyələnəcəklər və gələcəkdə çox güclü, dinamik ordu formalaşacaqdır. Mən bunu yüksək dəyərləndirirəm”⁴¹⁴.

2000-ci il avqustun 30-da Zəfər Bayramı və Türkiyə Silahlı Qüvvələri Günü münasibətilə Bakıda təşkil edilmiş mərasimdə Heydər Əliyev çıxışında Azərbaycan ordusunun Türkiyə ordusu öməyi əsasında inkişaf etdirildiyini söylədi: “Türkiyə ordusunu, Silahlı Qüvvələrini böyük Mustafa Kamal Atatürk yaratmışdır və ordu quruculuğu ömrünün sonuna qədər onun üçün ən əziz, önəmli işlərdən biri olmuşdur. O, elə bir ordu qurmuş, elə bir Silahlı Qüvvələr yaratmışdır ki, Mustafa Kamal Atatürkün yoluna, öz vətəninə, millətinə sadıqdır və onlar öz torpaqlarını şərəflə qorumağa həmişə hazırdırlar. Biz fəxr edirik ki, Türkiyənin ordusu indi Avropada ən böyük, güclü ordulardan biridir, müasir silahlarla təmin olunmuş, yüksək hərbi peşəyə sahib olmuş əsgərlərdir. Bunu bütün dünya etiraf edir. Ancaq türk ordusunun ən böyük xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, hər bir əsgər öz torpağına, millətinə, Türkiyə Cümhuriyyətinə, Atatürk ideyalarına daim sadıq olmuşdur. Bu, Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin bu qədər güclü, qüdrətli olmasının əsas səbəbidir. Bu, eyni zamanda bizim üçün, yeni müstəqillik əldə etmiş, ordu quruculuğu prosesi aparan Azərbaycan üçün də böyük bir örnək, təcrübə məktəbidir. Türkiyə ilə Azərbaycan arasında olan dostluq, qardaşlıq əlaqələri, müxtəlif sahələrdə bizim əməkdaşlığımız Azərbaycan və Türkiyə ordularının əməkdaşlığı ilə sıx bağlıdır. Azərbaycanın gənc övladları Türkiyənin hərbi məktəblərində yüksək təhsil alırlar, həm bilik toplayır, həm də türk ordusunun, əsgərinin mənəvi keyfiyyətlərindən, vətənə, millətə, dövlətə sadıq olmaq keyfiyyətlərindən bəhrələnilirlər. Hesab edirəm ki, bizim bu əməkdaşlığımız Azərbaycan üçün indiyə qədər faydalı olubdur, bundan

⁴¹³ Yenə orada, s.128.

⁴¹⁴ Yenə orada, s.174.

sonra da faydalı olacaqdır... Türkiyənin generalları və zabitləri Azərbaycanda çox uğurlu fəaliyyət göstərir, ordu quruculuğunda ölkəmizə faydalı yardımlar edirlər⁴¹⁵.

AMEA-nın müxbir üzvü Nizami Cəfərov yazır ki, Azərbaycanda milli dövlət quruculuğu prosesində Heydər Əliyevin daha çox Atatürkə əsaslanması, ondan ilham alması tamamilə təbiiidir. Çünki Atatürkün ideyaları ardıcıl olaraq həyata keçmiş, böyük perspektivə malik Türkiyə dövləti yaranmışdır və Azərbaycan Prezidentinin dediyi kimi, "Azərbaycan xalqı öz milli azadlığı uğrunda mübarizə apararkən, milli istiqlaliyyətinə nail olmağa, milli dövlətçiliyini yaratmağa çalışarkən daim Türkiyə xalqının dəstəyinə, dayağına arxalanmış, Mustafa Kamal Atatürkün qoyduğu yolla gedən Türkiyə Cümhuriyyətinin təcrübəsindən bəhrələnmişdir"⁴¹⁶.

Azərbaycandakı uğurlu işinə görə Türkiyə dövləti tərəfindən növbəti hərbi rütbəyə layiq görülmüş hərbi attaşə Sadıq Ercanın xahişi ilə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev ikinci general ulduzunu onun poqonlarına taxdı⁴¹⁷.

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikası Jandarm Qüvvələri arasında yaranmış əlaqələr çox əhəmiyyətlidir. Prezident Heydər Əliyev 2001-ci ilin mayında Azərbaycana gələn Türkiyə Jandarm Qüvvələrinin Bağ Komandanı, ordu generalı Aytac Yalman ilə görüş keçirdi. Aytac Yalman 1992-ci ildən həyata keçirilən tədbirlərin nəticələri ilə tanış olduğunu, həm fiziki, həm də mənəvi hazırlıq mənasında çox mühüm işlər gördüyünü, Türkiyədən mütəxəssislərin Azərbaycana gələrək yüksək səviyyəli zabitlər hazırlanmasında iştirak etmələri haqqında göstəriş verdiyini və gələcəkdə hansı işlər görmək mümkündürsə, onları birlikdə yerinə yetirəcəklərini bildirdi: "Amma bu günə qədər görülmən işlərdən fərqli bir məqamı da gördüm, daha böyük nəticələr əldə olunduğunu müşahidə etdim. Xüsusi məktəbdə dörd il təhsil alan məzunların sonra Daxili Qoşunlar üçün kadr hazırlayan məktəbdə təkrar təhsilə cəlb ediləcəyini öyrəndim. Bu, kadr hazırlığına, təhsil sahəsinə daha yaxşı, fərqli münasibəti göstərir. Məndə belə bir fikir yarandı ki, beləliklə, Azərbaycanda təhsil məsələsi daha geniş miqyasda, daha dürüst həll olunur. Bu iş yeni proqram və üsulla daha mükəmməl aparılacaqdır. Bütün bunların hamısı faydalıdır"⁴¹⁸.

⁴¹⁵ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 29-cu kitab, Bakı: Azərənşr, 2009, s.191.

⁴¹⁶ Cəfərov Nizami. Azərbaycan atatürkçülüğü yaxud Heydər Əliyev Atatürk haqqında. Mustafa Kamal Atatürk və türkçülük. Elmi konfransın materialları, 29 oktyabr 2005, Bakı: AzAtaM, 2006, s.10.

⁴¹⁷ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 29-cu kitab, Bakı: Azərənşr, 2009, s.191.

⁴¹⁸ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 34-cü kitab, Bakı: Azərənşr,

Türkiyə Silahlı Qüvvələri Baş Qərargahının əməliyyat rəisi, korpus generalı Köksal Karabayın başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti 2001-ci ilin iyun ayında Azərbaycanda olarkən Heydər Əliyevlə görüş keçirildi. Bildiyimiz kimi, SSRİ-də ilk lisey olan Naxçıvanski adına Hərbi Məktəbi 70-ci illərdə Heydər Əliyev yaratmışdı və buna çox maneələr olunurdu. Məsələn, bildirirdilər ki, lisey SSRİ Müdafiə Nazirliyinin tərkibində olmalıdır və bu məqsədlə araşdırmalar aparır, Heydər Əliyevi bu qurumu bağlamağa məcbur edirdilər. Lakin Ümummilli Lider öz məqsədindən əl çəkmədi. Məqsədi bu onillik məktəbdə yeddinci sinifdən sonra buraya gələn uşaqlara üç il ərzində həm rus dilini öyrətmək, həm də hərbi peşəyə həvəs oyatmaq, onları fiziki cəhətdən hazırlamaq, sonra isə hərbi ali məktəblərə göndərmək idi. Heydər Əliyevin nümayəndə heyəti ilə görüşdə məktəb, məzunları haqqında dedikləri Ümummilli Liderin ordu quruculuğuna necə çətinliklə, iradələ nail olduğunu göstərir: “Burada iki hərbi məktəb var idi. Biri ümumkomandirlər məktəbi, biri də hərbi dənizçilik məktəbi idi. Hərbi dənizçilik məktəbi Sovetlər Birliyində öz səviyyəsinə görə ikinci yerdə duran məktəb idi. Biri Leninqradda idi, ikincisi burada. Başqa yerlərdə də var idi. Amma bu çox güclü bir məktəb idi. Mən o məktəblərə getdim, görüm burada nə qədər azərbaycanlı var. Ümumkomandirlər məktəbinə ildə 350 nəfər daxil olurdu. Neçə azərbaycanlı qəbul olunurdu – 15–20 nəfər. Qalanları kim idi – SSRİ-nin digər millətlərindən. Sonra hərbi donanma məktəbinə getdim ki, görüm oraya ildə neçə azərbaycanlı qəbul olur. Bir, ya iki nəfər. Bəs müəllimlərdən kim var? İki-üç nəfər. Dedim ki, belə şey olmaz, gərək azərbaycanlılar da daxil olsunlar. Amma mənə deyirdilər ki, azərbaycanlılar imtahan verə bilmirlər. Ona görə də mən bu liseyi yaradım ki, bundan gələcəkdə istifadə edək. Amma burada çalışdığım son illərdə – mən Moskvaya 1982-ci ildə getdim – artıq buradakı hərbi məktəblərin kursantlarının 50 faizindən çoxu azərbaycanlılar idi. Hətta Moskvadan şikayət edirdilər ki, siz bu məktəbləri əlinizə keçirmisiniz. Şikayət edirdilər. Təbiidir, mən o vaxtlar, birincisi, istəyirdim ki, azərbaycanlılar hər yerdə olsun. İkincisi də, düşünürdüm ki, nə vaxtsa bizə öz milli ordumuz lazım olacaqdır. Ona görə də mən bu işləri etdim. İndi görünür ki, bunları düz etmişəm. İndi bunlar lazımdır. Bizim milli ordu yarananda kadrlarımız olmamışdır. O kadrlar, hansılar ki, Rusiyanın məktəblərində oxumuşlar, gəlmişlər, amma bir qismi də gəlməmişdir. Sonra bilərsiniz ki, Azərbaycanda sabitlik olmamışdır. Ermənistan ilə savaş gedirdi. Ona görə də bu dövr çox çətin, ağır bir dövr idi. Amma indi biz sizin yardımınızla bu işlərlə məşğul oluruq. Mənə belə gəlir ki, siz həmin hərbi məktəblərdə oldunuz, gördünüz. Hər halda, indi beş ildən sonra gəlib dəyişiklikləri görürsünüz, sizin qiymətiniz mənim üçün çox əhəmiyyətlidir, önəmlidir. Çünki mən çox sıxılıram. Nazirə də deyirəm, bunu etmədin, onu et-

mədin. Amma siz gəlib deyəndə ki, beş il müddətində inkişaf var, bu mənə sevindirir. Amma mən yenə də narazıyam. Yenə də hesab etmirəm ki, bu yetərlidir. Yetərli deyil, hələ çox iş görmək lazımdır”⁴¹⁹.

Köksal Karabay Türkiyənin Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi ilə çox gözəl işbirliyi həyata keçirdiyini, hər şeyi bir gündə etməyin mümkün olmadığını, hazırda Azərbaycanın orduya, dünya standartlarına uyğun hərbi məktəbə, hərbi məzunlara, hərbi müəllimlərə malik olduğunu və bunun gələcəkdə daha da gözəl olacağını bildirdi: “Azərbaycanın hərbi akademiyası var. Ali təhsilli hərbiçilər yetişdirir. Azərbaycanın Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin akademiyası var. İnşallah, bu il Azərbaycanda piyadalar, topçular, tankçılar üçün məktəblər yaradacağıq. Bunlar daxili qoşunlar, sərhəd qoşunları və Müdafiə Nazirliyinə bağlı hərbi hissələr üçün də olacaqdır. Azərbaycanın komandirləri var, gözəl silahlı qüvvələri var. Ümumiyyətlə, hər şey bəllidir. Sizin söylədiyiniz müstəqil ordu quruldu. Amma təbii ki, inkişafın sərhədi yoxdur. Ona görə də biz bu gözəl işbirliyimizi davam etdirəcəyik. Amma indi Sizin söylədiyiniz kimi, Azərbaycan hər şeyə milli ordusu, məktəbləri ilə başladır”⁴²⁰.

2003-cü il iyun ayında 1600 nəfərə yaxın azərbaycanlıya Türkiyədə, 25 min nəfərə isə Azərbaycanda təlim keçirilmişdir⁴²¹. Ən başlıcası isə əsgər və zabitlərdə yüksək əhval-ruhiyyə yaranmışdı.

Türkiyə təhsil sahəsində Azərbaycan ordusuna çox yaxşı yardımlar etsə də, Heydər Əliyev Türkiyə ilə Azərbaycan arasında hərbi sahədə əməkdaşlığı yetərli hesab etmirdi: “Rusiya ilə Ermənistan arasında hərbi müttəfiqlik sazişi bağlanmışdı, əgər Rusiyaya hansı bir dövlət hücum etsə, Ermənistan ona yardım edəcəkdir, Ermənistana etsə, Rusiya ona yardım edəcəkdir. Rusiya Ermənistanda böyük hərbi bazalar saxlayır, silahlar saxlayır”⁴²². Heydər Əliyev Qars müqaviləsinə Azərbaycanın təhlükəsizliyi baxımından çox önəm verirdi. 2002-ci ildə Qarsda olarkən “Mən buraya gələndə soruşdum ki, Qarsda anlaşma harada imzalanıb. O binanı mənə göstərdilər. Biz Türkiyə hökuməti ilə danışıcağıq, orada bir lövhə asılmalıdır ki, 1921-ci ilin oktyabr ayında burada, Qarsda belə bir anlaşma imzalanıb. Bu, mütləq olmalıdır. Çünki Qars anlaşmasının bu bölgə üçün, Azərbaycan və Türkiyə üçün çox böyük əhəmiyyəti var” – demişdir⁴²³.

⁴¹⁹Yenə orada, s.174.

⁴²⁰ Yenə orada.

⁴²¹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 45-ci kitab, Bakı: Azərənəşr, 2013, s.78.

⁴²² Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 33-cü kitab, Bakı: Azərənəşr, 2010, s.73.

⁴²³ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 39-cu kitab, Bakı: Azərənəşr, 2012, s.135.

2002-ci ilin avqust ayında Türkiyənin Mərmərə Qrupu Strateji və Sosial Araşdırmalar Vəqfinin sədri Akkan Suvərin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüşdə də Heydər Əliyev 1992-ci ilin fevral ayında Ankaraya gələrək Qars anlaşması haqqında mətbuata geniş məlumat verdiyini və bu anlaşmanın yenidən gündəmə gəldiyini bildirdi: "...Xatirimdədir ki, Moskvada buna çox mənfi reaksiya verdilər. Naxçıvanda bir dəfə televiziyaya baxırdım. Moskvadan Qars müqaviləsinə aid bir veriliş verdilər. Axırda isə bildirdilər ki, bu müqavilənin heç bir hüquqi qüvvəsi yoxdur, hətta Qars müqaviləsinin mətnini elə studiyadaca yandırdılar. Amma onu yandırmaq mümkün deyil, bu müqavilə o vaxt həmin dövlətlər tərəfindən imzalanıb, hər dövlət tərəfindən ratifikasiya olunub və ümumdünya, beynəlxalq təşkilatlarda qeydə alınmışdır, onu pozmaq mümkün deyildir"⁴²⁴.

Prezident Heydər Əliyev Azərbaycanla Türkiyə arasında müttəfiqlik haqqında anlaşma olmasını düşünürdü. Bu da 2021-ci il iyunun 15-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın imzaladıqları Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsində təsdiqini tapdı. Bununla iki qardaş dövlət həmçinin 13 oktyabr 1921-ci il tarixli Qars müqaviləsinin hüquqi qüvvədə olduğunu dünya dövlətlərinə bəyan etdi.

Beləliklə, ordu quruculuğu sahəsində Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığı Qafqazda sülh və təhlükəsizliyə gətirib çıxardı. Türkiyə ilə Azərbaycan arasında hərbi təhlükəsizlik əlaqələri 1992-ci ildə tərəflər arasında qarşılıqlı hərbi təlim haqqında sazişin imzalanması ilə başlayıb, ardınca 10 iyun 1996-cı ildə Ankarada Hərbi təlim, texniki və elmi əməkdaşlıq sazişi imzalandı. Sonralar imzalanan Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi Qoşun Növləri İxtisas Məktəbinin təşkili və təliminə dair Protokol, Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi və Türkiyə Respublikası Baş Qərargahı arasında maddi-texniki təchizatın həyata keçirilməsi haqqında Protokol, Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında təmənnəsiz hərbi yardım haqqında saziş və digər protokol və sazişlər yuxarıda adları çəkilən sazişlərə əsaslanaraq imzalanırdı. Türkiyə generalları hərbi təhsil ocaqlarını gəzərək, onların maddi-texniki bazası və tədris prosesi ilə tanış olurdular. Türkiyə hərbiçiləri Azərbaycan ordusunda həm fiziki, həm də mənəvi hazırlıq mənasında çox mühüm işlər gördülər, Türkiyədən mütəxəssislərin Azərbaycana gələrək yüksək səviyyəli zabitlər hazırlanmasında iştirak etmələri haqqında göstəriş verildi. Türkiyə təhsil sahəsində Azərbaycan ordusuna çox yaxşı yardımlar etsə də, Prezident Heydər Əliyev Türkiyə

⁴²⁴ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 40-cı kitab, Bakı: Azər nəşr, 2012, s.172.

ilə Azərbaycan arasında hərbi sahədə əməkdaşlığı yetərli hesab etmirdi. Heydər Əliyev Qars müqaviləsinə Azərbaycanın təhlükəsizliyi baxımından çox önəm verirdi. Ümummilli Lider Azərbaycanla Türkiyə arasında mütəfiqlik haqqında anlaşma olmasını düşünürdü. Bu da 2021-ci il iyunun 15-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın imzaladıqları Şuşa Bəyannaməsində təsdiqini tapdı.

Azərbaycan ordusunun dünya standartlarına uyğun hərbi məktəbə, hərbi məzunlara, hərbi müəllimlərə malik olmasında Prezident Heydər Əliyev tərəfindən ciddi təməli qoyulan Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin əvəzedilməz rolu olmuşdur. Vətən müharibəsində yenilməz Azərbaycan Ordusunun qələbələri, işğal edilmiş ərazilərdən düşmən Ermənistan ordusunun qovulması möhkəm Azərbaycan Ordusunun təməlinin qoyulması, vaxtilə Ermənistana havadarlıq edən dövlətlərin Vətən müharibəsində müdaxilə etməmələrinin səbəbi Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu və İlham Əliyevin inkişaf etdirdiyi strategiyanın nəticəsi idi.

5.2. Bölgədə sülh və təhlükəsizliyin yaradılması

Türkiyənin Böyük Millət Məclisinin sədri Hikmət Çətin Heydər Əliyevin təkcə Azərbaycanın deyil, bütün bölgənin sülh və sabitliyinin təminatçısı olduğunu bildirirdi⁴²⁵. Heydər Əliyev heç zaman Rusiyanın ordusunun Azərbaycana gəlməsinə yol verməmişdir. Ermənistanın Türkiyə ilə, İran ilə, Gürcüstanın Türkiyə ilə sərhədlərində Rusiyanın ordusu yerləşsə də, Azərbaycanda buna yol verilməmişdir. Digər tərəfdən Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəməri nəinki Qafqazda, həm də Qərbdə təhlükəsizliyə imkan verir. Bu da Ümummilli Lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə yaradılan bir xəttidir. ATƏT-in İstanbul zirvə görüşündə Heydər Əliyevlə görüşdə Gürcüstanın Prezidenti Eduard Şevardnadze təzyiqlərə, qarşılaşdığı maneələrə, çətinliklərə baxmayaraq, Heydər Əliyevin çox uzaqgörənlikdə bölgədə təhlükəsizlik və əməkdaşlığın daha da genişlənməsinə, təcavüzə, separatçılığa son qoyulmasına tam varlığıyla çalışmasının, ardıcıl və məqsədyönlü siyasət aparmasının, qətiyyətli mövqe, əzmkarlıq göstərməsinin nəticəsində Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəməri layihəsinin reallaşdırıldığını vurğulamışdır⁴²⁶. Kəmərin 1000 kilometri Türkiyədən, 200 kilometrə qədəri Gürcüstandan, 400 kilometrən bir az da çox hissəsi Azərbaycandan keçir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin təməlqoyma mərasimində Eduard Şevardnadze nitqində Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin reallaşmasında Heydər Əliyevin müdrik siyasətini qiymətləndirdi: "...Dəfələrlə demişəm,

⁴²⁵ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 14-cü kitab, Bakı: Azərnaşr, 2005, s.246-247.

⁴²⁶ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 23-cü kitab, Bakı: Azərnaşr, 2008, s. 150-151.

yaddaşlardan silinməsin deyə bir daha təkrar edirəm – Prezident Heydər Əliyevin qəhrəmanlığı, müdrikliyi, mətanəti və qarşısına qoyduğu məqsədinə sarsılmaz sədaqəti olmasaydı, Şərq–Qərb enerji dəhlizi gerçəkləşə bilməzdi. Bizim bədxahlarımız da məhz bunu istəyirdilər. Ona görə də təxribat aktlarından belə çəkinmirdilər. Ancaq onlar öz məqsədlərinə onda nail ola bilmədilər və gələcəkdə də nail ola bilməyəcəklər”⁴²⁷. Eduard Şevardnadze Heydər Əliyevin yalnız Azərbaycan xalqının rifahı üçün deyil, həm də türk xalqının, gürcü xalqının rifahı üçün çox işlər gördüyünü bildirdi: “... 1990-cı illərdən üzü bu yana mən və dostum, qardaşım Heydər Əliyev neft kəmərlərinin, qaz kəmərlərinin problemlərinə dəfələrlə qayıtmışıq, müzakirələr aparmışıq... Gürcü, Azərbaycan və türk xalqları üçün etdiklərinə görə mən ona minnətdarlığımı bildirmək istəyirəm...”⁴²⁸.

ABŞ-ın energetika naziri Spenser Abraham çıxışında Heydər Əliyevin uzaqgörən və qətiyyətli addımla layihənin reallaşmasına nail olduğunu bildirdi: “Prezident Heydər Əliyevin Azərbaycanın əsas ixrac boru kəmərinin işçi qrupunu yaratdığı vaxtdan, yəni 1997-ci il sentyabrın 5-dən bəri bugünkü tədbirin iştirakçıları uzun yol keçmişlər. Ötən müddət ərzində Prezident Heydər Əliyev neft və qaz ixrac dəhlizinə verdiyi dəstəkdən geri çəkilməmişdir. Onun boru kəmərlərinin reallığa çevrilməsində göstərdiyi uzaqgörənlik və qətiyyət bu böyük və mühüm işlərin düzgün istiqamətləndirilməsini mümkün etmişdir”⁴²⁹.

Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat şirkətinin prezidenti Devid Vudvord çıxışında Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin yaradılmasında Heydər Əliyevin rolunu dəyərləndirdi: “Mən burada bizi bu tarixi günə gətirib çıxaran rəhbərliyinə görə Prezident Heydər Əliyevə xüsusi minnətdarlığımı bildirmək istəyirəm. Sizin Prezident Şevardnadze və Prezident Sezərlə birlikdə regionda yaratmış olduğunuz sülh və sabitlik, imzaladığınız müqavilələrin bütövlüyü bu çoxmilyardlı dollarlıq sərmayələr tələb edən layihələri irəli apara bilməyimiz üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir”⁴³⁰. Devid Vudvord Heydər Əliyevə hədiyyə də təqdim etdi.

ABŞ Prezidenti Corc Buş, Fransa Respublikasının Prezidenti Jak Şirak, İngiltərə nümayəndə heyətinin rəhbəri cənab Piter Tibber Böyük Britaniyanın Baş naziri Toni Bleyr, Norveçin Baş naziri Xyel Maqne Prezident Heydər Əliyevə təbrik məktubu göndərmişdilər.⁴³¹

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev, Gürcüstan Prezidenti Edu-

⁴²⁷ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 41-ci kitab, Bakı: Azərneşr, 2012, s.94.

⁴²⁸ Yenə orada, s.106-107.

⁴²⁹ Yenə orada, s.95.

⁴³⁰ Yenə orada, s.98.

⁴³¹ Yenə orada, s.95-98.

ard Şevardnadze, Türkiyə Prezidenti Əhməd Necdət Sezər içərisində “Gələcək nəsillərə” müraciətinin mətni olan dəmir kapsulu Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin başlanğıcından qazılmış quyuya basdırdılar. Məzmunu belə idi: “GƏLƏCƏK NƏSİLLƏRƏ

Azərbaycan Respublikasının paytaxtı Bakı şəhəri, 18 sentyabr 2002-ci il.

Bu gün biz, üç suveren dövlətin rəhbərləri – Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əlirza oğlu Əliyev, Gürcüstan Prezidenti Eduard Amvrosiyeviç Şevardnadze və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Əhməd Necdət Sezər Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin təməl daşını qoyaraq, sizə, xalqlarımızın gələcək nəsillərinə müraciət edirik. Ölkələrimizin milli mənafeələrindən çıxış edərək, böyük qürur duyğusu ilə bütün dünyaya bəyan edirik ki, XXI əsrin ilk illərində regionda ən nəhəng layihə olan, Xəzər və Aralıq dənizlərini birləşdirən neft boru kəmərinin çəkilməsi dövlətlərimizin, hökumətlərimizin birgə uğurlu səyləri nəticəsində artıq reallığa çevrilir. Layihənin həyata keçirilməsi və istismar zamanı hazırda bəşəriyyətin bu sahədə əldə etdiyi müasir elmi-texnoloji nailiyyətlərin tətbiq ediləcəyi mütləq mühəndislik üsullarından istifadə olunması nəticəsində Şərq-Qərb enerji dəhlizi keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoyacaqdır. Bu proseslərdə Azərbaycan, Böyük Britaniya, Amerika Birləşmiş Ştatları, Norveç, Türkiyə, Yaponiya, İtaliya, Fransa və Səudiyyə Ərəbistanının neft şirkətləri xüsusi rola malikdirlər. Buna görə, bu tarixi əhəmiyyətli hadisənin ən aparıcı amili ondan ibarətdir ki, müxtəlif dillə, dinə, adət-ənənələrə mənsub olan insanlar dostluq, qardaşlıq və həmrəylik şəraitində global səviyyədə sivil əməkdaşlıq edirlər. Əminik ki, Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri layihəsinin gerçəkləşməsi ülvə amallara xidmət edərək, regionun simasını dəyişdirəcək, siyasi iqlim sabitləşəcək, iqtisadi inkişafa ciddi təkan verəcək, xalqlarımızın rifahı yüksələcəkdir. Sizə sülh, əmin-amanlıq və firavanlıq arzulayırıq”⁴³².

Boru kəmərinin təməlinin qoyulması münasibətilə ucaldılmış xatirə lövhəsində Azərbaycan, türk və gücrü dillərində bu sözlər yazılmışdır: “18 sentyabr 2002-ci il tarixdə Xəzər və Aralıq dənizlərini birləşdirən Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin inşasının təməl daşı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev, Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadze və Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Əhməd Necdət Sezər tərəfindən qoyulmuşdur”.

Heydər Əliyev qonşu Gürcüstanın ərazisindən keçəcək bu boru kəmərinin dost ölkənin iqtisadi tərəqqisi, regionda sülh və sabitlik yarandırılması üçün əhəmiyyətli olacağını bildirmişdir⁴³³.

⁴³² Yenə orada, s.102.

⁴³³ Yenə orada, s.90.

ABŞ-ın Prezidenti Bill Klinton Heydər Əliyevlə görüşdə layihə haqqında öz fikrini belə ifadə etdi: “Sizin liderliyiniz ilə Qafqazda və Mərkəzi Asiyada sülhün, sabitliyin bərqərar olması sahəsində işlər görülür...”⁴³⁴. Heydər Əliyev Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsinin ABŞ tərəfindən dəstəklənməsini qiymətləndirirdi: “Bakı-Ceyhan neft kəməri əslərə xidmət edən bir xətt olacaqdır. Yalnız Azərbaycan neftinin ixrac olunması üçün xətt yox, eyni zamanda dövlətlərimizin bir-biri ilə sıx bağlanması xəttidir. Yəni bu, böyük hadisədir, bunun böyük siyasi əhəmiyyəti var – bizim bölgədə, Azərbaycanda, Türkiyədə, Qafqazda, xüsusən Cənubi Qafqazda təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün böyük əhəmiyyəti var”⁴³⁵. Eyni zamanda Ümummilli Lider bildirirdi ki, “Əsrin müqaviləsi” olmasaydı, Bakı-Ceyhan olmayacaqdı⁴³⁶.

Heydər Əliyev ABŞ-ın Türkiyəni dəyərləndirməsindən qürur duyurdu. Beləki, ABŞ-ın Prezidenti Bill Klinton “Soyuq müharibə”nin bitməsinə baxmayaraq, Türkiyənin ABŞ üçün, Qərb üçün yenə də ən strateji əhəmiyyətli bir ölkə olduğunu, Türkiyədə və bütün bölgədə Süleyman Dəmirəlin liderliyinin Türkiyənin inkişafı üçün əhəmiyyətli olduğunu bildirmişdi⁴³⁷.

Heydər Əliyev Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsinin Azərbaycan üçün əhəmiyyətli olmasından daha çox Türkiyə üçün əhəmiyyətli olduğunu, Gürcüstanın da layihədən fayda götürəcəyini bildirirdi⁴³⁸.

Eduard Şevardnadze imzalama mərasimində demişdir ki, Gürcüstanın nə nefti var, nə də qazı var və o, qazı, nefti öz ərazisindən keçirə də bilər, keçirməyə də bilər. Amma keçirmək keçirməməkdən faydalıdır. Lakin tranzit üçün alacağı tariflər Gürcüstanı qane etmirdi. Türkiyə və Azərbaycan Gürcüstanla bir neçə dəfə danışıqlar apardı. Heydər Əliyev Tbilisiyə gələrək dünyaya bəyan etdi ki, bu məsələnin həll edilməsi, çözülməsi üçün Azərbaycanın tariflərini Gürcüstana bağışlayır⁴³⁹.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin təməlqoyma mərasimində Heydər Əliyev bəyanatında bu layihənin yalnız iqtisadi əhəmiyyət deyil,

⁴³⁴ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 23-cü kitab, Bakı: Azərnaşr, 2008, s. 164-165.

⁴³⁵ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 25-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 2008, s.22.

⁴³⁶ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 23-cü kitab, Bakı: Azərnaşr, 2008, s. 190-191.

⁴³⁷ Yenə orada, s.244-246.

⁴³⁸ Yenə orada, s. 224-225.

⁴³⁹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 27-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 2009, s.169.

həm də bölgənin təhlükəsizliyində siyasi əhəmiyyət daşıdığını bildirdi: "Ancaq təkcə iqtisadi deyil, hesab edirik ki, bizim gördüyümüz işlər, Bakı-Tbilisi-Ceyhan siyasi xarakter daşıyır. Bu layihə və onun həyata keçirilməsi Qafqaz bölgəsində sülhün, əmin-amanlığın, təhlükəsizliyin təminatçısı ola bilər. Bu boru xətti, bu polad boru Azərbaycanı, Gürcüstanı, Türkiyəni bir-biri ilə daha sıx birləşdirəcəkdir. Biz dost ölkələrlik. Türkiyə bizim üçün dost, qardaş ölkədir. Gürcüstan bizim üçün dost, qardaş ölkədir. Eləcə də biz onlar üçün dost, qardaş ölkəyik. Biz çox əlaqələr saxlayırıq. Ancaq bu əlaqələrimizi, necə deyərlər, daha möhkəm tellərlə bağlayırıq. Bu tellərdən biri də Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəməri olacaqdır"⁴⁴⁰.

Türkiyənin Prezidenti Əhməd Necdət Sezər də nitqində Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin və digər layihələrin bölgədə təhlükəsizlik yaradacağını bildirdi: "Bu layihələrin həyata keçirilməsi, bir tərəfdən, Qafqaz və Orta Asiya ölkələri ilə dünya bazarları arasında Türkiyə üzərindən keçən təhlükəsiz enerji körpüsü yaradacaq, digər tərəfdən isə, Türkiyə ilə Qərbin enerji təhlükəsizliyini artıracaqdır. Bölgəmiz üçün başqa bir önəmli cəhət Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin ən təhlükəsiz yolla Türkiyə üzərindən keçməsidir. Tarixi İpək Yolunun yenidən bərpa edilməsi layihəsinin də Xəzər hövzəsində yerləşən ölkələr üçün əhəmiyyəti çox böyükdür. Xəzəryanı ölkələr ilə Qərb arasında ticarət körpüsü və siyasi körpü rolunu oynayan bu layihələr bölgə ölkələrinin Qərbə qovuşması üçün önəmli əhəmiyyət daşıyacaqdır"⁴⁴¹.

Qazaxıstanın Azərbaycandan neft məhsullarını keçirməsi, layihəyə qoşulması həm Qazaxıstan üçün, həm də Azərbaycan üçün faydalıdır. Heydər Əliyev deyirdi ki Azərbaycanın milli, təbii sərvətləri qaz və neft, bir də geostrateji vəziyyətidir⁴⁴².

Azərbaycanın qazı istər təbii qaz ehtiyatlarının artırılması, istərsə də enerji təhlükəsizliyinin təminatı baxımından strateji önəm daşıyır. Bu məqsədlə Azərbaycan Bakı-Tbilisi-Ərzurum boru xəttinin tamamlanmasına, Azərbaycan qazının Türkiyəyə çatdırılmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi.

Layihədə dövlətlərin belə əməkdaşlığı, Avropa ilə Mərkəzi Asiyanı birləşdirən kommunikasiyalar həm Qafqazda, həm də Mərkəzi Asiyada sülhün, təhlükəsizliyin yaranmasına təminat verirdi. Belə ki, neft ehtiyatlarının işlənilməsi iqtisadi fayda ilə yanaşı, həm də böyük siyasi üstünlüklər qazandırır, enerji resurslarının birgə hasilatı, dünya bazarlarına çıxmaq üçün neft və qaz kəmərlərinin çəkilməsi iştirakçı ölkələrin mənafeyini dünyanın çox

⁴⁴⁰ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 41-ci kitab, Bakı: Azərneşr, 2012, s.92.

⁴⁴¹ Yenə orada, s.93.

⁴⁴² Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 23-cü kitab, Bakı: Azərneşr, 2008, s. 227-228.

inkışaf etmiş ölkələri ilə birləşdirir və regionun təhlükəsizliyinin, sabitliyinin və tərəqqisinin təminatçısına çevrilirdi. Bu baxımdan iqtisadiyyatın dirçəlməsində mühüm rolunu oynayan TRASEKA və Böyük İpək Yolumun bərpaş layihələrini xüsusi qeyd etmək lazımdır. TRASEKA proqramını yerinə yetirib Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizini gerçəkləşdirməklə həm iqtisadi inkışaf və yeni iş yerlərinin açılması üçün imkan yaranır, həm də regionda sülh və sabitlik şəraiti möhkəmlənir⁴⁴³.

İstanbul zirvə görüşündə Prezident Heydər Əliyev Cənubi Qafqazda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq paktının yaradılması fikrini irəli sürdü və ABŞ-a, Avropa Birliyinə daxil olan dövlətlərə, Rusiyaya, Türkiyəyə, Gürcüstana, Ermənistana və ATƏT-in marağı olan digər üzvlərinə belə bir paktın yaranmasında iştirak etmək üçün müraciət etdi⁴⁴⁴. Heydər Əliyev bildirdi ki, irəli sürdüyü Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik və əməkdaşlıq paktı yaranmasında İran da iştirak etməlidir⁴⁴⁵. Lakin Heydər Əliyev birinci növbədə Türkiyəyə müraciət edirdi. Çünki Prezident deyirdi ki, Türkiyəsiz bunları etmək mümkün deyildir⁴⁴⁶.

Bölgədə sabitliyin və sülhün bərqərar olmasına gətirib çıxaracaq Qafqaz paktının yaradılması haqqında Türkiyə Respublikasının Prezidenti Süleyman Dəmirəl də dünyanın 12 ölkəsinin başçalarına müraciətini Heydər Əliyev alqışladı: "Bu təkliflərin həyata keçirilməsi üçün biz səylərimizi birləşdirməliyik. Beləliklə, biz baş verə biləcək təhlükələrin qarşısını ala bilərik"⁴⁴⁷. Süleyman Dəmirəl bildirirdi ki, bütün Qafqazda sülh Qafqazda yaşayan hər kəs üçün əhəmiyyətli və əhəmiyyətlidir. Azərbaycan üçün əhəmiyyətlidir və nəhayət, qafqazlıların qonşusu olan Türkiyə üçün fəvqəladə önəmlidir⁴⁴⁸.

Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevin Türkiyə ilə danışıqlarına haqlı olaraq çox ümid bəsləyirdi. Heydər Əliyev bildirirdi ki, Ermənistan-Azərbaycan münəqişəsinin həllində Türkiyə tək ATƏT-in üzvü olan dövlət kimi deyil, bölgə dövləti kimi iştirak etməlidir. Çünki Türkiyə ilə Ermənistanın böyük bir sərhədi vardır. Türkiyə Azərbaycanın yaxın dostudur. Qafqazda

⁴⁴³ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 26-cı kitab, Bakı: Azərənşr, 2009, s.69.

⁴⁴⁴ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 23-cü kitab, Bakı: Azərənşr, 2008, s. 229-230.

⁴⁴⁵ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 24-cü kitab, Bakı: Azərənşr, 2008, s.168-169.

⁴⁴⁶ Yenə orada, s.171.

⁴⁴⁷ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 26-cı kitab, Bakı: Azərənşr, 2009, s.70.

⁴⁴⁸ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 24-cü kitab, Bakı: Azərənşr, 2008, s.168-169.

olan problemlər Türkiyəsiz həll edilə bilməz⁴⁴⁹. Heydər Əliyevin Türkiyə Baş nazirinin müavini Dövlət Baxçəli ilə görüşündə Baş nazirin müavini bildirdi ki, "Türkiyə hər zaman Azərbaycanla bərabər olmağı arzulamışdır və bundan sonra da həmişə olacaqdır. Bizim Azərbaycanda könül bağımız, xan bağımız vardır"⁴⁵⁰. Türkiyənin səhiyyə naziri Osman Durmuş Türkiyədə zəlzələ baş verən zaman Qızıl Xaç Komitəsinin yaralıların bir qismini müalicə üçün Ermənistanla göndərmək istəyinə etiraz etdiklərini və Ermənistanın birinci növbədə Azərbaycanla məsələləri həll etməsinin lazım olduğunu bildirmişdi: "Biz heç bir yaralıni müalicə olunmaq üçün oraya göndərmədik. Çünki Azərbaycanın məsələlərinin həll olunmasında Türkiyə çox ısrarlıdır"⁴⁵¹.

Heydər Əliyev bildirirdi ki, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi həll olunmadan nəinki Qafqazda, həmçinin Türkiyə ilə Qafqaz arasında da sülh yaranmayacaqdır. Çünki Türkiyə ilə Ermənistan arasında heç bir əlaqə, yəni diplomatik əlaqə, ticarət əlaqəsi yoxdur. Ermənistan bu əlaqələri yaratmaq istəyir. Süleyman Dəmirəl də, Bülənd Ecevit də, keçmiş baş nazirlər də deyiblər ki, Türkiyə-Ermənistan sərhədlərinin açarı Azərbaycandır. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi həll olunmayana qədər, yəni Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarını azad etməyəənə qədər, bir milyondan artıq azərbaycanlı qaçqın öz yerinə qayıtmayana qədər Türkiyə ilə Ermənistan arasında sərhədlər açıla bilməz. Əgər sərhədlər açılmayacaqsə, demək, burada təhlükəsizlik yenə də təmin olunmayacaqdır⁴⁵².

Qafqaz regionunda çoxtərəfli əməkdaşlıq forumunun yaradılması ilə əlaqədar Süleyman Dəmirəlin təşəbbüsünü dünyanın bir çox dövlət başçıları müsbət qarşıladı. Heydər Əliyev bununla bağlı Süleyman Dəmirələ bildirdi ki, dünyanın aparıcı dövlətlərinin və Türkiyənin Balkanlarda uğurlu əməkdaşlığına istinad edərək beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini Cənubi Qafqazın təhlükəsizlik problemlərinə yönəltmək istiqamətindəki söyləri xüsusilə təqdirəlayiqdir: "Cənubi Qafqazın üç ölkəsi ilə yanaşı, Türkiyənin, Amerika Birləşmiş Ştatlarının, Rusiyanın, Fransanın, İngiltərənin, Almaniyanın, Avropa Birliyinin marağı olan digər dövlətlərin, habelə nüfuzlu beynəlxalq maliyyə qurumlarının söylərini birləşdirərək regionun bütövlükdə dirçəlişinə və inkişafına nail olmaq, bərpa və quruculuq işləri aparmaq üçün dünya dövlətlərinin başçılarına və beynəlxalq təşkilatların rəhbərlərinə müraciətlərinizi alqışlayıram. Müstəqilliyini əldə etdiyi vaxtdan bəri Siz daim

⁴⁴⁹ Yenə orada, s.171.

⁴⁵⁰ Yenə orada, s.177-178.

⁴⁵¹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 26-cı kitab, Bakı: Azərənşr, 2009, s.152.

⁴⁵² Yenə orada, s.151.

Azərbaycan xalqının yanında olmusunuz, onun haqq işini yorulmadan müdafiə etmiş, xalqımıza qarşı törədilən ədalətsizliyə, soyqırımına, etnik təmizləməyə qarşı öz etiraz səsini ucaltmışınız. Mən Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsində Sizin xidmətlərinizi yüksək qiymətləndirirəm. Sizinlə birgə fəaliyyətimiz nəticəsində Azərbaycan ilə Türkiyə, iki qardaş ölkə, xalq və dövlət arasında qarşılıqlı faydalı münasibətlər, hərtərəfli əməkdaşlıq ən yüksək səviyyəyə çatmış və Türkiyə-Azərbaycan dostluğu, qardaşlığı dönməz, əbədi və sarsılmaz olmuşdur. Xalqımız Sizin xidmətlərinizi heç vaxt unutmayacaqdır, Azərbaycana hər gəlişiniz zamanı Sizi öz oğlu kimi təkrar-təkrar bağrına basmağa şad olacaqdır. Mən isə şəxsən Sizinlə dostluğumuzdan qürur duyuram və bu dostluğa daim sadıq qalacağam”⁴⁵³.

Süleyman Dəmirəl hakimiyyətdən getdikdən sonra, ilk günlərdə Türkiyənin Azərbaycanla münasibətlərində bir qədər laqeydlik müşahidə edildi. 2000-ci ildə Türkiyədə yeni prezident seçkilərindən sonra Azərbaycana ilk səfər edən Türkiyənin xarici işlər naziri İsmayıl Cəm oldu. Prezident Heydər Əliyev İsmayıl Cəmlə görüşündə Türkiyənin Prezidenti Əhməd Necdət Sezəri Azərbaycana rəsmi səfərə dəvət etdi: “Hesab edirəm ki, o, xarici ölkələrə ilk səfərini Azərbaycandan başlasa, bu çox doğru olardı, Türkiyədə və dünyada hamı tərəfindən yaxşı qarşılanardı. Mənim bu sözlərimi hörmətli Prezidentə çatdırmağı sizdən xahiş edirəm”⁴⁵⁴. Heydər Əliyev Türkiyənin qaza ehtiyacı olduğunu nəzərə alaraq Türkiyəni qazla təmin etmək məqsədilə iqtisadi əlaqələrin yaradılmasının vacibliyini bildirirdi. Ümummilli Lider Türkiyənin enerji və təbii ehtiyatlar nazirinin müavini Yurdakul Yigitgüdənin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüşdə bildirdi ki, “Azərbaycan İrana, Rusiyaya, Avropaya qaz sata bilər, ...Amma bizim məqsədimiz birinci növbədə, Türkiyəni qazla təmin etməkdir. Çünki dostluq, qardaşlıq, bu işlərə bir yerdə başlamışıq, bir yerdə çalışırıq. Türkiyənin buna ehtiyacı vardır.”⁴⁵⁵

Həmin il Türkiyənin yeni Prezidenti Əhməd Necdət Sezər Prezident Heydər Əliyevin dəvətilə xarici ölkələr arasında ilk səfərini Azərbaycana etdi. Səfər zamanı Əhməd Necdət Sezər bildirdi ki, “bölgənin iki mühüm ölkəsi olan Türkiyə ilə Azərbaycan arasında bütün sahələrdə əlaqələrin böyük sürətlə inkişaf etməsindən, beynəlxalq təşkilatlarda qardaş ölkələrimizin eyni mövqedən çıxış etməsindən, bir-birini daim dəstəkləməsindən məmnunluq duyur. Türkiyə Ermənistan-Azərbaycan münasibətlərinin

⁴⁵³ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 27-ci kitab, Bakı: Azər nəşr, 2009, s.68.

⁴⁵⁴ Yenə orada, s.168.

⁴⁵⁵ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 31-ci kitab, Bakı: Azər nəşr, 2010, s.100.

aradan qaldırılmasında Azərbaycanın mövqeyini bundan sonra da dəstəkləyəcəkdir, Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri daha da inkişaf edəcək, beynəlxalq aləmdə, bölgədə vəziyyət, hər iki ölkəni maraqlandıran bir sıra digər məsələlər barədə biz yenə də eyni fikirdə olacağıq”⁴⁵⁶. Prezident həmçinin Ermənistanın hərbi təcavüzünün bölgədə sülhə və sabitliyə böyük təhlükə yaratdığını bildirdi: “Türkiyə bu problemin həlli yolunda bu günə qədər göstərilən sülh söylərinə və Azərbaycan Respublikasının müsbət mövqeyinə verdiyi dəstəyi bundan sonra da davam etdirəcəkdir. Biz Azərbaycan xalqının öz azad iradəsi ilə qəbul edəcəyi ədalətli sülhü hər zaman dəstəkləməyə hazırıq. Azərbaycan xalqı münafişənin hansı həllini qəbul edəcəksə, həmin həll Türkiyə tərəfindən də dəstəklənəcəkdir”⁴⁵⁷.

Heydər Əliyev Türkiyənin “Samanyolu” televiziyasına müsahibəsində müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycanın Qafqazda Türkiyə ilə birgə hərəkətinin sülhə, sabitliyə təsir edəcəyini bildirdi: “...Türkiyə kimi dövlətlə bizim birlikdə hərəkət etməyimiz, bu işləri birlikdə çözməyimiz yeni bir şeydir. Yəni biz tək deyilik, bizim Türkiyə kimi dayağımız var, arxamız var. Bunu dünyada da bilirlər. Bunun da təsiri olmamış deyildir. Azərbaycan ilə Türkiyə Avropa Şurasında daim eyni mövqedən çıxış edirlər. Bir orada yox, bütün beynəlxalq təşkilatlarda. Biz beynəlxalq təşkilatlarda bütün sahələrdə öz siyasətimizi, öz qərarımızı qəbul edəndə Türkiyə ilə birlikdə həll edirik, onlarla birlikdə müzakirə edirik”⁴⁵⁸.

Görüş zamanı Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəməri barəsində fikir mübadiləsi aparılması ilə yanaşı, Azərbaycanın təbii qazının Türkiyəyə nəqli barədə müvafiq danışıqların başlanması qərara alındı. Azərbaycanın təbii qazının Türkiyəyə nəql olunması üçün Transxəzər qaz kəmərinin böyük əhəmiyyət daşıdığı vurğulandı⁴⁵⁹.

Əhməd Nəcdət Sezər öz doğma yurd-yuvasından didərgin düşmüş qaçqınlarla görüşdü. Türkiyənin Qızıl Ay Cəmiyyətinin göndərdiyi 41 ton ərzaq, müxtəlif dərman bu düşərgədə əhaliyə paylandı və Qızıl Ay Cəmiyyətinin həkim briqadası sakinləri müayinə etdilər. Qaçqınlar bildirdilər ki, “Cənab Heydər Əliyev bizə hər cür kömək edir. Amma heç nə torpağımızın yerini vermir. İstəyirik Heydər Əliyevə kömək edəsiniz ki, torpaqlarımız alınsın, biz də öz yerlərimizə qayıdaq”⁴⁶⁰.

⁴⁵⁶ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 29-cu kitab, Bakı: Azərneşr, 2009, s.69.

⁴⁵⁷ Yenə orada, s.72.

⁴⁵⁸ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 42-ci kitab, Bakı: Azərneşr, 2012, s.23.

⁴⁵⁹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 29-cu kitab, Bakı: Azərneşr, 2009, s.74.

⁴⁶⁰ Yenə orada, s.80.

Qızıl Ay Cəmiyyətinin baş direktoru Ərtan Gönən 1990-cı ildən başlayaraq qaçqın və məcburi köçkünlərə maddi və humanitar yardımlar edildiyini, 1993-cü ildə Baş nazirin qərarı və Xarici İşlər Nazirliyinin tələbi ilə Bərdə, Ağcabədi rayonlarında və digər yerlərdə qadın sığınacaq sahələrini salındığını və onlara hər cür ərzaq məhsulları verildiyini, səhiyyə xidmətləri göstərildiyini, Türkiyədən göndərilən dərmanlar vasitəsilə təmin edildiklərini, təhsil üçün lazımi işlər görüldüyünü, onlar üçün tikili kursları açıldığını bildirdi. Ərtan Gönən qeyd etdi ki, "kişilər və qadınlar üçün dörd hamam tikilmiş, 40 min nəfər tibbi müayinədən keçirilmişdir. Həmin yerlərdə insanların sağlamlığının qorunması nəzarət altındadır. Türkiyədən bir çox cihazlar göndərilmişdir. Orada salınmış məktəblərin 75 sinfində iki min şagird təhsil alır və məktəblərdə çalışanların hamısı azərbaycanlı müəllimlərdir. Təhsil üçün lazım olan əşyalar Türkiyədən göndərilmişdir. Bütün bu işlər Bakıdakı səfirliyimiz vasitəsilə əlaqələndirilir və həyata keçirilir. 1996-cı ildə yardımlar dünya ərzaq təşkilatı çərçivəsində davam etdirilmiş və bu köməkdən Azərbaycan yararlanmışdır. Bu, 1998-ci ilə qədər davam etmiş və hazırda hörmətli Prezident Heydər Əliyevin, Azərbaycan hökumətinin xahişi ilə təkrar yardımlar göstərməyə başlanmışdır. 1998-ci ildə 2018 ailəyə, yəni 8500 insana ərzaq, təhsil və səhiyyə yardımları göstərilmişdir və bu, davam etməkdədir. Belə ki, bu gün zəifləyənlərin buraya təşrifi ilə əlaqədar iki min ailəyə bir aylıq ərzaq məhsulları paylanacaqdır. Ümumiyyətlə, buraya göndərilən yardımların həcmi 11,5 milyon dollara yaxındır. Biz hökumətimizin və hörmətli Heydər Əliyevin xahişi ilə bu yardımı, təbii ki, davam etdirəcəyik. Bununla bərabər, bu axşam bir qrup səhiyyə işçisi Bakıya gələcəkdir. Onlar Azərbaycanın beş səhiyyə mərkəzində araşdırmalar aparmışlar. Bir az əvvəl dediyim kimi, bu yardımlar hökumətimizin və Azərbaycan hökumətinin tələbləri çərçivəsində davam edəcəkdir. Amma Türkiyənin və ərəblərin saldıdığı dörd qadın sığınacağındakı indi 86 min nəfərə humanitar yardımlar göstərilir, onlar bu yardımlardan faydalanırlar. Azərbaycanın ayrı-ayrı rayonlarında 800 min qaçqın vardır. Onların ehtiyacları hələ də mövcuddur. Təbii ki, məqsədimiz bu ehtiyacların ödənilməsidir. Əslində, Türkiyə çox böyük yardımlar göstərir, amma bu ehtiyacları bütün dünyanın görməsi lazımdır"⁴⁶¹.

2001-ci il martın 12-də Türkiyə Respublikasının Prezidenti Əhməd Necdet Sezər in dəvəti ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Türkiyəyə rəsmi səfər etdi. Türkiyə Respublikasının Prezidenti Əhməd Necdet Sezər bəyanatında bildirdi ki, "Hörmətli Heydər Əliyevin bu rəsmi səfəri zamanı biz "Şahdəniz" yatağından çıxarılaçaq təbii qazın Türkiyəyə ixracı ilə əlaqədar bir saziş imzalayacağıq. Biz Xəzər dənizini Avropa ilə Orta Asiya arasında bir tranzit yoluna çevirmək məqsədi ilə Azərbaycan və Türkiyə arasında imzalanacaq layihələrin həyata keçirilməsi üçün

⁴⁶¹ Yenə orada.

görüləcək bütün işləri dəyərləndirəcəyik. Qafqaz bölgəsində mövcud olan münaqişələr regional əməkdaşlığın genişləndirilməsinə, sülhün və əmin-amanlığın möhkəmləndirilməsinə əngəllər törədir. Bu gün keçirəcəyimiz görüşdə biz Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli məsələsini birlikdə müzakirə edəcəyik. Biz Naxçıvan Muxtar Respublikasının problemlərinin həllinə göstərəcəyimiz kömək barədə də fikir mübadiləsi aparacağıq”⁴⁶².

Türkiyə Prezidenti Azərbaycan torpaqlarının işğal altında olmasının, qaçqınların hələ də yurd-yuvalarına qovuşmamalarının bölgə xalqlarının XXI əsrdə fərvanə yaşamaları üçün böyük maneə törətdiyini, ərazi bütövlüyünə hörmət, sərhədlərin zor gücünə dəyişdirilməməsi kimi beynəlxalq hüquq prinsiplərinin Qafqazda açıq şəkildə pozulduğunu və beynəlxalq birliyin Qafqazı nəzərdən qaçırmamasının vacibliyini bildirdi: “Türkiyə əvvəllər olduğu kimi, yenə də Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həllinə xüsusi əhəmiyyət verdiyini təkrarlayır və bu sahədə dost və qardaş Azərbaycan xalqının qəbul edəcəyi həll yolunu dəstəkləməyə hazır olduğunu vurğulayır”⁴⁶³.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev bəyanatında Qafqazda sülhün, təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələsinin vacibliyini vurğuladı: “Cənab Prezident, təbiidir, Sizin dediyiniz mövzuların hamısı – həm Bakı-Ceyhan əsas ixrac neft kəmərinin inşası, həm Azərbaycan qazının Türkiyəyə ixrac edilməsi və iqtisadi, ticarət əlaqələri bizim üçün çox əhəmiyyətlidir. Ancaq bizim üçün ən vacib və ən əhəmiyyətli olan Qafqazda sülhün, təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələsidir. Bu həm Türkiyə, həm Azərbaycan, həm də bütün Qafqaz ölkələri üçün çox əhəmiyyət kəsb edir. İndiki mərhələdə bu münaqişənin sülh yolu ilə həll olunması istiqamətlərini müəyyən etmək üçün bizim Türkiyə Cümhuriyyəti, Türkiyə dövləti, hökuməti ilə danışıqlar, məsləhətləşmələr aparmağa çox böyük ehtiyacımız vardır. Mən çox ümid edirəm ki, bizim buradakı görüşlərimizdə, danışıqlarımızda bu, əsas yer tutacaqdır. Biz bu məsələni həll etmək üçün Türkiyədən lazımı dəstəklər alacağıq”⁴⁶⁴.

“Şahdəniz” yatağından çıxarılacaq təbii qazın ixracı ilə əlaqədar aparılan danışıqlar müsbət nəticələr verdi, həmin qazın çox hissəsinin Türkiyəyə nəql edilməsi barədə imzalanan sənədlərə əsasən, Azərbaycan Türkiyəyə ildə 6 milyard kubmetr qaz verməli idi⁴⁶⁵. Təbii qazın Gürcüstan üzərindən boru kəməri vasitəsilə Türkiyəyə daşınmasına dair hökumətlərarası

⁴⁶² Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 33-cü kitab, Bakı: Azərneşr, 2010, s.41.

⁴⁶³ Yenə orada, s.47.

⁴⁶⁴ Yenə orada, s.42.

⁴⁶⁵ Yenə orada, s.45.

saziş imzalandı. Heydər Əliyev bu haqda bəyanatında bildirdi: "...bu qaz Gürcüstandan keçməlidir. Bizim Bakıdan Gürcüstana qədər keçmişdə yaradılmış qaz boru xəttimiz var, onu bərpa etməliyik. Ona görə də biz bilməliyik ki, qazı haraya ixrac edəcəyik. İkincisi də, indi biz imza atdıq ki, 6 milyard kubmetr qaz veriləcəkdir. Amma gələcəkdə biz Türkiyəyə ildə 15 milyard, yaxud 20 milyard kubmetr qaz sata bilərik. Hörmətli dostum, doqquzuncu Cümhur başqanı Süleyman Dəmirəl vaxtilə mənə dəfələrlə demişdi ki, Türkiyənin 50 milyard kubmetr qaz almağa ehtiyacı vardır, Azərbaycan nə qədər çox qaz hasil etsə, biz o qədər də alacağıq. İndi biz hörmətli Prezident Əhməd Nəcdət Sezərlə bu işin təməlini qoyduq. Güman edirəm ki, bu, uğurlu olacaqdır. Biz indi mövcud olan xətdən istifadə edəcəyik, qazı Türkiyənin sərhədlərinə gətirib çıxaracağıq. Gərək Türkiyədə də lazımı hazırlıq işləri görülsün ki, bu qazdan vaxtında istifadə oluna bilsin. Ancaq gələcəkdə böyük miqdarda qazın Türkiyəyə ixracı üçün biz yeni böyük boru xətti də yaratmaq fikrindəyik. Ona görə bizim qarşımızda çox böyük üfüqlər, perspektivlər açılır. Bu, Türkiyə-Azərbaycan dostluğunun, iqtisadi əməkdaşlığının inkişafını təmin edəcəkdir. Eyni zamanda, strateji nöqtəyi-nəzərdən bizi bir-birimizlə daha sıx bağlayacaqdır. Biz Türkiyə ilə əlaqələrimizi strateji əməkdaşlıq prinsipi əsasında qurmuşuq. Bu əlaqələri bundan sonra da inkişaf etdirmək istəyirik"⁴⁶⁶. Heydər Əliyev Xəzər dənizindəki "Azəri", "Çıraq" və "Günəşli" yataqlarından ildə 50-60 milyon ton neft ixrac edilə biləcəyini və gələcəkdə Bakı-Ceyhan xəttinin yetərli olmayacağını, ikinci bir xəttin də yaradılacağını, Türkiyəyə gələcəkdə daha 20 milyarda qədər qaz satıla biləcəyini və Türkiyənin qaza ehtiyaclarını təmin etməyin mümkünlüyünü də bildirdi⁴⁶⁷.

Ankarada, Çankaya köşkündə Azərbaycanın təbii qazının Türkiyəyə nəql edilməsinə dair saziş imzalanması ilə yanaşı, iki ölkənin Ədliyyə nazirlikləri arasında əməkdaşlıq barədə protokol, Maliyyə nazirlikləri arasında əməkdaşlıq barədə protokol, vergi sahəsində əməkdaşlıq, Mədəniyyət nazirlikləri arasında əməkdaşlıq, BOTAŞ və ARDNŞ arasında təbii qazın alqı-satqısı barədə müqavilə, Gəncə və Qars arasında qardaşlaşmış şəhər və vilayət münasibətləri yaradılması haqqında saziş, Şəki və Girəsun arasında qardaşlaşmış rayon və şəhər münasibətləri yaradılması haqqında saziş imzalandı.⁴⁶⁸

2002-ci ilin may ayında Türkiyənin ədliyyə naziri Hikmət Sami Türkün başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti Azərbaycanda oldu. Türkiyə ilə Azərbaycan arasında hüquq və ticarət sahələrində ədliyyə yardımı haqqında saziş imzalandı. İki ölkənin mütəxəssislərinin beynəlxalq standartlara uyğun

⁴⁶⁶ Yenə orada, s.48.

⁴⁶⁷ Yenə orada, s.51.

⁴⁶⁸ Yenə orada, s.46.

hazırladığı bu sazişdə anlaşılmazlıq yaranan hallarda tərəflərin dinlənilməsi, məhkəmə qərarlarının qarşılıqlı tanınması və digər məsələlər öz əksini tapmışdır. Nazir həmçinin hazırda 1500-ə yaxın türk firmasının Azərbaycanla təxminən 1,5 milyard dollarlıq sərmayə qoyduğunu bildirdi⁴⁶⁹.

Heydər Əliyev Türkiyə Silahlı Qüvvələri Baş Qərargahının rəisi, ordu generalı Hüseyn Kıvrıçoğlu, Türkiyə Respublikası Baş nazirinin müavini, Dövlət naziri, Milliyyətçi Hərəkət Partiyasının sədri Dövlət Baxçalı, Türkiyə Respublikası Baş nazirinin müavini, Ana Vətən Partiyasının sədri Məsud Yılmaz, həmin partiyanın üzvü olan azərbaycanlılarla, xarici işlər naziri İsmayıl Cəm ilə, dostu Süleyman Dəmirəl ilə də görüşdü.

Heydər Əliyev və Əhməd Nəcdət Sezər sazişləri bağladıqdan və müxtəlif rəsmilər ilə görüşlərdən sonra İstanbulla Türkiyə Respublikasının Hərbi Akademiya kompleksinə getdilər. Heydər Əliyev Bakının bir hissəsinin görüntüsü olan Azərbaycan rəssamlıq sənətinin bir nümunəsini və Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri haqqında kitabı yadigar olaraq Hərbi Akademiyaya bağışladı. Dövlət başçıları Türkiyə Respublikası Hərbi Akademiya komandanlarının hər il keçirilən konfransında iştirak etmək üçün akademiyanın konfrans salonuna gəldilər⁴⁷⁰.

Türkiyə Respublikasının Prezidenti Əhməd Nəcdət Sezərin təşəbbüsü ilə Türkiyə, Gürcüstan və Azərbaycan prezidentləri bölgədə təhlükəsizlik məsələlərini müzakirə etmək, Şərq-Qərb dəhlizinin, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft ixrac kəmərinin, Bakı-Ərzurum qaz kəmərinin təhlükəsizliyini və əsasən, beynəlxalq terrorizmlə mübarizə barəsində söyləri birləşdirmək və bölgədə təhlükəsizliyi təmin etmək üçün 2002-ci il aprelin 30-da Trabzon-da Zorlu Qrand mehmanxanasının Authentinq salonunda görüş keçirdilər. Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Respublikası arasında Terrorizmə, mütəşəkkil cinayətkarlığa və digər ağır cinayətlərə qarşı mübarizə haqqında saziş imzalandı. Sənədi Azərbaycanın daxili işlər naziri Ramil Usubov, Türkiyənin daxili işlər naziri Rüştü Kazım Yucelen, Gürcüstanın daxili işlər naziri Koba Narçemaşvili imzaladılar. Bu çərçivədə üç ölkəni birbirinə bağlayan Bakı-Tbilisi-Ceyhan və "Şahdəniz" yatağından təbii qazın ixracı üçün boru kəmərlərinin ən qısa zamanda reallaşdırılmasına dair ortaq qərara gəldi. Qafqaz bölgəsində sülh və sabitliyin bərqərar olması üçün Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstanın bundan sonra da birlikdə fəaliyyət göstərəcəklərini və bu işbirliyinin heç bir ölkəyə qarşı olmadığı bəyan edildi⁴⁷¹.

⁴⁶⁹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 38-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 2011, s.121.

⁴⁷⁰ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 33-cü kitab, Bakı: Azərnaşr, 2010, s.64.

⁴⁷¹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 38-ci kitab, Bakı: Azərnaşr,

Sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin olunmasına yönəldilən bu işbirliyinə başqa ölkələr də qatıla bilərdi. Qafqazda həyata keçirilən layihələrin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi də Trabzon zirvə görüşündə müzakirə olundu. Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadze bu layihələrin reallaşdırılmasında Heydər Əliyevin əvəzedilməz rolunun olduğunu bəyan etdi: "... Şərq-Qərb enerji dəhlizi və Xəzər dənizinin enerji ehtiyatlarından istifadə olunması layihələrindən danışarkən mənim çox yaxın, səmimi dostum cənab Heydər Əliyevin qəhrəmancasına, cəsarətli davranışlarından söz açmasam doğru olmaz. Çünki Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarının Gürcüstan və Türkiyə torpaqları üzərindən digər ölkələrə nəql edilməsi məsələsi hörmətli Əliyevin təşəbbüsü ilə olmuşdur və artıq bu həyata keçirilmək üzrədir"⁴⁷².

Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstanın daxili işlər nazirləri Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum neft və təbii qaz boru xətlərinin təhlükəsizliyi haqqında işbirliyi anlaşması imzaladılar. Bu protokol çərçivəsində kəmərlərin təhlükəsizliyi təmin olunacaqdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Gürcüstanın Prezidenti Eduard Şevardnadze ilə hələ 1996-cı il martın 6-da "Qafqazda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq haqqında birgə bəyannaməni imzalayarkən demişdir: "Qafqaz millətlərarası münaqişələrdən, qeyri-sabitlikdən əziyyət çəkir, bizim başlıca vəzifəmiz regionda sülh və təhlükəsizliyi möhkəmlətməkdir. Bizim imzaladığımız bəyannamə hamı üçün açıqdır və biz ümid edirik ki, bizim ölkələr və qonşu regionun ölkələri ona qoşulacaqlar, kim bəyannaməni rədd edərsə, o, Qafqazda münaqişələrin tərəfdarı kimi özünü göstərir"⁴⁷³. Bəyannamədə aşağıdakı müddəalar irəli sürülürdü: 1. Dövlətlərin suverenliyinin beynəlxalq tanınmış sərhədlər hüduqlarında bərpa edilməsi, onların ərazi bütövlüyünün təmin olunması, qaçqınların təhlükəsiz və təminatlı daimi yaşayış yerlərinə qaytarılması. 2. İnsan hüquq və azadlıqlarına, o cümlədən milli azlıqlara mənsub olan şəxslərin hüquqlarına həmişə və hər yerdə hörmət edilməsi. 3. Nəqliyyat və digər kommunikasiya vasitələrinin daha da inkişafı və onların təhlükəsizliyi sahəsində əməkdaşlıq. 4. Qafqazın nadir təbiətinin mühafizəsi məsələlərində, texnogen, təbii fəlakətlərin və silahlı münaqişələrin nəticələrinin aradan qaldırılmasında, beynəlxalq turizmin inkişafında hərtərəfli əməkdaşlıq. 5. Etnik və dini dözümlülük; Qafqazın – dünyanın ən sərvətli qoruğunun mədəni və dil rəngarəngliyinə qayğılı və hörmətli münasibət. 6. Beynəlxalq layihənin fəal

2011, s.105-107.

⁴⁷² Yenə orada, s.108.

⁴⁷³ Шукуров И. Дипломатия мира (Об итогах визитов Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева в зарубежные страны (1993-1997 гг.)). Баку: Азербайджан, 1997, s.297.

dəstəklənməsi, xarici investisiyaların cəlb edilməsi və təşviqi⁴⁷⁴.

İstər yuxarıda adı çəkilən bəyannamə, istər 1997-ci il 18 fevral tarixli "Azərbaycan Respublikası və Gürcüstan arasında strateji əməkdaşlığın daha da dərinləşməsi haqqında" bəyannamə, istərsə də 1997-ci ilin may ayında imzalanmış Türkiyə-Azərbaycan strateji əməkdaşlığının, iş birliyinin dərinləşdirilməsi haqqında anlaşma və digər sənədlər Qafqazda sülh və təhlükəsizliyin, sabitliyin yaradılmasına yönəldilmişdir. Azərbaycan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri vasitəsilə Türkiyə, Gürcüstan və oradan Avropa bazarına, Bakı-Novorossiysk neft kəməri vasitəsilə 1997-ci ildən Rusiyaya, oradan Avropa bazarına, Bakı-Supsa neft kəməri vasitəsilə 1999-cu ildən Gürcüstana, oradan Avropa bazarına çıxır. Hər bir region dövləti – Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə, Rusiya əməkdaşlıq edir və bölgədə sülh və təhlükəsizliyə şərait yaranır. Müstəqil siyasət həyata keçirə bilməyən, qondarma dövlət kimi məhv edilməsindən qorxan Ermənistanın isə əvvəlcə Rusiya, sonra da ABŞ, Qərb dövlətlərini, hətta Hindistanı bölgəyə gətirməsi sülh və təhlükəsizliyə hədə kimi qiymətləndirilir.

Bölgədə sülh və təhlükəsizliyin yaradılmasında Ümumilli Lider Heydər Əliyevin rolu əvəzəlməzdir. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə yaradılan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəməri nəinki Qafqazda, həm də Qərbdə təhlükəsizliyə imkan verir. Heydər Əliyev bölgədə təhlükəsizliyə, təcavüzə, separatçılığa son qoyulmasına çalışırdı. Heydər Əliyev qonşu Gürcüstanın ərazisindən keçəcək bu boru kəmərinin dost ölkənin iqtisadi tərəqqisi, regionda sülh və sabitlik yaranması üçün əhəmiyyətli olacağını bildirmişdir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan iqtisadi xarakterlə yanaşı, siyasi xarakter daşıyır. Bu boru xətti Azərbaycanı, Gürcüstanı, Türkiyəni bir-biri ilə daha sıx birləşdirərək Qafqaz bölgəsində sülhün, əmin-amanlığın, təhlükəsizliyin təminatçısı oldu.

Avropa ilə Mərkəzi Asiyanı birləşdirən kommunikasiyalar həm Qafqazda, həm də Mərkəzi Asiyada sülhün, təhlükəsizliyin yaranmasına təminat verdiyi üçün Heydər Əliyev Bakı-Tbilisi-Ceyhan ilə yanaşı Bakı-Tbilisi-Ərzurum boru xəttinin tamamlanmasına, Azərbaycan qazının Türkiyəyə çatdırılmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi.

Beləliklə, Ümumilli Lider Heydər Əliyev bildirirdi ki, Türkiyəsiz Cənubi Qafqazda sülh və təhlükəsizlik yaradıla bilməz. Türkiyə Respublikasının Prezidenti Süleyman Dəmirəl də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin fikrini təsdiq edərək, Qafqazda sülhün Azərbaycan üçün əhəmiyyətli olduğu kimi, qafqazlıların qonşusu olan Türkiyə üçün

⁴⁷⁴ Müqavilələr toplusu. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi / E.M.Məmmədyarovun ümumi redaktəsilə tərtib edilmişdir. I c., Bakı: Qanun, 2008, s.69-70.

fövqəladə əhəmiyyətli olduğunu bildirirdi.

Əhməd Nəcdət Sezərin prezidentliyi dövründə də Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri inkişaf etdi. Əhməd Nəcdət Sezər Ermənistanın hərbi təcavüzünün bölgədə sülhə və sabitliyə böyük təhlükə yaratdığını və beynəlxalq birliyin Qafqazı nəzərdən qaçırmamasının vacibliyini bildirdi. Trabzonda keçirilən görüşdə Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Respublikası arasında Terrorizmə, mütəşəkkil cinayətkarlığa və digər ağır cinayətlərə qarşı mübarizə haqqında sazişin, Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum neft və təbii qaz boru xətlərinin təhlükəsizliyi haqqında işbirliyi anlaşmasının imzalanması bölgədə sülh və təhlükəsizliyə hüquqi əsas verdi.

NƏTİCƏ

Heydər Əliyev – Süleyman Dəmirəl dostluğunun Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin inkişafında çox böyük rolu olmuşdur. Heydər Əliyev-Süleyman Dəmirəl münasibətləri Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrində xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Bu tarixi mərhələnin ayrıca tədqiq edilib araşdırılmasına ehtiyac vardır⁴⁷⁵. Prezidentlər arasında şəxsi dostluq beynəlxalq münasibətlərdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məhz iki böyük siyasi xadim – Heydər Əliyev və Süleyman Dəmirəl arasında şəxsi dostluğun nəticəsi olaraq Ümummilli Lider Heydər Əliyev Naxçıvanı blokadadan çıxardı, ərzaqla, enerji ilə təmin etdi, Türkiyəni Azərbaycana bağlayan, Türkiyə ilə Naxçıvan arasında körpü tikildi. Heydər Əliyev və Süleyman Dəmirəl dostluğu Türkiyə və Azərbaycan xalqlarının bir-birlərinə qarşılıqlı olaraq hörmətlərini, rəğbətlərini, sevgilərini artırdı. Naxçıvan Ermənistan tərəfindən hücumə məruz qaldıqda Süleyman Dəmirəl 1921-ci il Qars müqaviləsinin mahiyyətini bütün dünyaya bəyan etdi. İki dövlət xadiminin rəsmi görüşlərindən başqa, şəxsi görüşlərinin də hər birində Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığının ardıcıl surətdə inkişaf etdirilməsi, beynəlxalq vəziyyət, bir sıra regional problemlər haqqında fikir mübadiləsi aparılmışdır. Prezident Heydər Əliyev ilə yanaşı Süleyman Dəmirəl də Ermənistan-Azərbaycan münasibətlərinin sülh yolu ilə həll edilməsini öz nəzarəti altında saxlamış, beynəlxalq konfranslarda, mühüm sənədlərin qəbul edilməsində həmişə Azərbaycanın yanında olmuşdur. Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum layihələrinin həyata keçirilməsində də iki liderin dostluğunun əhəmiyyəti olmuşdur. Heydər Əliyev dostu Süleyman Dəmirəlin Türkiyənin qaza çox ehtiyacı olması haqqında sözlərini xatırlayaraq Azərbaycan qazını Türkiyənin ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəltdi.

Süleyman Dəmirəlin Heydər Əliyev haqqında “Sənin sağlamlığın mənim üçün və təkcə Azərbaycan üçün yox, Türkiyə üçün də lazımdır. Ona görə də sənin sağlamlığın yolunda nə edirəmsə, hamısını ürəkdən edirəm”, “Heydər Əliyevin qədrini bilin” və Heydər Əliyevin “...Süleyman Dəmirəli qoruyun, gözüünüz, canınız kimi qoruyun. Çünki o, sizə, Türkiyə Cümhuriyyətinə, türk dünyasına lazımdır”, “Süleyman bəyə sahib çıxın, Süleyman bəyi buraxmayın, Siz buraxsanız belə, biz buraxmayacağıq” ifadələri hər iki şəxsiyyətin eyni amal - türk dünyasını dirçəltmək uğrunda mübarizələrinə bir işarədir.

Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında qardaşlıq münasibətlərinin təməlinin qoyulmasında Heydər Əliyevin konseptual baxışları bu günə hesablanmışdır. Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini dünya ölkələri arasında ilk dəfə Türkiyə tanıdı, qarşılıqlı diplomatik nü-

⁴⁷⁵ Həbibbəyli İsa. Heydər Əliyev və türk dünyası. “Respublika” qəzeti. 2023, 10 may, № 96, s. 13.

mayəndəliklər fəaliyyətə başladı. Türkiyəyə dili bir, kökü bir qardaş dövlət kimi arxalanan və onun Qafqazda nüfuzunun möhkəmlənməsinə çalışan Heydər Əliyev digər qonşu dövlətlərlə, o cümlədən BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvlərindən biri olan, qərarların qəbul edilməsində veto hüquqlu Rusiyaya qarşı da balanslaşdırılmış siyasət yürütdü. Həmçinin Fransa, Böyük Britaniya, Çin, ABŞ-a rəsmi səfərlər etdi, Azərbaycanın ədalətli mövqeyini aydınlaşdırdı, sənədlər imzalandı. Bununla belə, Ümummilli Lider bilirdi ki, Azərbaycanın regionda və dünyada dayağı dili bir, qanı bir qardaş Türkiyə dövləti ola bilər və bunu Vətən müharibəsində Türkiyənin Azərbaycanı sonadək mənəvi və siyasi cəhətdən dəstəkləməsi, Azərbaycan xalqında düşməməyə qarşı mübarizədə daha da ruh yüksəkliyi, qələbəyə inam yaratması da sübut etdi.

Türkiyənin Azərbaycanın siyasi, iqtisadi həyatında böyük rolu var idi. Hələ Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Sovetinin Sədri olarkən Türkiyə Respublikası tərəfindən Naxçıvan Muxtar Respublikasına maliyyə, iqtisadi və texniki yardım göstərilməsi region əhalisini blokadanın acı nəticələrindən xilas etdi. Türkiyənin xarici ölkələrdəki, beynəlxalq təşkilatlardakı nümayəndəlikləri Azərbaycanı təmsil edirdi və haqq səsinə dünyaya çatdırırdı, Azərbaycana aid bütün məsələlərin həll olunmasına çalışırdılar. Bəzi xarici ölkələrin Ankaradakı nümayəndələri eyni zamanda Azərbaycan Respublikasında həmin ölkənin nümayəndəsi idi. Sonralar isə Azərbaycanın xarici ölkələrdə nümayəndəliklər yaratmasında Türkiyənin böyük rolu olmuşdur. Süleyman Dəmirəl ABŞ konqresinin qəbul etdiyi 907-ci düzəlişin aradan qaldırılması üçün dəfələrlə ABŞ Prezidentinə müraciətlər etmişdi. Süleyman Dəmirəlin ATƏT-in Lissabon sammitində beynəlxalq hüquq prinsiplərini təsdiq edən Lissabon bəyanatının qəbul olunmasında böyük rolu olmuşdur.

Heydər Əliyevin Qazi Mustafa Kamal Atatürkün türk dövlətinə, xüsusən də Azərbaycana olan münasibətindən, Türkiyə ilə Azərbaycanın birgə tarixi keçmişindən, Azərbaycanın Türkiyə ilə əlaqələrinin başqa dövlətlərlə əlaqələrdən fərqli olduğundan rəsmi görüşlərdə bəhs etməsinin iki dövlət arasında münasibətlərin inkişafında böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Ümummilli Liderin “Biz bir millət, iki dövlətlik” deməsi bütün dünyada əks-səda doğurdu. “Mən həyatımı, bütün sağlamlığımı Türkiyəyə etibar edirəm” sözlərinin Atatürkün “Məni türk həkimlərinə əmanət edin” sözlərinə uyğun olması, “Türkiyəyə dəyən daş bizə dəyən daşdır. Bizə dəyən daş Türkiyəyə dəyən daşdır”, “Türkiyə və Azərbaycan bir ağacın iki budağıdır, köklərimiz eynidir”, “Biz bir böyük çınarın budaqlarıyıq. Həmin budaqlardan biri də Azərbaycandır” ifadələri Türkiyə və Azərbaycan xalqlarında rəğbət hissini gücləndirdi. Dünya dövlətləri anladılar ki, Azərbaycan tək deyil, Türkiyə kimi türk dövləti onun yanındadır. 2000-ci ildə Türkiyə Silahlı Qüvvələri Komandanının rəhbərliyi altında “Türk ulduzları”nın Azərbaycana gəl-

məsi və manevri Azərbaycan ordusunu, xalqını çox qürurlandırdı, ruh yüksəkliyi, gələcəyə ümid yaradı.

Ermənistanın hərbi təcavüzünün qarşısını almaq, Azərbaycan ərazilərinin işğaldan azad edilməsində Ümummilli Lider Heydər Əliyev, Azərbaycan xalqı Türkiyəyə böyük ümid bəsləyirdi. Türkiyə rəsmiləri açıq şəkildə bildirirdilər ki, Türkiyənin Ermənistanla münasibəti, Ermənistanın Azərbaycana münasibəti ilə müəyyənləşir. Türkiyə xalqı da mitinqlər keçirərək Azərbaycanla həmrəy olduqlarını nümayiş etdirirdi.

Azərbaycanın da Türkiyənin siyasi, iqtisadi həyatında rolu vardır. Azərbaycan Türkiyəni həmişə beynəlxalq aləmdə müdafiə etmişdir. Prezident Heydər Əliyev “erməni soyqırımı” haqqında layihənin ABŞ konqresində, Fransa parlamentində, İtaliyada, Rusiyada müzakirəyə qoyulmasına qəti etiraz etmişdir. Ümummilli Lider Azərbaycan və Türkiyənin ədalətsizliyə qarşı birləşməsinin vacibliyini bildirirdi. “Erməni soyqırımı”nın təkzib edilməsində tarixçilərin üzərinə məsuliyyət düşdüyünü, bu məsələni sənədləri ortaya qoyaraq araşdırmaq üçün Azərbaycandan, Türkiyədən, eləcə də Gürcüstandan, Rusiyadan, İrandan və başqa yerlərdən də tarixçiləri cəlb etməyi zəruri hesab edirdi. Heydər Əliyev Rusiyanın Ermənistanda hərbi bazasını saxlamasını nəinki Azərbaycan, eləcə də bölgə üçün, Türkiyə üçün təhlükə olduğunu, Türkiyənin bölgəni qorumaqda üzərinə məsuliyyət düşdüyünü vurğulayırdı. Rusiyanın Ermənistanda hərbi bazalar, əsgəri hissələr saxlamasına Azərbaycan etiraz etdikdə, Rusiya bunların Azərbaycana qarşı deyil, Türkiyənin də olduğu NATO-ya qarşı olduğunu, Türkiyənin Cənubi Qafqaza gəlməsinin qarşısını almaq üçün etdiklərini bildirirdi. Beləliklə Rusiya Türkiyənin Cənubi Qafqaza gəlməsinin qarşısını almaq məqsədilə Cənubi Qafqazda hərbi bazalarını yerləşdirirdi.

1999-cu il noyabrın 18-də İstanbul zirvə toplantısında Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəməri vasitəsilə Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə ərazilərindən xam neftin nəql edilməsinə dair sazişin imzalanması və 2002-ci il iyunun 26-da Ankarada Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri layihəsinin gündəmə gəlməsi Azərbaycan-Türkiyə strateji əməkdaşlığının inkişafına, bölgədə təhlükəsizliyə stimül verdi.

Süleyman Dəmirəldən sonra Türkiyə Respublikasının Prezidenti olan Əhməd Necdet Sezer də Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərindəki ənənələri davam etdirdi.

Heydər Əliyev Qars müqaviləsinin ləğvi haqqında xaricdən dəstək alan Ermənistanın iddialarının Türkiyə üçün də təhlükəli olduğunu, Azərbaycan və Türkiyənin birgə hərəkət etmələrinin, xaricdə olan türk diasporalarının hərəkətə keçmələrinin vacibliyini bildirirdi.

Ermənistan-Azərbaycan münəqişəsinin diplomatik yolla nizama salınması istiqamətində Türkiyə Respublikası Azərbaycan Respublikasına

prinsipial formada siyasi dəstək oldu, vəziyyəti öyrənmək üçün müntəzəm olaraq Azərbaycan hökuməti ilə əlaqələr saxladı, erməni silahlı qüvvələrinin Naxçıvana qarşı təcavüzə keçmələri ilə əlaqədar bəyanat verərək bölgəyə türk ordusunun göndərilməsi təklifi ilə çıxış etdi. Münafişənin nizamına salınması barədə BMT Təhlükəsizlik Şurasına müraciətlər etdi, bəyanatlar verdi, Süleyman Dəmirəl ABŞ-a səfəri zamanı Qarabağ məsələsini qaldırdı və ABŞ-ı "Dağlıq Qarabağ" məsələsində Ermənistanla dəstəyi dayandırmaya çağırırdı. Xocalı soyqırımını NATO-nun siyasi komissiyasının gündəminə gətirdi. 1993-cü il martın 27-dən aprelin 3-dək Kəlbəcər rayonuna erməni təcavüzü başlayandan dərhal sonra və sonrakı işğallar prosesində Azərbaycan hökuməti bölgədə yaranmış vəziyyətlə bağlı BMT-yə müraciət etdikdə Türkiyə Təhlükəsizlik Şurasını təcili Azərbaycana qarşı təcavüzün qarşısını almağa və bütün Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsini təmin etməyə çağırırdı. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün tanındığı BMT Təhlükəsizlik Şurasının 4 qətnaməsinin qəbul edilməsində Türkiyənin böyük rolu oldu.

Gümrüdən Qarsa qədər uzanan dəmiryolunun üzərindəki Akyaka sərhəd-keçid məntəqəsi və İğdırıdan keçən quru yolu üzərindən Əlican sərhəd-keçid məntəqəsi Ermənistanın Türkiyəyə qarşı ərazi iddiaları, "erməni soyqırımı"nı tanıtməsi iddiaları, Azərbaycan ərazilərini işğal etməsi səbəbindən Türkiyə tərəfindən bağlanmışdır. Ermənistanla sərhəd keçid qapılarının açılmaması Azərbaycan-Türkiyə qardaşlıq münasibətlərini sübut edən amillərdən biridir. Prezident Heydər Əliyev Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin böyük mənəvi köklər, bunları bir-birinə bağlayan milli köklər üzərində qurulmasını arzuladığını, milli, mənəvi mənafeyi ayrı-ayrı şəxslərin qazancına qurban verməməyi tövsiyə edirdi. Heydər Əliyevin əsaslı faktları, başqa sözlə, Ermənistanın Azərbaycana, Türkiyəyə kin bəsləməsini faktlarla əsaslandırması, Türkiyə ilə münasibətlərin sıradan deyil, kökü bir olan xalqlar kimi münasibətlərin qurulmasını əsaslandırması nəticəsində Ermənistanla Türkiyə arasında sərhəd keçid qapıları açılmadı və indi də rəsmilərin sülh olmayınca sərhəd qapılarının açılması barədə söz olmayacağını bildirməsi ilə nəticələndi.

Heydər Əliyev türkdilli, türk mənşəli respublikaların ümumi toplantısı olan Türk Dövlətləri Başçıların zirvə toplantılarına üzv dövlətlərin hər birinin müstəqil dövlət kimi mövcud olması, dövlətlərarası əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi, möhkəmləndirilməsi, ortaq dəyərlərin qiymətləndirilməsi, tarixi irsi canlandırmaq baxımından önəm verirdi. Belə toplantılarda həmçinin Qafqazdakı münafişələrin nizamlanması, bölgədə təhlükəsizlik, iqtisadi, mədəni, elmi və s. məsələlər də müzakirə edilirdi.

Heydər Əliyev türkdilli xalqların qədim zəngin irsinin araşdırılıb üzə çıxarılması, müştərək mədəniyyətin, ənənələrin, mənəvi dəyərlərin, ortaq dəyərlərin qiymətləndirilməsi, türk xalqlarının birləşdirilməsi baxımından TÜRKSOY-a əhəmiyyət verirdi. Heydər Əliyev hər bir türk xalqının di-

linin inkişaf etdirilməsinin, eyni zamanda türk xalqları arasında sıx ünsiyyət yaradılması ilə türkdilli xalqların bir-birinin daha yaxşı anlaşmasının vacibliyini bildirirdi.

Heydər Əliyev Azərbaycanın Türkiyəni örnək götürdüyünü, Türkiyənin təcrübəsindən çox istifadə etdiyini bildirirdi. Bunun səbəbini Türkiyə xalqı ilə Azərbaycan xalqının analoqu olmayan yaxın xalq, millət olması ilə izah edirdi: "...mən də dəfələrlə demişəm ki, biz bir millət, iki dövlətlik. Görürsünüz, dilimiz birdir... Bizim xalqımızda Türkiyəyə çox böyük məhəbbət var, - siz bunu hiss etdiniz, - çox böyük sevgi var"⁴⁷⁶.

Heydər Əliyevin Türkiyə ilə iqtisadi əlaqələrin inkişafı haqqında konseptual baxışı siyasi və iqtisadi əlaqələrin milli köklər üzərində qurulması baxımından çox əhəmiyyətli idi. Müstəqilliyinin ilk illərində Azərbaycanda qeyri-sabitlik, Azərbaycanın, torpaqlarının 20 faizinin işğal olunması, üç dəfə hakimiyyətin dəyişməsi, xarici ölkələrin kapitallarının qorunması üçün qanunun olmaması, vergi məsələsindəki əngəllər səbəblərindən Türkiyə iş adamları Azərbaycana sərmayə qoymurdular.

1994-cü ildən sonra hüquq-müqavilə bazasının təkmilləşdirilməsi və neft strategiyasının həyata keçirilməsi istiqamətində ciddi addımların atılması, "Əsrin müqaviləsi"nin bağlanması Azərbaycan dövlətinə güvən yaratdı. O vaxta qədər Türkiyənin iş adamları Mərkəzi Asiyaya, Rusiyaya sərmayə qoyurdular, amma Azərbaycana sərmayə qoymurdular. Azərbaycan ilə Türkiyənin iqtisadiyyatının bir-birinə daha da yaxınlaşmasını məqsədəuyğun hesab edən Heydər Əliyev Türkiyənin iş adamlarını daha çox Azərbaycana sərmayə qoymağa çağırırdı.

Heydər Əliyev neftin və qazın ixracı üçün boru xəttinin Türkiyədən keçməsinə həmişə əhəmiyyət vermişdir və buna nail oldu. Rusiya Bakı-Novorossiysk neft kəmərinin ana xətt olmasına çalışırdısa, Avropa Birliyi dövlətləri Bakı-Supsa neft kəmərinin ana xətt olmasına çalışırdılar. Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri barədə imzalanmış saziş Azərbaycan üçün çox əhəmiyyətli olduğu kimi, boru kəmərinin Türkiyədəki boğazların təhlükəsizliyini təmin etmək və sərmayə götürülməsi baxımından Türkiyə üçün də böyük əhəmiyyəti vardır. Dostu Süleyman Dəmirəllə söhbətlərində Türkiyənin qaza çox ehtiyacı olduğunu bilən Heydər Əliyev qazın da Türkiyəyə ixracına çalışırdı və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru kəmərinin çəkilişi ilə buna nail oldu. Heydər Əliyev Xəzər dənizindən enerji daşıyıcılarının hasil edilməsi və onları dünya bazarlarına çıxaracaq infrastrukturların yaradılmasının türk dünyasını birləşdirəcəyində bir addım olduğunu bildirirdi. Boru xəttinin Gürcüstan ərazisindən də keçməsi bölgədə təhlükəsizlik yaradırdı.

⁴⁷⁶Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 25-ci kitab, Bakı: Azərneşr, 2008, s.21.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycan və Türkiyə arasında qeyri-neft sektorunda da əlaqələri inkişaf etdirməyə nail oldu.

Heydər Əliyev həmçinin Böyük İpək Yolu layihəsinin reallaşmasında türkdilli dövlətlərin açar rolu olduğunu bildirdi.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycan gənclərinin Türkiyədə təhsilinə üstünlük verirdi. Heydər Əliyev Azərbaycan və Türkiyə arasında elm və təhsil sahəsində əlaqələrin yüksək səviyyədə inkişafına çalışmış, Azərbaycandan tələbələrin Türkiyədə təhsil almaları və geri dönmələrinə, vətənimiz üçün yararlı kadrların yetişdirilməsinə, professor və müəllimlər arasında əlaqələrə böyük ümid bəsləmişdir. Heydər Əliyev elm, mədəniyyət, ədəbiyyat adamlarının həmişə birgəliyi təmin etdiklərini, milli ənənələrimizi, milli mədəniyyətimizi, dilimizi, tariximizi unutmğa qoymadıqlarını, böyük sənətkarların öz əsərləri ilə türk dövlətlərini mürəkkəb vəziyyətdə də birləşdirdiyini bildirirdi. Heydər Əliyev Sovet İttifaqının dağılmasından sonra türk dövlətlərinə sahib çıxaraq onların inkişaf etdirilməsi üçün Türkiyənin üzərinə düşən vəzifələr haqqında Qazi Mustafa Kamal Atatürkün vəsiyyətinin yerinə yetirilməsi zamanının gəldiyini, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında siyasi, iqtisadi, ticarət, elm, mədəniyyət, təhsil və digər sahələrdə əlaqələrin başqa dövlətlərlə olan əlaqələrdən dostluq, qardaşlıq əlaqələri kimi fərqlənəcəyini bildirirdi.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev Türkiyə Respublikasının ümumbəşəri dəyərlərə əməl etməsini yüksək qiymətləndirərək Türkiyənin daxili və xarici siyasətinin, Atatürk irsinin tədqiqinə önəm verirdi və bu məqsədlə Bakıda Atatürk Mərkəzi yaradıldı. Elmə, alimə dəyər verən Ümummilli Lider həmçinin bildirirdi ki, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və alimlərimiz elmi tədqiqatlar apararkən daim Türkiyə ilə, Türkiyə Respublikasının həyatı ilə maraqlanmışlar.

Türkiyənin ali məktəblərində təhsil almağa yola düşən azərbaycanlı tələbələrlə görüşdə Türkiyədə universitetlərin bütün imkanlarından geniş faydalanmağı tövsiyə edən Ümummilli Lider xarici ölkələrə, o cümlədən Türkiyəyə təhsil almağa gedən tələbələrə vətəndaşı olduqları ölkənin – Azərbaycanın adını uca tutmalarını, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında dostluq və qardaşlıq əlaqələrinin daha da möhkəmlənməsinə xidmət etmələrini tövsiyə edirdi.

Heydər Əliyev Azərbaycan və Türkiyə arasında mədəniyyət sahəsində də əlaqələri inkişaf etdirdi. Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 500 illiyinə həsr olunmuş yubileyin həm Azərbaycanda, həm də Türkiyədə təşkil edildiyini qeyd edən Heydər Əliyev Füzulinin bütün türk dünyasının şairi olduğunu bir daha bildirdi. Heydər Əliyev türk dövlətlərindən çoxunun “Kitabi-Dədə Qorqud” bizimdir, qazax deyir bizimdir, türkmən deyir bizimdir, Azərbaycan deyir bizimdir, özbək deyir bizimdir” demələrini çox qiymətləndirir və ““Kitabi-Dədə Qorqud” türkdilli ölkələrin hamısına mən-

subdur” - deyirdi.

Ümummilli Lider Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü, əraziləri işğal etməsi barədə əsl həqiqətlərin, Xocalı soyqırımının dünyada yayımlanmasında geniş imkanlara malik Türkiyə televiziya kanallarının üzərinə məsuliyyət düşdüyünü vurğulayırdı.

Heydər Əliyev xaricdə olan azərbaycanlıların diasporasının inkişafına çox ümid bəsləyir, yaşadıqları xarici ölkələrdə azərbaycanlılara təşkilatlanmalarını, lobbichilik fəaliyyətini gücləndirmələrini, Azərbaycan ilə sıx əlaqələr saxlayaraq həmişə vətənin mənafeyini qorumalarını, azərbaycanlıların və türklərin diasporalarının birləşmələrini, birgə və səmərəli fəaliyyət göstərmələri üçün təşkilatlanmalarını tövsiyə edirdi. Ümummilli Lider Türkiyədə yaşayan azərbaycanlıların pərakəndə halda yaşamasına qəti etiraz edirdi. Heydər Əliyev siyasətdə, elmdə böyük xidmətləri olan Süleyman Dəmirəl, Məsud Yılmaz, İhsan Doğramacı kimi insanları həmişə qiymətləndirmiş, təltiflər etmişdir. Həmçinin Türkiyənin prezidentləri, müxtəlif vəqfləri, universitetləri Heydər Əliyevi ən yüksək mükafatlarla təltif etmişlər. Qarşılıqlı təltiflər iki qardaş dövlət arasında münasibətlərin möhkəmlənməsində heç də az rol oynamamışdır. Heydər Əliyev türk dünyasının hər bir mütəfəkkirinin bütün türk dünyasının olduğunu bildirirdi.

Ordu quruculuğu sahəsində Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığı Qafqazda sülh və təhlükəsizliyə gətirib çıxardı. Türkiyə ilə Azərbaycan arasında hərbi təhlükəsizlik əlaqələri 1992-ci ildə tərəflər arasında qarşılıqlı hərbi təlim haqqında sazişin imzalanması ilə başlamışdır. Bundan sonra 10 iyun 1996-cı ildə Ankarada Hərbi təlim, texniki və elmi əməkdaşlıq sazişi imzalandı. Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında sonralar imzalanan Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi Qoşun Növləri İxtisas Məktəbinin təşkili və təliminə dair Protokol, Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi və Türkiyə Respublikası Baş Qərargahı arasında maddi-texniki təchizatın həyata keçirilməsi haqqında Protokol, Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında təmənnəsiz hərbi yardım haqqında saziş və digər protokol və sazişlər yuxarıda adları çəkilən sazişlərə əsaslanaraq imzalanırdı.

Türkiyə hərbiçiləri Azərbaycan ordusunda həm fiziki, həm də mənəvi hazırlıq mənasında çox mühüm işlər gördülər. Türkiyədən mütəxəssislərin Azərbaycana gələrək yüksək səviyyəli zabitlər hazırlanmasında iştirak etmələri haqqında göstəriş verildi. Türkiyə təhsil sahəsində Azərbaycan ordusuna çox yaxşı yardımlar etsə də, Heydər Əliyev Türkiyə ilə Azərbaycan arasında hərbi sahədə əməkdaşlığı yetərli hesab etmirdi. Qars müqaviləsinə Azərbaycanın təhlükəsizliyi baxımından çox önəm verən Heydər Əliyev Azərbaycanla Türkiyə arasında müttəfiqlik haqqında anlaşma olmasını düşünürdü. Bu da 2021-ci il iyunun 15-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ər-

doğanın imzalandıqları Şuşa Bəyannaməsində təsdiqini tapdı.

Azərbaycan ordusunun dünya standartlarına uyğun hərbi məktəbə, hərbi məzunlara, hərbi müəllimlərə malik olmasında Heydər Əliyev tərəfindən ciddi təməli qoyulan Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin əvəzedilməz rolu olmuşdur. Vətən müharibəsində Azərbaycan Ordusunun qələbələri Azərbaycan Ordusunun möhkəm təməlinin qoyulması, vaxtilə Ermənistanla havadarlıq edən dövlətlərin Vətən müharibəsində müdaxilə etməmələrinin səbəbi Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu və İlham Əliyevin inkişaf etdirdiyi strategiyanın nəticəsi idi.

Bölgədə sülh və təhlükəsizliyin yaradılmasında Ümumilli Lider Heydər Əliyevin rolu əvəzedilməzdir. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə yaradılan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəməri nəinki Qafqazın, həm də Avropanın təhlükəsizliyinə imkan verir. Bölgədə təcavüzə, separatçılığa son qoymağa çalışan Heydər Əliyev qonşu Gürcüstanın ərazisindən keçəcək bu boru kəmərinin dost ölkənin də iqtisadi tərəqqisində, həmçinin regionda sülh və sabitlik yaranmasında əhəmiyyətli olacağını bildirmişdir. İqtisadi xarakterlə yanaşı, siyasi xarakter daşıyan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru xətti Azərbaycanı, Gürcüstanı, Türkiyəni bir-biri ilə daha sıx birləşdirərək Qafqaz bölgəsində sülhün, əmin-amanlığın, təhlükəsizliyin təminatçısı oldu.

Avropa ilə Mərkəzi Asiyanı birləşdirən kommunikasiyalar həm Qafqazda, həm də Mərkəzi Asiyada sülhün, təhlükəsizliyin yaranmasına təminat verirdi üçün Heydər Əliyev Bakı-Tbilisi-Ceyhan ilə yanaşı Bakı-Tbilisi-Ərzurum boru xəttinin tamamımlanmasına, Azərbaycan qazının Türkiyəyə çatdırılmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi.

Heydər Əliyev bildirirdi ki, Türkiyəsiz Cənubi Qafqazda sülh və təhlükəsizlik yaradıla bilməz. İstanbul zirvə görüşündə Cənubi Qafqazda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq paktının yaradılması çağırışı ilə ABŞ-a, Avropa Birliyinə daxil olan dövlətlərə, Rusiyaya, Türkiyəyə, Gürcüstana, Ermənistanla və ATƏT-in marağı olan digər üzvlərinə müraciət edən Heydər Əliyev bildirirdi ki, irəli sürdüyü Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik və əməkdaşlıq paktının yaranmasında İran da iştirak etməlidir, Türkiyəsiz isə bunları etmək mümkün deyildir. Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevin Türkiyə ilə danışıqlarına haqlı olaraq çox ümid bəsləyirdi. Heydər Əliyev bildirirdi ki, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin diplomatik yolla nizama salınmasında həm ATƏT-in üzvü olan dövlət kimi, həm də Ermənistanla böyük bir sərhədi olan bölgə dövləti kimi Türkiyənin iştirak etmək hüququ var.

Trabzonda keçirilən görüşdə Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Respublikası arasında Terrorizmə, mütəşəkkil cinayətkarlığa və digər ağır cinayətlərə qarşı mübarizə haqqında sazişin, Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum neft və təbii qaz boru xətlərinin təhlükəsizliyi haqqında işbirliyi anlaşmasının imzalanması bölgədə sülh və təhlükəsizliyə hüquqi əsas verdi.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. 2000-ci il aprelin 5-də Bakı şəhərində imzalanmış "Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi Qoşun Növləri İxtisas Məktəbinin təşkili və təliminə dair" Protokolun təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. https://frameworks.e-qanun.az/4/f_4493.html
2. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə: 5 cildə, II c., Bakı: Göytürk, 1997, 776 s.
3. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə: 5 cildə, V c., Bakı: Göytürk, 1999, 492 s.
4. Azərbaycan BMT ailəsində. Bakı, 2000, 345 s.
5. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin M.Qədirli adına Mərkəzi Hövzə xəstəxanasında müalicə olunan xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə ilə görüşdə söhbətindən. 19 yanvar 1997-ci il. <https://lib.aliyevheritage.org/az/3351594.html>
6. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikası Baş Qərargahı arasında maddi-texniki təchizatın həyata keçirilməsi haqqında Protokolun təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. <https://e-qanun.az/framework/563>
7. Azərbaycan Respublikasının XİN mətbuat katibinin şərhli // Diplomatiya Aləmi Jurnalı, 2004, № 9, s.76-81.
8. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, VII c., Bakı: Elm, 2003, 676s.
9. Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri və Heydər Əliyev. Bakı: Qafqaz Universiteti Nəşri, 2002, 180 s.
10. Azərbaycan-Türkiyə iqtisadi əlaqələri. 10.01.2024.<https://ankara.mfa.gov.az/az/content/106/azerbaycan-turkiye-iqtisadi-elaeleleri>
11. Baxşəliyeva Gövhər. Heydər Əliyevin xarici Şərq siyasəti konsepsiyasında türk dövlətləri. Türkologiya jurnalı. 2023, № 1, s. 48-54.
12. Cəfərov Nizami. Azərbaycan atatürkçülüyu yaxud Heydər Əliyev Atatürk haqqında. Mustafa Kamal Atatürk və türkçülük. Elmi konfransın materialları, 29 oktyabr 2005, Bakı: AzAtaM, 2006, s.7-18.
13. 2003-cü il iyunun 25-də Ankara şəhərində imzalanmış "Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında təmənnsiz hərbi yardım haqqında Saziş"in təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. <https://fi>

14. Ermənistanla sərhəd qapıları: Allahın altı, Arazın üstü, Ağrının ətəyi... 20.10.2021. <https://www.gunaz.tv/az/post/13553>
15. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 1-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 1997, 612 s.
16. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 2-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 1997, 604 s.
17. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 3-cü kitab, Bakı: Azərnaşr, 1997, 488 s.
18. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 4-cü kitab, Bakı: Azərnaşr, 1997, 528 s.
19. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 5-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 1998, 500 s.
20. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 6-cı kitab, Bakı: Azərnaşr, 1998, 512 s.
21. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 8-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 1998, 488 s.
22. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 9-cu kitab, Bakı: Azərnaşr, 2000, 466 s.
23. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 12-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 2004, 432 s.
24. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 13-cü kitab, Bakı: Azərnaşr, 2004, 520 s.
25. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 14-cü kitab, Bakı: Azərnaşr, 2005, 520 s.
26. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 18-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 2006, 552 s.
27. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 19-cu kitab, Bakı: Azərnaşr, 2006, 528 s.
28. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 20-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 2007, 536 s.
29. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 21-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 2007, 480 s.
30. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 22-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 2007, 528 s.
31. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 23-cü kitab, Bakı: Azərnaşr, 2008, 480 s.

32. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 24-cü kitab, Bakı: Azərnəşr, 2008, 504 s.
33. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 25-ci kitab, Bakı: Azərnəşr, 2008, 520 s.
34. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 26-cı kitab, Bakı: Azərnəşr, 2009, 512 s.
35. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 27-ci kitab, Bakı: Azərnəşr, 2009, 496 s.
36. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 29-cu kitab, Bakı: Azərnəşr, 2009, 520 s.
37. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 30-cu kitab, Bakı: Azərnəşr, 2010, 512 s.
38. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 31-ci kitab, Bakı: Azərnəşr, 2010, 512 s.
39. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 32-ci kitab, Bakı: Azərnəşr, 2010, 512 s.
40. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 33-cü kitab, Bakı: Azərnəşr, 2010, 480 s.
41. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 34-cü kitab, Bakı: Azərnəşr, 2011, 488 s.
42. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 35-ci kitab, Bakı: Azərnəşr, 2011, 520 s.
43. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 38-ci kitab, Bakı: Azərnəşr, 2011, 480 s.
44. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 39-cu kitab, Bakı: Azərnəşr, 2012, 480 s.
45. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 40-cı kitab, Bakı: Azərnəşr, 2012, 512 s.
46. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 41-ci kitab, Bakı: Azərnəşr, 2012, 488 s.
47. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 42-ci kitab, Bakı: Azərnəşr, 2012, 213 s.
48. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 43-cü kitab, Bakı: Azərnəşr, 2013, 464 s.
49. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 45-ci kitab, Bakı: Azərnəşr, 2013, 384 s.
50. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi. Bakı, BMT-nin Azərbaycan Respublikasındakı Nümayəndəliyi, 95 s.

51. Dadaşova Ramilə. Beynəlxalq münasibətlərin müasir problemləri və BMT. Bakı: Təknur 2011, 186 s.
52. Dadaşova Ramilə. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münasibətləri: tarixi, siyasi və hüquqi təhlil. – Bakı: Mütərcim, 2019. – 222 s.
53. Dadaşova Ramilə. Azərbaycan Respublikasının BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvləri ilə əməkdaşlığı. Monoqrafiya. Bakı: AD-MİU-nun mətbəəsi, 2021, 344 s.
54. Heydər Əliyev: "Biz Azərbaycan ərazisində ikinci bir erməni dövlətinin yaranacağına yol vermərik". Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2006, 472 s.
55. İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Vətən müharibəsində Qələbəyə həsr olunmuş Zəfər paradında iştirak ediblər. 11 Dekabr, 2020.
56. İlham Əliyev və Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğan İstanbulda "TEKNOFEST" festivalında iştirak ediblər. 29.04.2023. <https://president.az/az/articles/view/59541>
57. Hacıyev Qasım. Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü. Bakı: Füyuzat, 2023, 368 s.
58. Həbibbəyli İsa. Heydər Əliyevin müstəqil dövlətçilik idealları və müasir dövr. Akademik Tarih və Düşünce Dergisi, Azərbaycan Halkının Milli Lideri Haydar Alirza Oğlu Aliyev'in Doğumunun 100. Yılı Özel Sayısı, 2023, 10 (1), s.1-9.
59. Həbibbəyli İsa. Heydər Əliyev düşüncəsinin işıqları. "Azərbaycan" qəzeti. 2023, 12 dekabr, № 271, s.12. <https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/articles/he1443.pdf>
60. Həbibbəyli İsa. Heydər Əliyev və türk dünyası. "Respublika" qəzeti. 2023, 10 may, № 96, s.13.
61. Qasımlı Musa. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003): 2 hissədə. 1 hissə. Bakı: Mütərcim, 2015, 648 s.
62. Qasımlı Musa. Heydər Əliyev – istiqlal gedən yol (1969-1987-ci illəri). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 608 s.
63. Quliyev Yusif. Heydər Əliyev və türk dünyası. "Xalq qəzeti". 2023, 4 mart, № 49, s.9.
64. 2001-ci il martın 22-də Bakı şəhərində imzalanmış Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikası Silahlı Qüvvələri Baş Qərargahı arasında Naxçıvan 5-ci Ordu Korpusunun inkişafına dair Protokolun təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. 29 mart 2004-cü il.

<https://e-qanun.az/framework/5898>

65. Müdafiə Nazirliyinin məlumatı. 19.07.2000.<https://mod.gov.az/az/news/mudafie-nazirliyinin-melumatı-44577.html>
66. Müqavilələr toplusu. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi / E.M.Məmmədیارovun ümumi redaktəsilə tərtib edilmişdir. I c., Bakı: Qanun, 2008, 252 s.
67. Mustafa Nazim. Uydurma erməni soyqırımının ideya müəllifləri və onların "aksiom" a çevrilən kitabları haqqında. "Erməni soyqırımı" real tarix, yaxud tarixin yalanı" mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyası, 2018, s.17-27.
68. Niyazov Xəlid. Süleyman Dəmirəl - Türkiyənin 9-cu Cümhurbaşqanı. "Azərbaycan" qəzeti, 2011, 2 noyabr. s.6.
69. Süleyman Dəmirəl-Heydər Əliyev qardaşlıq münasibətləri türk dünyasının həmrəylik rəmzidir. 17.06.2022. https://azertag.az/xəber/Suleyman_Demirel_Heyder_Aliyev_qardasliq_munasibetleri_turk_dunyasinin_hemreylik_rempzidir-2181920
70. Vəliyev Düniamalı. Heydər Əliyev və ümumtürk birliyi ideyası. Xəlf qəzeti. 2019, 15 dekabr, № 279, s.3
71. Türk Dövlətləri Başçılarının II zirvə toplantısı. 20.10.1994. https://azertag.az/xəber/turk_dovletleri_baschilarinin_ii_zirve_toplantisi-797512

Türk dilində

72. Atnur İbrahim Ethem. 100. yılında Türkiye - Azərbaycan ilişkileri: mukayeseli bir analiz. AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu, Azərbaycan Xəlf Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunmuş "Qafqazda dövlətlərarası münasibətlər: 100 il əvvəl və müasir dövr" mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans. Elmi Məruzələr. 2 cildə. II cild, Bakı, 23-24 may 2018, s.15-22.
73. Bakan Çavuşoğlu: Alican Sınır Kapısı'nın açılması normalleşmeye destek olur. 15.02.2023.<https://www.trthaber.com/haber/gundem/bakan-cavusoglu-alican-sinir-kapisinin-acilmasi-normallesmeye-destek-olur-746475.html>

74. Bir millet iki devlet. (Ulu Önder Haydar Aliyevin Azerbaycan-Türkiye İlişkileri Hakkında Nutukları ve Konuşmaları) Bakü: “Elm” Yayın Evi, 2023, 560 s.
75. Dadaşova Ramile. Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Anadolu ve Kafkasya’da Ermeni Silahlı Örgütlerinin Faaliyetleri. Tarih İncelemeleri Dergisi. Cilt 35 - Sayı 1 - 23 Temmuz 2020, s. 39-62.
76. Dışişleri’nden Türkiye-Ermenistan Sınır Kapısı Açıklaması/ 05.07.2014/ <https://onedio.com/haber/disisleri-nden-turkiye-ermenistan-sinir-kapisi-aciklamasi-330594>
77. Hasanov İlham. Haydar Aliyev döneminde Azerbaycan’ın dış politikası (1993-2001). Türkiye Cumhuriyeti. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi. Ankara, 2003.
78. Karimov Bahadur. Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan Cumhuriyetinin Dış Politikası (1993-2003). T. C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul, 2007, 141 s.
79. Lütem Ömer Engin. Olaylar ve yorumlar. Ermeni Araştırmaları, 2011, Sayı 39, s.7-65.
80. MHP’li Yaşar Karadağ: Ermenistan ile sınır kapılarının açılmasını vatandaş da, Türkiye de, Ermenistan da ister. [14.12.2020. https://sputniknews.com.tr/20201214/mhpli-yasar-karadag-ermenistan-ile-sinir-kapilarinin-acilmasini-vatandas-da-turkiye-de-ermenistan-1043399100.html](https://sputniknews.com.tr/20201214/mhpli-yasar-karadag-ermenistan-ile-sinir-kapilarinin-acilmasini-vatandas-da-turkiye-de-ermenistan-1043399100.html)
81. Sancak Kadir. Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Kamu Diplomasisinin Önemi ve Türkiye’nin Azerbaycan’da Resmi Kurumlarla Yürüttüğü Kamu Diplomasisi Faaliyetleri. Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi. Cilt: 9, Sayı: 22, Yıl: 2018, s.297-318.
82. Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde “Haydar Aliyev”. 15.01.2020. <https://yesiligidir.com/yazar/yazi/7547#>
83. Türkiye - Ermenistan Sınır Kapısının Açılmasının Hukuki Sonuçları/ 07.05.2009. <https://www.istanbulbarosu.org.tr/HaberDetay.aspx?ID=4125>
84. Türkiye’nin sınır komşuları ve sınır kapıları/İlim ve Medeniyet/ 28 Aralık 2023.<https://www.ilmvemedeniyet.com/turkiyenin-sinir-komsulari-ve-sinir-kapilari.html>
85. 35 Yıl sonra bir ilk! Türkiye-Ermenistan sınır kapısı yardım konvoylarının gelmesi için açıldı. 11.02.2023. <https://www.sondakika.com/guncel/haber-ermenistan-dan->

Rus dilində

86. Генеральная Ассамблея ООН приняла резолюцию о положении на оккупированных территориях Азербайджана, Центр Новостей ООН, [http: // www.un.org/russian](http://www.un.org/russian)
87. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций. Принята резолюцией 2625 (XXV) Генеральной Ассамблеи ООН от 24 октября 1970 года. http://www.un.org/ru/documentes/decl_conv/declarations/intlaw_principles.shtml
88. Перечень резолюций Совета Безопасности принятых в 1993 году, www.un.org/russian
89. Письмо представителя Азербайджана от 14 мая 1993 года на имя Председателя Совета Безопасности, Совет Безопасности. Официальное отчеты сорок восьмой год дополнение за апрель, май, июнь 1993 года, Организация Объединенных Наций, Нью-Йорк, 1996 год, 455 с.
90. Письмо представителя Турции от 28 октября 1993 года на имя Председателя Совета Безопасности, Документ S/26665, Совет Безопасности. Официальное отчеты сорок восьмой год дополнение за октябрь, ноябрь, декабрь 1993 года, Организация Объединенных Наций, Нью-Йорк, 1997 год, 415 с.
91. Письмо представителя Азербайджана от 8 ноября 1994 года на имя Генерального секретаря, Документ S/1994/1278, Совет Безопасности. Официальное отчеты сорок девятый год дополнение за октябрь, ноябрь, декабрь 1994 года, Организация Объединенных Наций, Нью-Йорк, 1997 год, 395 с.
92. Письмо представителя Азербайджана от 7 июля 1993 года на имя Председателя Совета Безопасности, Документ S/26058, Совет Безопасности. Официальное отчеты сорок восьмой год дополнение за июль, август, сентябрь 1993 года, Организация Объединенных Наций, Нью-Йорк, 1995 год, 390 с. s.46-47.
93. Письмо представителя Азербайджана от 30 августа 1993 года на имя Председателя Совета Безопасности, Документ S/26381,

- Совет Безопасности. Официальное отчеты сорок восьмой год дополнение за июль, август, сентябрь 1993 года, Организация Объединенных Наций, Нью-Йорк, 1995 год, 390 с.
94. Письмо представителя Азербайджана от 26 октября 1993 года на имя Председателя Совета Безопасности, Документ S/26647, Совет Безопасности. Официальное отчеты сорок восьмой год дополнение за октябрь, ноябрь, декабрь 1993 года, Организация Объединенных Наций, Нью-Йорк, 1997 год, 415 с.
95. Письмо представителя Турции от 27 октября 1993 года на имя Председателя Совета Безопасности, Документ S/26650, Совет Безопасности. Официальное отчеты сорок восьмой год дополнение за октябрь, ноябрь, декабрь 1993 года, Организация Объединенных Наций, Нью-Йорк, 1997 год, 415 с.
96. Письмо представителя Азербайджана от 26 апреля 1994 года на имя Генерального секретаря, Документ S/1994/505, Совет Безопасности. Официальное отчеты сорок девятый год дополнение за апрель, май, июнь 1994 года, Организация Объединенных Наций, Нью-Йорк, 1998 год, 480 с.
97. Сборник документов ООН по армяно-азербайджанскому нагорно-карабахскому конфликту, Баку, Министерство Иностранных Дел, 2009, 368 с.
98. Шукуров И. Дипломатия мира (Об итогах визитов Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева в зарубежные страны (1993-1997 гг.)). Баку: Азербайджан, 1997, 392 с.

İngilis dilində

99. Dadashova Ramila. The problem of resolution of the regional conflicts: reforms in the UN. İstanbul: Türk Yayınevi Nəşriyyatı, 168 s.